

C(Tpa)
449

ISSN - 0130 - 531X

WAWIT XTEMI

45 1981

Чечен
чогаал
сеткүүлү
45.1981

Тыва АССР-ниң
чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Номерде:

Бүгү-эвилелдин аныяк шүлүкчүлери-
ниң XI-ти фестивалының киржикчи-
лериңиң чогаалдары

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер
К.-Э. Кудажы. Ырлыг булак. С. Су-
руң-оол. Күске чылдыг кижини.
В. Монгуш. Шоодуглар. В. Сагаан-
оол. Соок-Ирей апарганым. В. Серен-
оол. Сөөскеннер чечектелип турда...

Шүлүктөр

С. Сарыг-оол, Л. Чадамба, А. Дар-
жай, С. Молдурга, Э. Намзырай.

Сылдысчыгаш

С. Сарыг-оол, Э. Кечил-оол, К. Экер-
оол, К. Бижек, А. Шоюң, И. Ирсит.

Бистиң календарывыс

А. А. Блок. Айлаң-куштуң сесерлия.

КЫЗЫЛ

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

С(Тув).
У 47

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАЦ, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮН-
ЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор), О. СУВАКПИТ, С. СҮРҮН-
ООЛ, Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА
(редактор).

0-7-4-3

121-170+03+M133

0-7-3-3

© Тыванын ном үндүрер чери, Кызыл, 1981.

Бүгү - эвилелдин аныяк шүлүкчүлөрүнүн XI фестивалы

Салим Сүрүң-оол

ШҮЛҮК БАЙЫРЛАЛЫ

1980 чылдың август 17-ден 25-ке чедир акы-дуңма республикаларның аныяк шүлүкчүлөрүнүн XI-ги Бүгү-эвилел фестивалы Тывага болуп эрткен. Фестиваль болза ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар чери болгаш ВЛКСМ Төп Комитединин Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязынын XXVI съездизинге уткуштур кады ап чорудар деп баш удур планнаан чугула хемчеглеринин баштайгызы болган.

Мооң мурнунда мындыг янзы фестивальдар Москвага болгаш өске-даа хоорайларга он удаа болуп эрткен. Он бирги фестивальды эрттирери-биле бистин республикавысты шилип алган. Ол дээрге анаа-ла география барымдаалаан таварылга чүве эвес. Мен бо-даарымга, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар чери биле ВЛКСМ Төп Комитеди ындыг шийти-пирни хүлээп алырда, пийи чылдагаанга кактынган. Бирээде, бистин республикавыс Совет Эвилелинде эңне аныяк, бистин тыва литературавыс база аныяк. Ынчалза-даа тыва литература улусчу эрге-чагырганын, ылаңгыя совет эрге-чагырганын чылдарында шапкыны-биле хөгжээн, литературанын бүгү жанрларынын талазы-биле улуг-улуг хемчээлдиг чогаалдар көстүп келген. Ол ышкаш бистин чечен чогаалды улам ыңай хөгжүдеринге аныяк чогаалчылар, ылаңгыя аныяк шүлүкчүлөр чогуур үлүүн киирип турар апарган. Мынчап кээрде, оларның чогаалдарын сайгарып, чугаалажып көөрүнге таарымчалыг байдал тургустунган. Ийиде, эрткен (1980) чылдың апрель айда РСФСР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин чанында Национал литературалар талазы-биле комиссиязынга ты-

ва чогаалчыларның орус дылга үнген чамдык номна-рын бүгү тала-биле сайгарып көргөн. Аңаа санал берип, чүве чугаалаан чогаалчылар, литература шинчилекчилери, критиктер тыва литературанын көскү чедишкиннерин демдегеп, ооң партийжи шын орук-биле хөгжүп ораарын айыткан. Ооң-биле кады тыва ли-тератураның хожудап турар талалары база илерээн. Комиссияга чугаалажып көргөн номнар дооза-ла бистиң хоочун дээн чогаалчыларывыстың чогаалдары бол-гай. Бир-тээ хоочуннарда ындыг четпестер турда, олардан өөренип, оларның үлегерин ал, баскан изин эдерип ораар, теория талазы-биле ам-даа эки дагалат-тынмаан, практика кырында дуржулгазы, мергежили ам-даа эки быжыкпаан аныяктарда оон-даа хөй азыышкыннар, будулуушкуннар, чогаалдын ужур-ут-казын чедир билбейн баар таварылгаларының бар тура-ры черле маргыш чок. Мындыг таварылгада оларга чогуур өйүндө, олар аныяк турда, ажыктыг дуза че-дирери, арга-сүмө кадары канчаар-даа аажок чугула. Фестивальдын организаакчылары ол дугайын база удуртулга болдурган деп билип алыр херек.

Мооң ужурундан фестивальды Тывага эрттирерин-ге тыва чогаалчылар, ылаңгыя аныяк болгаш эгелеп чо-руур шүлүкчүлөр сеткилинин ханызындан өөрүп, аңаа шыдаар шаа-биле киришкен. Бүгү-эвилелдин аныяк шүлүкчүлеринин XI-ги фестивалы республиканың культурлуг амыдыралынга улуг, өөрүнчүг болуушкун болган, чүге дээрге чогаал талазы-биле бүгү-эвилел ужур-дузалыг мындыг янзылыг хемчег биске бир-ле дугаар болуп эрткен.

Фестиваль — ол болза кандыг-бир болуушкуннар-га, хуннерге турскааткан байырлал. Бо удаада шүлүк байырлалы. Аңаа киржири-биле Совет Эвилелинин бүгү булунарарындан, бистиң найысылалывыс Москва-дан 45 аныяк шүлүкчүлөр чыгып келген. Оларның иштинде орустар, украиннер, белорус, таджик, азербайджан, узбек, туркмен, казах, бурят, кыргыз, ар-мян... черле кымны чок дээр. Оларга бистиң аныяк шүлүкчүлеривис катчы берген. Канчап өөрбес боор!

Фестивальдын кол сорулгазы болза ооң киржик-чилерин аныяк шаанда чоокшулаштырары, танышты-

рары, ужураштырары болур. Ол чорук оларның моон соңгааргы литературлуг харылзааларын быжыглаарына аажок чугула. Ол ышкаш боттарының чогааткан чогаалдарының үлегер-чижээнге үндезилээш, оларның боттарының чогаадыкчы мергежилин бедидери, чогаалдың үнелиг болгаш чедимче чок талааларын боттары танып билир кылдыр чаңчыктырары, допчулап чугаалаарга, теория биле практиканы холбаштырып билир кылдыр чаңчыктырары улуг ужураштыралыг. Ол чаңчылдарга, ындыг билиглерге оларны өөредир, бүзүредир кижилер — арга-дуржулгалыг хоочун чогаалчылар, аныяктарның дагдыныкчылары болгай. Фестивальдың киржикчилеринин киирген чогаалдарын сайгарар, оларга эки-даа талазындан, багай-даа талазындан чөнтүг үнелелди бээр кижилер болза семинарларның удуртукчулары. Фестивальга келген аныяк чогаалчыларның билин, дуржулгасы бир аай эвес-ле болгай. Оларның иштинден моон соңгаар ёзулуг шүлүкчүлөр бооп болгу дег аныяктарны илередир, ындыгларны оон соңгаар бар-ла аргалар-биле деткиир ужураштыралыг. Ол сорулга-биле фестивальдың ажылын удуртур, аңаа киржири-биле ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин секретары Олег Шестинский, РСФСР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин секретары, Бурят АССР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин даргазы, БАССР-нин Улустун шүлүкчүзү Николай Дамдинов, Туркмен ССР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин секретары, Туркмен ССР-нин Күрүне шаанналының лауреады Анаберды Агабаев, Беларус ССР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин секретары Петр Макаль, ол ышкаш В. Костров, В. Кузнецов, С. Куняев, А. Парпара, Н. Злотников, В. Ганиев, Э. Нижерадзе, М. Кизилев болгаш оон-даа өске шүлүкчүлөр чедип келген.

Фестиваль Кызылга август 18-те В. И. Лениннин тураскаалына чечек салыры-биле эгелээн. Оон соонда ВЛКСМ Тыва обкомунун бирги секретары Г. С.-М. Иргит-биле ужуражышкын болган соонда, аалчылар хоорайның тураскаалдыг черлеринге чораан. Даартазында партия обкомунун Чырыдышкын бажынынга

байырлыг ажыдышкыны болган. Ону Олег Шестинский эге сөс-биле ажыткаш, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партияның Тыва обкомунун бирги секретары эш Г. Ч. Ширшинге сөс берген. Г. Ч. Ширшин ВЛКСМ ТК-га бо фестивальды бистиң республикага ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге, эрттирип турары дээш өөрүп четтиргенин илередип, аныяк шүлүкчүлерниң фестивалын бистиң республиканың идея-политиктиг болгаш культура амыдыралында улуг болуушкун деп демдесглээн.

Фестивальдың сорулгазы ооң киржикчилериниң чүгле дуржулга солчуру-биле, чүгле оларның чогаалдарын сайгарары-биле кызыгаарлаттынмас дээрзи билдингир. Фестивальдарга чүгле бот-боттарының арынарнын көржүп, таныжып алырындан аңгыда, ооң киржикчилериниң чогаалдарын очулдуруп баштайгы чаңчылдары төрүттүнер. Ол дээрге чеден чеди дылда бижиттинип турар совет литературага аажок херектиг. Ол фестивальга бистиң республиканың ажилчы чоннары дыка хөй аалчыларның чогаалдары-биле орус, тыва дылдарга эң-не баштай танышкан.

Фестивальдың программазынга өске бүгүден аңгыда, ооң бооп турган чери-биле (бо удаада Тыва-биле), ол черниң кижилери-биле, оларның ажыл-амыдыралы-биле таныштырары ыяап-ла турар. Ол чорук аныяк чогаалчыларга чүгле чаа-чаа темаларны чугаалап бээр эвес, харын оларның ниити билиин калбартыр, улустарның найыралын улам быжыглаар. Ол сорулга-биле фестивальдың киржикчилерин чеди бөлүк кылдыр үскеш, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Танды, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Эрзин-Тес районнарынче аъткарган Чер болганга оларны чон изии-биле, тыва улустуң хүндүлээчел чаңын ёзугаар хүлээп алган. А олар боттарының чогаалдары-биле оларны таныштырып, боттарының чер-чуртунун дугайын чугаалап берген. Мен бодум Эрзин-Тес чораан бөлүк-биле кады чораан мен. Аңаа аалчылардан дөрт нацияларның төлээлекчилери — Грузиядан Эдвар Нижерадзе, Богатер Агабули, Казахстандан Онагуль Туржанова, Латвиядан Игорь Якайтис, Калмык АССР-ден Василий Чонгонов чорааннар. Оларга Тыва — чаа ажыдышкын, чаа делегей. Олар

ак-көк хемниң чуртунуң бойдузун магадааннар. Қазахтар болгаш калмыктарның амыдырал-чуртталгазы тыва улустуу-биле дөмейлешкек. Ынчангаш Туржанова биле Чонгонов ону дораан-на эскерип кааннар. А Грузиядан болгаш Латвиядан келген эштерге сонuurганчыг чүүлдер-ле хөй болган. Ылаңгыя олар өглерни, тевелерни кончуг сонuurгааннар.

Шүлүк чогаалының байырлалы — фестиваль — ол дээрге хамыктың мурнунда шүлүк! Эрзин-Тестин девискээринге алды дыл кырынга — орус, тыва, казах, грузин, латыш, калмык дылдарга ийи хүн иштинде чаңгыланып, аңаа улаштыр ыры-танцы динмиреп келген. Аалчылар колдуунда-ла боттарының дылының кырынга чогаалдарын чугаалап чораан. Дыңнакчыларның күзели-даа ындыг болган. Ол черле билдингир: аалчыларның дыл-домаан, оларның шүлүк помчуурунун аянын дыңнаксаары чөп. Онайгуль Туржанова ийи районнуң кайызынга-даа эн-не күзенчиг шүлүкчү чораан, чүге дээрге казах дыл биле тыва дыл дөмейлешкек болганда, ону чон очулга чокка биллип аптар турган. Эрзинге В. Чонгонов кол маадыр чораан, чүге дээрге калмык дыл моол уктуг. Ынчангаш ону дыңнакчылар катап-катап дилеп турганнар.

Магалыг-ла ужуражышкыннар болгулаан! Ылаңгыя «Чодураа» совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазының Шуурмакта чайлаанга ужуражышкын уттундурбас. Тайга эдээ. Сериин хемниң кыды. Ногаан олбук — көктүг шык. Ында он ажыг ак-ак өглер, мөөгүлөр дег, кожа-кожа тургулапкан. Оларның чанында эзертеп каан аъттар. Сүт-саан кудар ак чайыр көңгүлдерни кажаларның өргеннеринде куду баштандыр кургады аскылап каан. Кодан долгандыр хамык инек. Езулуг-ла чайлаг! А ында чүгле районда эвес, харын республикада ат-сураглыг ферманың саанчылары. Оларның аразында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады, хөй сүт саар талазы-биле мастер Оюмаа Баткар.

Аалчыларны олар ак чем-биле, айыраң кызыл чечек-биле уткуп алганнар. Ооң соонда кызыл-өгге ужуражышкын болган. Өгнүң чаражын канчаар! Мен бо даарымга, келген аныяк шүлүкчүлөрдөн кым-даа ын-

дыг өгнү көрбээн боор. Калмык Чонгонов безин магадап ханмас турган.

Ооң соонда чүү чүве болганы билдингир — шүлүк! Сөөлзүреди харын-даа ыры, танцыже шилчээн...

Мындыг янзы ужуражышкыннар каяа-даа болуп эрткенин районнар үнүп чораан, фестивальдың киржикчилери улуг магадылал-биле, өөрүшкү-биле чугаалап турганнар. Ол ужуражышкыннардан аныяк шүлүкчүлөр чаа-чаа темаларны тып алган дээрзи чугаажок.

Сөөлгү ийи хүн фестивальдың киржикчилеринин чогаадыкчы ажылынга тураскааттынган. Киржикчилерни беш семинарга үскеш, оларга аныяк шүлүкчүлөрниң кирип келген шүлүктерин сайгарып, оларнын чедер болгаш дудуу талаларын семинарның удуртукчулары маргыжар аргажок факт-барымдааларга үндезилеп, чогуур үнелелди берген. Ол сайгарылга чүгле тус-тус авторларга эвес, фестивальдың бүгү киржикчилеринге канчаар-даа аажок ажыктыг болган. Ылангыя бистиң Александр Даржай, Лидия Иргит, Ховалыг Артык, Куулар Черлик-оол, Юрий Вотяков, Владимир Колпаков семинар удуртукчуларының ажыктыг сүмелерин алган. Ол чорук чүгле оларның боттарынга эвес, аңаа олуржуп турган бистиң улуг-биче чогаалчыларывыстың улам ыңайгы өзүлдезинге дузалаар.

Фестиваль шүлүк кежээзи-биле доозулган. Аңаа аныяк шүлүкчүлөр боттарының бир-бир шүлүктерин чугаалаан.

Олег Шестинский

АҢЧЫ КИЖИ ЭЗИМ ИШТИ, ШӨЛГЕ ЧОРДА...

Аңчы кижин эзим ишти, шөлге чорда,
Айыыл болуп, чаңнык ойнап кагган болза,
Эштир кижин шапкын хемни кежип чыткаш,
Ээргийштелген хараалчыга дүшкен болза,

Олар душ бооп өлген-дир деп шынзыкпас мен.
Ол чүл дизе кижин-биле бойдус даады
Ондагайлыг адаан кылып чоруур болгай,
Ол-бо тала кайызы-даа кергеп болгай.

* * *

Аргаларны чылдын каанзыг, шиви чугу айдызап
тур,
Лды айның салгын-хады кужур чыдын тарадып тур,
Кааң хүннүң изиг дүште хады чугу чытталып тур,
Хадың кыс бооп, чингир ногаан бүрүлерин саглайтып
тур.

Караа согур човулангы кижин болу берзимзе бе,
Кара дүне хары черже дайзын мени сүрүпсе бе,
Дөргүн талдыг орус чурттуң агы чыдын чыттап
чорааш,
Төрөөн чуртум, сени сурап дилеп чорааш, тыва бээр
мен.

* * *

Амыдыралым өөрүм чокка бодай кааптым.
Азаны-ла алзын ынай, чүү деп хайыл!
Аксым-кежин алдап каапкан, өөрүшкү чок,
Артында-ла хлеб чокка чурттааны дег,
Өөр чокка чурттаары — будуктар чок
Өлүг шиви сагындырар чүве чоржук.

Эжим-өөрүм шыны-биле мени шылгап,
Эргелелге чаңчыктырбайн, роза бербейн,
Шагар-оьтту изиңнедир ооргам кежир
Чаза улдап чиртип чорда, дадыккан мен.
Ээ-че, чүү дээр! Ынакшып-даа чордум ийин.
Аймааралдан эжим данды уткуп аар мен.
Аар үүлээ таварышкаш, дүне безин
Эжим дыжын чара кирип чеде бээр мен.

Кухняга сыңны берген олулар бис,
Сергек-омак орзумзажок, чүрек ыглаан...
Кударалым үлешкензиг, кээргээн ышкаш,
Селбегер ыт чанымга кээп огланы бээр.

Он үш харлыг оол шаамда блокадага
Опчок кайгал өөрүмнү хөөржүткен мен.

Ынчан харын найыралда чырык барын
Ылгап билдим, ону хүн дег үнелээр мен.

Өөрү чок кижилерни кээргээр-дир мен.
Олар чөндөк... Ол дээш безин өршээр-дир мен:
Кара чаштан чүрээм чылдып чораан отту
Кажан-кезээ олар кайын билир турган.

АВАМНЫҢ ТУРАСҚААЛЫНГА

Орайга дээр авам мени манап чораан,
Оглу мен-даа «дыңзый» берген келгилээр мен.
Чаражымдан дүннү дургу чарлып чадап,
Чамдыкта шуут алды шакта чанып кээр мен...
Ам бөгүн уйгу-дүште чүвө ышкаш,
Авам кээрин болганчок-ла манаар-дыр мен.
Ак хар баштыг кырый берген келзинзе —
Ак-кыр дүгүн доозазын ошкап каар мен.
Шышпак малгаш сүзе-сүзе келзинзе —
Чылыг сугга буттарыңны таптап чуур мен.
Ырак черден аштап-суксап келзинзе —
Ынак төрөөн Арарадың сагындырар
Амданныг плов хайындырып, чаагай чыттыг
Армян арага сеңээ сөңнеп кудайн...
Черниң адаандан туруп келбес чүвө деп,
Чеже катап меңээ улус сөглөвөөн дээр...
Алды чылдың дургузунда манап келдим...
Ам-даа ону назынымда манаар-даа мен...

Николай Дамдинов

НАИЫРАЛ

(«Ачамның ады» деп шүлүгөлөлдөн үзүндү)

Төрөөн чуртум, сээң адың дыңнаанымда,
Төнчүзү чок делгемнериң көстүп келир,
Сеткил дойлуп, көвей бодал башка кирер,
Сергек, шөлзөн тынып чоруур апаар-дыр мен.
...Черде шыгжаан байлааң мактап, ырлаксаар мен:
Честиг даглар, алмаз, нефть чеже хирел?

Ынчалза-даа эц кол байлаан —
Улустарнын
Ырда кирип, мөңгөжирээн
Улуг чаагай найыралы
Эргези дең улустарнын аразында
Чаңгыс туктуң адаан орта бисти бөлүң,
Чаагай бүле догуннаткан акызы бар.
Эгүүр шагда кады чурттаар, чарылбас бис!
Каалама орук-биле челиспээн бол,
Кадыг-бергээ, кадыг артка торулбаан бис.
«Аврора» Россияга хаяаланган —
Хүннүн чырыы буряттарга дээп келген.
Күштүг, мөңгө найыралче чүткүлүвүс
Алдын хүн дег чүс чыл өттүр херселденген.
Атаманнар, хааннарны адавас мен,
Араатанзыг дайзыннар-дыр, Россия эвес,
Өгбелерни тараа тарып, демир каңнап,
Өөредип каан, кадыг-бертке муңчулгаштың,
Қара бажын халаш кылбас быжыг кылдыр
Қажандан бээр сургап чораан кижилерге,
Россияга дег, өөрээнивис йөрээп чор бис.
Россия — Силер, силер! Четтирдивис!

Станислав Куняев

* * *

Чыда дүшкеш,
Чындырай-даа берип-тир мен,
Амыдырал,
    өлүм,
        бажың дугайында
Аай-дедир дүндерилдир бодай бердим.
Сагыжымда авам мени караңгыда
Чайгап аадып орган ышкаш кыннып келди.
Көңгүс дүүн чаа турган ышкаш, бажы безин
Көгербээн дег чалыы хевээр көстүп туру.
Эки-бакты ылгап билбес, чам-даа дегбээн
Эвеген чаш кавайымда чыдар-дыр мен,
Улуг алдар, көвей акша херексевес,
Утказын-даа угаап билбес бараскан мен,
Хар дег арыг чаагай болгаш, бачыдым чок:

Қара сағыш, ынакшыл, түрегделден
Қанчаар-даа аажок ырак чытқан болбас мен бе.
Ыры дээрге уян чымчак, дамды ышқаш,
Ырлап шуугаан,

эргелеткен,

өрішээп йөрээн...

Қавайымны далай чайғап аатпышаан,
Қара чаштың өйүндүве анпар чору.

ЧИНДИГИР КӨК ДЭЭРНИ ДҮҮН КӨРЖҮК МЕН БЕ?

Чилчим үскеш, ыржым черже шөлээн чыткаш
Чиндигир көк дээрни дүүн көржүк мен бе?
Сигеннерже сарыг дымтың чочагайы
Шилиредир тоглап турда, көрген мен бе?

Кеде чиктиг чүве болган, база көрдүм,
Хемниң кыды чаакталып доңган чыдыр,
Сарыгзымаар элезинче кара-дондак
Чайыраңнаан шаңнар чажып кагган болду.

Дүне када шивилерниң бажын көрдүм,
Дүндүүштелгеш, сүвүр-сүвүр көстүр болду...
Шивилерниң баштарында айыраң сылдыс
Чинчилештир кыланнажып турар болду.

Қыржаң дүнү соогун дөгеп эрте берди,
Қылама дош хөлдүң кырын шыва берди...
Анзак ыдым, кайда чор сен? Дүрген келем...
Аравыста чугаавысты чугаалажкыыл!

Евгений Антошкин

МАРИНАНЫҢ ДУРУЯАЛАРЫ

Чанар дуруяа дистинчипкен,
Чараш болгаш кылаң дээрде,
Марина деп хөглүг атты
Парлап чорлар, номчуй кааптым.
Күжүр уруг куштар соондан
Дүрген маңнааш, четпейн барган,

Дүвүрөнчиг, өткүт үнү
Күстү үдей кыңгыражып,
Кандыг салым уткуй алзы
Кайнаар, чүгө далашканыл?
Дүшкөн бүрү, күзүрүмнү
Казыргы хат соонче эшкен,
Түлээн хаактар шаарарган
Дүгээлерде кежээ дүшкөн,
Ногаан, көк чай ырлап эрткен,
Оът, чечек оңуп калган...
Ынчалза-даа чазын олар
Ырактан-на көстүп келген.
— Маажым орба,
Марина, үнө халы,
Дуруяаларың эеп кээп-тир!—
Туруп-могаан чараш куштар
Турлаг чуртун сагынган боор.
Дунук үнү:
— Марина! Уткуп ал!— деп,
Чүдөн артык уран сөстү
Чүрээм тывар.
Чайгы даңны магадапас,
Чараш эвес кнжи чок чер...
Россияны мактап ырлааш,
Сени база
Сеткилимден
Чечен сөске йөрээрим ол!

Вадим Кузнецов

САГЫШ КАТАП АЙМАЙ-БЕРДИ

Сагыш катап аймай берди,
Чаңгыс-ла мен ыглавадым.
Эрте тургаш хемежиимни
Эптөп-чамап септей бердим.

Куттулган суг чарык черже
Кулбуртурун биле-биле
Чарык черин сыскып-сыскып,
Саазын-кара чамай кактым.

Нурмухамед Ниязи

(Таджикистан)

АЙЛАҢ-КУШ ДАА

Айның чаазы эки хүнде
Аалчы болуп,
Айлаң-куш даан база катап эргип келдим,
Аянный ыр чүрээм болуп, куттулуп тур.
Чону — эки, хүндүлээчел,
Чогум черле кайгамчык-ла чараш чер бо.
Мээң эргим өңнүктерим! Чериңернин
Бедиктерин булут болуп, суйбаксаар мен.
Эрге-дужаал, адын безин айтырбайн,
Ээлдек чаннап, харын дүрген чалай бээрлер.
Аалчыларга сеткил сергек болзун дээштин,
Ажыг-шүжүүн, муңгаралын чажырарлар.
Биле-демин, найыралын каттыштырып,
Тараа биле чүрөөн катай
Дастарханга денге салыр
Бистиң чоннун чаңчылы бар.
Ак-көк дээрже бедип үнген даглар ырын,
Айлаң куштар дагларының чараштарын
Каяа-даа бол чораанымда,
Кайын уттуп шыдаар деп мен.
Оларны мен орук чорааш чидирбес мен,
Оон катап күзел долган чедип кээр мен:
Төрөөн чуртту айлаң-куш дег, чүрээм-биле
Дөскөл чокка ырлаар кылдыр өөренир мен!

Өтеген Оралбаев

(Казахстан)

ТЫВА ЧЕРГЕ МӨГЕЙДИМ

Алма-чимис адазы деп сураа алгаан
Алма-Ата, Ала-Дагдан сунуп келгеш,
Эрте-бурун тыва черге будум базып,
Енисейнин эгезинге мөгейдим-даа.

Кайгамчыктыг чараш бойдус — чурумалды
Казах дылга илередип, сөглөкседим.
Чүрээмде хан, чалгыглар дег, ойнап турда,
Шүлүктөвөс, ырлаваc-даа аргам чогул.

Енисейниң чалгыгларын дыннап тура,
Эреминге шырай-арным көрүп тура,
Өнүктөргө чоргааралым улам киткен,
Өргээвистиң делгем, байын магададым.

Калбак-Хөрек оглу Тока төрүттүнгөн
Каа-Хем эргээ—Мергенни-даа көрүп алдым,
Саяннарда серини салгын эзининге
Сагыш өөрүп, чүлдү-чүрээм секпереттим.

Уран сөстүг чогаалывыс дылы-биле
Улуг чаагай найыралды алгап чоруул,
Чанар душта: «База катап келир мен!»—деп
Саяннарга, Енисейга азап түр мен!

Онайгул Туржанова

(Казахстан)

СӨГЛЕП БЕРЕИН

Куу чок хөлдүн кударалы соксай бербес,
Кургап калган үнүш дагын чечектелбес.
Ээлдек, чымчак ырларымны билип алгаш,
Эът чүрээң ханызындан хараадаар сен.
Эртинем дег чажыдымны, үнүмнү сээ
Эскит-тудуу чокка бүрүн сөглөп бээр мен.
Эге чаңгыс чүрээм боорун күзезиңзе,
Эмин эрттир кошкаам кылдыр бодай бербө.
Салгын-сырын турбас болза,
Чаагай, арыг сеткилдиг бооп артар боор бе?
Тейге деңней кайгамчыктыг бедиктерни,
Терең сугну кудук-биле хемчээп боор бе?
Мочургалар частып келир... Арыг сеткил
Борбак чүрээм болуп чоруур херел болган.
Ынакшылды сөглөп көөр дээш чадап кагдым,

Ынаам сенээ ынакшааным ындыг-ла боор.
Орбас-чытпас чалгыгларга дөмейлежип,
Орлан-шооваа салгынчыгаш болгай-даа сен,
Кады чоруур аргазын-на бодап чорааш,
Хамык хөңнүм эргеленип сөглөп берейн.

Маркабай Ааматов

(Киргизия)

ИДЕГЕЛ

Кара, ак-даа, эки-бак-даа,
Качыгдал-даа, өөрүшкү-даа мөнгө тудуш.
Ынчалза-даа чуртталганың сүүзүнү
Хайыралдыг идегелдер бисти кагбас.
Ава төрөөн, баштайгы мээң алгым дыңнааш,
Ачам ынчан кызыгаар чок өөрүп турган.
Оон бээр-ле чеже орук, чеже кокпа,
Алдагдалдар, идегелдер мени манаан.
Хайымналган бодалдарга алыспаан мен.
Карактарым чажы келип, сөгүрүүр мен.
Чежезин оон боттандырып; боттандырбайн,
Хайыралдыг идегелдин мурнун орта
Арын чагган, куруг меге азаашкын,
Авыязын, нүгүл сөстөр этпейн тур мен.
Салым-чолум идегелден чарылбаза,
Аас-кежим туюлунга четкен дээр мен.

ХҮРЕШ

Байырлалда дескиндир чон-даа им-чам,
Баштың улус мөгелерни салдырыпкан.
Саадапкан көрүкчүлөр кыйбыңайнып,
Сагыш аарып, хүрешке-ле чаргыртыпкан.

Чогуур черде — өгбө кижини шинткекчи бооп,
Шодак-шуудаан баглап берип, сургаан орар:
«Адалардан салгап келген чаңчылдар бар,
Адын сыкпас, ужуп бербес — октаар херек!»

Ынаар ашак хомудаар-даа: «Чөгөнчинин аар,
Ындыг кижини маңаа чүгө көстүп келген.

Дизээлежип тургаш канчаар, октавыт даан,
Дидим болгаш кашпагайлар хүрежир чоор!»

Кажар чүвең арга-хорга хереглекеш,
Каттырбышаан, бажын ажыр көдүрүп кээр.
Алгы-кышкы шимээн дендээр: «Қадыг эрни,
Адазын-даа ылгап чоорул, күш-ле билгей!..»

Вальдемарас Кукулас

(Литва)

СОҢГА КӨРГЕШ...

Амыдырал тамчыы болган соңгаң көргөш,
Аъттарымның киштээн үнүн дыннаксаар мен.
Мунгаралым, ынакшылым оруундува
Мунгаш чүрээм шыдап чадааш, ойнаксаар мен.

Орук чорааш, онгар черге удуй бээр мен,
Оорлар келгеш, идик-хевим үптөп аар бе?
Чок-ла болза, эки кижиги эртип чыда,
Чонаам союп, доңган будум шуглап каар бе?

Хамык ужур ында эвес — чуртталга-дыр.
Караа согур салым-чолдуң оюну-дур.
Адып орган данче көргөш, чүрээм ийлеп,
Аъттарымның киштээн үнүн дыннаар-дыр мен.

Василий Чонгонов

(Калмыкия)

* * *

Дунукталып динмирээшкин чоорту читти,
Дуга-челээш кудай чартыын каастапты.
Чүзүн-баазын бойдустуң ол ийи ужу
Чүректерни доңнап турар ышкаш болду.

Ынчалза-даа дуруяалар ушкан дизии
Ынак бистиң аравысты үзе кирди.
Ынчангаштың сеткилим оон хөлзей берген:
Ырак-чооктан мендиң эреп, дилеп чор мен.

Караңгыда дүне безин сеткил хайнып,
Карак шиммейн, чүгле сени сактыр-дыр мен.
Шала кежээ кызыл хаяа кыптып турда,
Сагыжымга доктаавас сен, ол-ла чиктиг.

АМ-НА КӨСТҮР

Аяс чайның ортузунда баалыктын
Ажай буурул, кужур дузу саарлып батты.
Делегейнің амгы чылы чоруу шуудап,
Дезиг мал дег орту чедир маңнай берди.

Чалы үем бо-ла болгай. Удаткан чок
Чайгаар кырып, назы-харым орту кирер.
Ада-чуртка дуза кадып, бараан боорум
Анаа шантык болурум-даа — ынчан көстүр.

Доржи Юбухаев

(Бурятия)

ТАЙГАГА

Улуг-хүнде сагыш човаар чүвези чок.
Уруглар дег, хөнү-хөнү, шиник-шиник —
Часкы шагның хадыннары каастаныпкан,
Самнап-хөглөп үнүпкү дег көзүлдүлөр.

Олардыва чодур пөштер ээлдек кайгап,
Ойшап-тоглаан ынактарын магадаан дег,
Чарал кыстар аразынче шургул кирип,
Самнаарынче дөгөрү-даа бергилээнзиг.

Елена Стефанович

(Чита)

* * *

Ашкан хүн-даа кажавыста чөленипти.
Дээрнің кыдыын маңган кызыл кожаа шыпты.
Аьтгы кижн хөлегези шөлге шөйлүп,
Дээриглөп, челзип эртти, шимээн барды.

Чүглс харын кожавыстың моортайы
Бажынывыс серизинде алгыра-дыр.
Сүрүг малдыг кадарчының дайгылары
Баалыкта чаңгыланып дыңналы-дыр.
Күстүң өйү август келди —
Кааң чайның эрткени бо.
Хүмүштелген булуттарның хөлегеси
Хадыцнарның бүрүлерин шона берди.

Валерий Ельтинифоров

(Вологда)

ЧАҢНЫКТЫГДА

Хову-шөлдеп диңмирээшкин чаңчанып ор.
Хойган аъттар орук-биле кылайтып ор.
Чавыт бажың соңгазында шимээн үнүп,
Чаштар ызы кулак уюк дыңналы-дыр.
Чаңнык дүжүп, диңмирээшкин улам дендеп,
Чаңчаттынып, черни силгип, кедереп ор.
Дээвиирни чаза улдап, кымчылаан дег,
Дескешки дег чүве чок дег, күчүүргеп ор.
Дескен аъттар чежемей-даа маңажырга,
Кара шору — кыңчыктырбас, диңмирээшкин,
Калчаараан хат, кактынган чаъс сүре келген.
Хавактары, ооргалары көк мөөн болуп,
Ханныг көвүк суглуктардан чаштап чорлар!
Сууккур чаашкын сонгаларны арылдыр чуп,
Суурдан ырап, ыглаңайнып чоруй барган.
Улуп-мөөрөөн диңмирээшкин сураг барган.
Уругларның ыы-сызы шагда читкен.
А мен дээрге,
Аъттарның ол кончуу сүргей халыштарын
Ам чаа ышкаш, олчаан тода сактып ор мен.

Ходжаберды Чарыев

(Туркменистан)

ЧҮГЕ?

— Мени уттуп болур сен бе?
— Белен, сарым, уттуптар мен.
Ынакшып-даа болур-ла мен,
Ылап сарым, бажы-биле.

— Мени кааптып болур сен бе?
— Белен, сарыым, кааптар мен.
Ошкап-чыттап болур-даа мен,
Ояр, сарыым, мөңгедө аан.

Күжүр сарыым, кезээде-ле
Күзелдерим ынчаар эстир...
Үргүлчү-ле чүгө ындыг
Үүлө бутпес болгулаарыл?

Галина Корженевская

(Белоруссия)

КАРА АРЖЫЫЛ

Кара аржыыл чашкы шаамда
Кайгамчык-ла менээ тааржыр.
Кажыыдалды оштаан өңүн
Кайын ынчан билген ден мен.

Каржып эрткен кадайларнын
Карак уштап, мени кайгап,
Улуг тынып көргүлээрин
Ужурун-даа тыппас чордум.

Чылдар эртип, карактарым
Шырыңмазы аштап каапкан:
Кара аржыыл эктим шыва
Каастанып салбастаан мен.

Олег Сувакнит

КИЖИ ЧУГААЛАЖЫП ТАНЫЖАР

(Демдегелдер)

I.

Өскөн черим Тывамга
Өнүктерим келзиннер.
Өскөлөшпөс найырал
Өндүр бедик быжыксын.

Ак-көк дээрлиг, арыг агаарлыг, аржаан суглуг,
ажык байлактыг, бедик сыннарлыг, делгем ховулар-
лыг, чечек-биле каастаттыг, чөлээш-биле билзек-

тенген төрөөн Тывамның делгеминге ЯК-40-биле Кызыл-Мажалык кайы сен дээш кылайтып олура, ону бодап чордум. Шынап-ла, ынак Ак-көк хемимде акы-дунма литератураның бүгү-ле өңнери — хөй национал аныяк шүлүкчүлөр чыгып келген, оларның бир бөлүү-биле кады бар чыдарым ол. Олар-биле чоок таныш эвес болгаш, оларның шүлүктерин моон мурнунда номчуваан болгаш, чогум кандыг сундулуг, кайы хире талантылыг улузул деп чүвени билип алыры — меңээ берге болбайн. Ынчалза-даа «кижи чугаалажып, мал киштежип таныжар». Аан кежээ, Ак-Довурактың культура Ордузунуң делгем залынга, оларның чажыды илереттинер болгаш, ынчан ам-на хамык чүвениң ужуру билдине бээр. Ам оларны эргий көрүп, оларның овор-хевирлерин сагышка чуруп ап чор мен. Чингежек, узун сынныг, саргылдыр салдыг, карак шилдиг, чугаакыр эвес Владимир Затувывитер, кыстарны дег, семиссимээр борбак ак чаактыг, мешпегер боттуг, чымчак аажы-чаңныг Василий Герасимюк, шилгедек чинге сынныг, шөйбек ак арынныг, чылар-чылбас уян аажы-чаңныг Светлана Короненко, ортумак тырын сынныг, сарыг баштыг, борбак арын-шырайлыг, шала семиссимээр Николай Пшеничный — Украинаның төлээлери, кадаң арганзымаар, чижик биче боттуг, кара салдыг, шөйбексимээр чуга ак шырай-арынныг Георгий Векшин, узун сынныг, делгемзимээр хөрөктиг, тырын боттуг Владимир Ведякин — москвачылар, спортчу хевир-боттуг, хөнү сынныг, борбак аксымаар арынныг, шимченгир болгаш чугаакыр Маркабай Ааматов — кыргыс, узунзумаар боттуг, шилгедек, угаангыр карактарлыг, каттырымзап чоруур Борис Райнис — Байкал-Амур оруундан, тодаргайлаарга Тындадан келген. Кижиле бүрүзү бодунуң бодалынга алзып, чымыраара бергилээн олурлар. «ЯК» кылайтса-кылайтса, Чаа Шагаан-Арыгнын барааны ырактан көстүп келди.

— Тываның база бир чаа, чараш, улуг хоорайы болур Чаа Шагаан-Арыгда чоокшулап келдивис — деп, өөрүмнү сагындырдым (оларның карактары самолет сонгазында бардылар).—Дөө ол куду көрүңерден, ында-мында бажыңнар бедип, таваа салдынып, суг буга-

ларының, чылыг дамчыдыкчыларының шугумнарының шөйлү бергилээн чытканнарын, келир үдеги кудумчулар тодараттынып олурар. Мону Бүгү-эвилелдин комсомолчу шалыпчы тудуу кылдыр чарлаан болгаш ажыл хайныгып турар.

— Аа дөө ол чүү суурул?— деп, Ведякин айтырадыр.

— Ол болза, Улуг-Хем районнуң амгы төвү — Шагаан-Арыг хоорай-дыр. Ол алызы барып өскээр көжүртүнер болгаш ол чер суг адаанга баар. А дөө ол куду талыгыр суурлар болза, «Найырал» совхозтуң төвү болгаш ооң фермазы-дыр. Олар база өскээр көжүртүнер.

— Адырам, Олег Өдербеевич, Силер биске бо дугайын билдингири-биле тайылбырлап берип көрүңер — деп, Герасимюк дилей-дир.

— Улуг-Хем бодунуң узунунуң талазы-биле бистин чуртта ийиги черни, Ленаның соонда, ээлеп турар. Эгезин бистен алган болгаш Соңгу Доштуг океанга чедир 3844 км шөйлүп чоруткан. А бистин девискээри-висте, Каа-Хем биле Бий-Хемниң каттышканындан эгелеп, 170 км черде агып чыдар. Саян-Шушенск ГЭС бодунуң долу күчүзүн апканда, суг дырышкыны Улуг-Хемни өрү 312 км көдүрлүр болгаш Чаа Шагаан-Арыгның эриктеринге чедер. Суг шыгжамырының хевири амгызы дег хевээр артар болгаш оон адырларыңче элээн көдүрлүп чоктаар. Чижээ Кантегирже 50, Дойнче 31, Усче 24, Хемчикче 15 км херлир

— Суг шыгжамырының ниити хемчээли кайы хирел?

— 31,3 миллиард кубометр суг болур, ооң ажыктыг хемчээли, азы электри күжүн «ажылдап» алыры—15,3 миллиард кубометр болур. Оон артканы 16 миллиард кубометр плотинадан куду агып чыдар хем суунуң чогуур деннелин тудар «өлүг хемчээл» болур.

— Улуг-Хемниң чаңчыл болган ханызы өскерлир бе?

— 245 метр бедик плотинага хемниң ханызы 220 метр чедер, ооң бүгү дуртунга чоорту чавызаашкын 100 метр чедер болгаш суг шыгжамырының «кудуруунга» баргаш, 30-ден 7 метр чедир чавызаар.

— Суг доллар черлерден хөй кижикөжүрөк бө?

— Ниитизи-биле 16 муң, а Саян-Шушенск ГЭС-тен өрү алзы 9,7 муң кижикөжүрөк.

— Арга-арыг арыглаарының ниити шөлү кайы хирел?

— 21,5 муң гектарга деңнежип турар. Оон иштинден 14 муң гектар бистиң республиканың девискээринге хамааржып турар. Ынчаарга бүгү-ле суг адаанга баар көдөө ажил-агый черлерин 11 муң гектар чаа черни шингээдип тургаш, орнун тургузары көрдүнгөн.

— Улуг-Хем артында харап алган ийи улуг дагларның аттарын билир силер бө?

— Үстүндээзин Буура дээр, орустаарга верблюд. Көрбөс силер бө, хереп алган буура-биле дөмейин.

«Буураарган Буураны,
Муңгашталган Демир-Сугну» деп-даа ыр бар-ла.

— Адаандаазын чүү дээрил?

— Алага дээр, орустаарга Молоток.

— Ону чүгө ынчаар адааныл, Олег Өдөрбеевич?—
Затулывтер сонуургай-дыр.

— Ол дугайында мындыг тоолчургу чугаа бар. Ону меңээ ачам чугаалаан чүвө.

Шаг шаанда эрнин эреси, кайгалдың кайгалы Санаа-Базыр деп кижикөжүрөк чурттап чораан чүвөк иргин. Ол дээрге, чарынныгга октадып, чаактыгга чаргызын алзып көрбөөн чүгүлүк куш дег, чүгүрүк Сарала аъттыг, часпас адар чавырлыг кара боолуг, чандыр шалбадавас кулаш карыш сыдымныг, хоор чоннуң өнүү, хортан дайзынның өжээтизи эр чүвөк иргин.

Таңды Тывазын дарлакчы ангы мөлчүп чип, амыдыраар арга чок бастып чораан. Чоннуң мал-маганын өрө-шире, үндүт-дадывыр дээш кодан-коданы-биле үзе сүрүп, аал-чуртту хоозурадып, манчы-кыдатче бараалгадып турган чүвөк иргин. Бир-ле катап ууттунмас улуг чут болган. Санаа-Базырның аал-коданы, акы-дунма чону аштап-суксап туруп берген. Хаан чызаанынга бараалгап, ачы-дуза диленирге, ону чула эриидээш, дедир сывырыпкан. Оон күжүр Санаа-Базыр хорадавас боду хорадап, ажынмас боду ажынып

келгеш, аш-түрөңги чонунга дуза чедирери-биле арга хайып эгелээн. Канчангаш-ла дыннап турарга, чондан хавырган хамык малды манчы-кыдатка сөңнээри-биле сүрүп чорупкан деп медээ дыцналып келген. Санаа-Базыр чүзү боор, сагыш-сеткили хайныгып, Саралазын өртеп сооткаш, кашпалдарның аразы-биле, кадыр сыннар кыры-биле, кызаа хемнер уну-биле кым-даа чорбас оруктап, дүвүрээзин чок дүннү чаглактангаш, сүрүкчүлөрийн бажын доза чүглүг куш дег кылайтыпкан. Даң бажы хаяалап, дажыг хемнер шуугап чыдар үеде, каржып эртер чери чок кашпал-өзен иштинге доскаш чыдыпкан. Оон сүрүкчүлөр четкилеп келирге, оларны хортан боозу-биле коргудуп, хорум-дагны чапгыландыр адып, сүртедип тургаш, туткулап алган. Сөглөвес силер дээш сөөскөн чиртип, билдиртпес силер дээш бижек бизи чылгадап тургаш, аас-сөзүн алгаш, адын-чолун адап бергеш, кодан малды сүргеш чанып келген. Амытап чонга үлөп берип, аш-чуттан шак ынчаар адырып алган. Элээн болганда, хаан билип кааш, хамык ара-албатызы-биле Санаа-Базырны тудуп алып дээш сүлчээ кыла берген. Улус ону билип кааш, допдораан Санаа-Базырга дыцнаткан. Ол күш-хүнезинин белеткенгеш, боо-чөпсээн чүктенгеш, очум чонун чыгаш, мынча дээн: «Чер өршээлди хүнден дилээр, кижини өршээлди хувискаалдан дилээр. Чернин чыры чөөн чүктен кээр, кижинин чыры барыын чүктен кээр деп номнал бар. Мен ынаар чоруптайн. Мени манаар. Мен хувискаалдың чыры-биле кады кээр мен. Ынчан тодуг-догаа, бай-шыырак, хостуг чырган чурттаар бис».

Оон күжүр Санаа-Базыр чүзү боор, аъттангаш хапкан, а хааның хамык ара-албатызы сүргеш чыдыпкан. Арганың шырыжы-биле, даг-сынның кадыры-биле каккаш, Улуг-Хемге келген. Хамык улус чыгап келирге, аьды-биле эжиндирип кешкеш, хая-дажы-биле камгаланган кадыр тайгаже үнүпкен. Чүгүрүк Саралазы хорум-дашты хоора базып үнүп ора, бир улуг хаяга келгеш, ажа халып чыдырда, оозу хоорулгаш, аъттын бел кежинин ууй базыпкан, а Санаа-Базыр хажызынче дүже халааш, тын менди үнген. Эки аьды киштепкеш, ээзинче көрнүп келгеш, ыглаан чүве дег карааның

чажы төктүп чыда, өлүп калган. Күжүр Санаа-Базыр эки аьдын дайзыннарга бербес дээш, чуктепкеш, тайганың бединче маска-биле кактынып чорааш үнүп келген. Оон дедир хая көрнүрге, аьдының хоора тепкен хаязы хорум-даштарны хоора таварып баткаш, хаанның ара-албатызын хөме база келирге, оларның чартык кезин кырлып, өскелери дедир дезипкен болган. Шак оон эгелээш, ол тайганы Алага деп адай берген чүвең иргин.

— Солун-дур оо — дээш, Борис улуг тына-дыр.— Ой, а бо чүү суурул?

— Ол болза чаа Чаа-Хөл-дүр. «Найырал» совхозтуң төвү-дүр. Көрүп келгенивис бүгү делгем девискээр суг-биле долдунуп, Саян далай болу бээр. Ынчан суг-биле аргыжылгага ханы суглуг орук апаар. Бир каш чыл болгаш, маңаа катап келгеш пароходка эжиндирип, балыктап, селгүүстөп болур силер.

— Тываның келир үдеги чоргаарланышкыны ышкажыл — дээш, Георгий бажының дүгүн аткаар дырайдыр.

— Шынап-ла, ана бистиң чуртувус улуг тудуг шөлү ышкажыл — деп, Райнис өөрүшкүлүг алгыра аарак чугаалай-дыр.

— Каяа-даа чоруурга, дивес силер бе?— деп, Светлана немей-дир...

II.

Акы-дунма шайлажып,
Ажыл-ижин хөглешсин.
Алчыл-бержиң, чолугуп,
Амыр-тайбың чурттазың!

Бисти бир-ле дугаарында найыралдың күжү-биле тургустунуп, хүн-бүрү өзүп-хөгжүп олар аныяк хоорай Ак-Довурактын төлээлери — партком секретары Владимир Сүге-Маадыр, улусчу контроль даргазы Эрес-оол Ооржак болгаш комсомол комитетиниң секретары Михаил Никифоров чылы-биле уткуп, хүлээп алган. Олар аалчыларны хоорай болгаш комбинат-биле таныштырган.

— Хоорайда он дөрт муң ажыг кижин чурттап, ажылдап, өөренип турар — деп, Сүге-Маадыр чугаазын

эгеледи.— Олар бистиң чурттуң дөртен нацияларының төлээлекчилери. Ак-Довуракты — найыралдың хоорайы деп ырлажып турары таварылга эвес. Бистиң даавыс дүгүн дөртен хире черлер ап турар болгаш ону хөй чүүлдерге ажыглап турар: бүдүрүлгелерден эгелээш космоска чедир...

Тускай автобус-биле хоорайның кудумчулары-биле дагже хапкан бис. Ак-Довурактың бүгү-ле хевири адышта дег көстүп келир Хараар-Тейге — оператор өрээлиниң чанынга үнүп келдивис. Даглар ийлеринде одуртур каътташкакталы берген оруктарда маңнашкан долу чүктүг күчүлүг машиналар куураңайнып, хаядашты казырадыр эжиндир үскен, дуруяалар дег, саргыл-саргыл экскаваторлар ажылдап турда, карак магадаар, сеткил өөрүүр чүве.

— Курлавыр ам-даа хөй болдур ийин — деп, Эрес-оол Ооржак салдырган айтырыгны харыылады.— Үжен хире чыл шыдаар, даг-дүгүнүн шынары база эки болдур ийин. Көрбес силер бе, дөө ол дистинчипкен, чанган куштар дег машиналарны, ол-дур, хереглекчилерже чоруп турары...

Ак-Довурак-биле бистиң таныжылгавыс ынчаар эгелээн. Барык чартык хүн комбинаттың ажыл-ижин сонуургап, ажылчыннар-биле чугаалашкан бис.

...Бистер ийи хүн дургузунда 6 кезек черге ужуражылга кылган бис. Ол дээрге, шынап-ла ана, хөй национал совет литератураның ёзулуг-ла байырлалы болуп, чораан-на черивиске чон аалчыларны чылы-биле уткуп, оларның шүлүктерин орус, украин, кыргыз, тыва дылдар кырынга дыңнап, үзүктел чок адыш чаккаашкыннары-биле шаңнап турганнар. Аныяк шүлүкчүлерге Бижиктиг-Хаяның мурнакчы саанчылары Александра Монгуштуң, Долгар Кууларның, Александра Хертектиң, Ира Сааяның, Барлык ортумак школазының бүдүрүлгө бригаданың кежигүннери Рада Күжүгеттин, Юра Сааяның, Клара Хертектиң, Мерген Ондарның овор-хевирлери сагыжынга артып калган чадавас.

— Назыным иштинде өг деп чүве черле көрбээн кижини мен, дыка-ла солун чүве-дир! — деп, бистиң эң аныяк аалчывыс 20 харлыг Света чугаалай-дыр.—

Тыва чем база магалыг амданныг-дыр. Өремелиг тарааны, саржаглыг далганны, баскан болгаш шөйгөн быштактарны, ээжегейни, боова-боорзакты, манчы-хуужуурну кижини чип-ле ханмас-тыр. Кирер кирерде, артында-ла Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады саанчы Кушкаш Сарыгларовна Каң-оолдуң өөнгө киргеним аас-кежиктиг болду.

— Бо дээрге ёзулуг бүрүн дериг-херекселдиг өг эвес-тир. Малчыннар көжүп чоруур болгаш чииктенип алганы ол-дур — деп, салбыр эргелекчизи Доой Норбу-Самбуевич Саая немес кагды.— Бо дээрге, амгы үнениң херексели-биле холуй дериттинген-дир, а чогум шаандагы тываларның өө болза, моон сыр өске болдур ийин.

Ол аразында Владимир Серен-оолдуң «Эштеримге эжик ажык» деп шүлүүн сакты хонуп келгеш, оон чамдык одуругларны номчуп бердим.

— Шынап-ла тывыгыр бижээн-дир, деннелгелер чараш-тыр — деп Владимир Затульвитер, очулдуруп бээримге, мактай-дыр.— Автору кайда кижил, улуг бе, аныяк бе?

— Бистиң фестивальдың киржикчизи кижини — дидим.

— Ынчаарга-ла ужуражы бээр-дир бис — деп, Владимир сөзүн төндүрдү.

Ак чем үстүн амзап, аяк шайны аартап ора, аалчыларның чугаа-сооду үнүп, боттарының бодалдарын болгаш сонургалдарын тө каап-ла эгеледи.

— Хемчиктин көрүнчүк дег кылаң, шапкын болгаш терең суунга эштирге магалыг-ла-дыр! Кижиниң эътханын артында-ла ала-чайгаар чиннеп келир — деп, москвачы Векшин хөөрей-дир.— Мындыг арыг суг черле көрбээн кижини мен. Чанында кара суун ижерге, артында-ла кижиниң мээзинге чык дээр! Бойдушту шын ажыглап, боду бүткен бүдүжүн хевээр арттырар болза ол хире чаагай болур-дур!

— А менээ чыжыргана кайгамчык солун болду! — деп, Владимир Ведякин алгырып үнүп келди.— Ол дег үнелиг чимис чок деп дыңнаан мен. Кижини тутарга, үзү артында холга чыпшынып, адырылбайн баар. Ол Тывада хөй бе?

— Тываның элбек байлааның бирээзи ол — деп,

«Барлык» совхозтун партком секретары Дарый-оол Биче-оолович Саая харыылады.— Шаанда будаң-шадан, кайы хамаанчок ажыглап, үрегдеп турган болзувусса, ам ону күрүне хайгааралында алган. Дүрүм өзугаар чыып, кадарып-кадагалап турар апарган.

— Силерде ону болбаазырадып кылып турар бе?— деп, Владимир сиңнигип айтырды.

— Чок, чүгле чыып, күрүнеге дужаап турар.

— Хомуданчыг-дыр.

Кезек када үзүктелишкин болуп, ыржым апарды. Шайлаар кижини шайлап, чемненир кижини чем чип, «аксыңны аяк дуглазын» дээн ышкаш олур бис.

— Силернин Тывада чылгы мал бар бе, чоп бо чорааш безин чангыс аът көрбедим?— деп, Маркабай Ааматов, ыржымны үреп, кымдан-даа эвесс, ниити айтырыг салды.

— Чок боор бе — деп, зоотехник Мөңгө Куулар харыылай-дыр.

— Аът чоп мунмадым, хымыс чоп ишпедим — деп, Маркабай алдыртыр хуу чок.

— Чылгы кедээр, моон ыракта, долгандыр тараа, сизген шөлү боорга, ынаар кадарып турар, а беден хымыс кылбайн турар бис — деп, Куулар шынын чугаалады.

— Аъттарны турисчи аян-чоруктарга ажыглавайн турар бе, олар-биле чогуум чүнү кылып турарыл?— деп, Ааматов изирниге берген айтыра-дыр.

— Аътты колдуунда-ла малчыннар ажыглап турар, аар-саар чүве база кылыр-ла — деп, Саая харыылады.

— Бисте чылгы малды кончуг үнелеп, шын ажыглап турар: бирээде, эки уксаалыг чүгүрүк аъттарны чарыштарга мунары-биле тускай ажаап, өстүрүп турар, ийинде, орук-чири хирелиг, кадыр-берт черлерде малчыннар болгаш ферма ажылдакчылары мунуп, ажылдадып турар, үште, тускай ырак-чоок, кадыр-берт черлерже турисчи аян-чоруктарга мунуп, оон акша-төлөвир ап турар. Ол колхозтарга болгаш совхозтарга улуг орулга берип турар. Бисте бе тудар тускай фермалар бар: сүдүн ижип, хымыс кылып, сандып, дыштанылга бажыңнарынга болгаш санаторийлерге ажыглап турар. Ол дээрже, кижиге эргежок чу-

гула эм-дир — деп, Маркабай сорук киришкинниг хөөрөди.

— Шынап-ла сээң чугааң кончуг шын-дыр — деп, Саая чүүлдүгзүндү.— Ёзулуг-ла өөренип көөр айтырыг-дыр.

Хоочун саанчының өөнгө болган чугаа ооң-биле төнгөн болгаш барлыкчылар-биле чылыы-биле байыр-лашкаш, орук улап хапкан бис.

«Хемчик» совхозтуң делгем девискээринин 4600 га-зын тараа, 1200 газын сиген шөлдери шыпкан. Кадар оьттуг мээстерде, изиг оьттуг дагларда, чүрек сиилээр, эзир ужар бедиктерде, көктүг-шыктыг чайлагларда 21 муң шээр мал, 3 муң ажыг бода мал чаттыла берген оьттап чоруур. Совхозтуң экономиктиг күчү-шыдалы сөөлгү он чылдарда көскүзү-биле өзүп быжыккан. Ма-наа совхоз директору коммунист Октя Данзынович Сарыгларның кириген үлүү улуг. Ооң организакчы, билдилиг удуртукчу болгаш кижилер-биле ажылдап билир аргазының ачызы-биле чаартылгалар болуп, мурнакчы ажыл-агыйларның бирээзи апарган, чоннуң культурлуг деңнели бедээн. Совхоз бүдүрүлгезинин кол-кол адырларында шимчедикчи күш — коммунистер болгаш комсомолчулар апарган.

— Мен колхозту хүлээп ап турумда, байдалы берге турган — деп, Октя Данзынович сактып, аалчыларга чугаалап чорду.— Чурттаар бажың-балгат чедишпес, машина-техника, дериг-херексел чок, кижилернин күш-ажылчы шинээ куду, мал бажы он муң хире турган. Шимчевес хөрөңгизи чүгле бир миллион рубль.

— Ам байдал кандыгыл, Октя Данзынович?— деп, ВЛКСМ обкомунуң ажылдакчызы Владимир Содунам айтырды.

— Совхозтуң чылда арыг орулгазы 400—500 муң рубль, а шимчевес хөрөңгизи—4 миллион 300 муң рубль апарган. Кол орулганы малдан ап турар бис — чыл санында-ла ортумаа-биле 300—350 муң рубльди.

— Бо бүгүнү кандыг арга хереглеп тургаш чедип алган силер, Октя Данзынович?— деп, аалчылар билип алыры-биле тодараттым.

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, социал айтырыг-ларың шын шиитпирлеп тургаш. Кижилерни чүгле

күш-ажылче эвес, уран чүүлче, спортче хандыкшыдып, культурлуг дыштанырынче, амыдырал-чуртталгазын экижидеринче, хостуг шагын шын ажыглаарынче ижиктирип, полит-кижизидилгелиг ажылды дээштиг, тодаргай амыдырал-биле холбап тургаш. Шак ынчаар ажылдаарга чон деткиир, чаңгыс кижиде дег көдүрлүп үнөр, боттарының мурнунда сорулгазын эки билир апаар чүве-дир.

— Оон ыңай чүнү чугаалап болур силер, Октя Данзынович?

— Бистер хүнүн бодап ажылдавайн, чурттавайн турар бис. Бистиң даартагы хүнүвүс бөгүнгү аныяктарны күш-ажылга, спортка, уран чүүлге, культурлуг аажы-чаңга канчаар кижизиткенивистен, оларны канчаар өөредип, хевирлеп ап турарывыстан кончуг хамааржыр. Чүге дизе, совхозтуң даартагы салым-чолу олардан хамааржыр болгай. Ынчангаш аныяктарга даяныр, оларга чоргаарланыр апарган болгаш оларның дугайында онза сагыш салып турар бис. Ол дугайын комсомол комитетиниң секретары Алдын-кыс Даваалаңдан биле бээр силер...

Акы-дунма республикаларның аныяк шүлүкчүлери-ниң Бүгү-эвилел фестивалының киржикчилери — бөлүк аалчылар-биле «Хемчик» совхозтуң Наташа Сааяга удурткан комсомолчу-аныяктар бригадазының кежигүннериниң аразынга ужуражылга делгем шөл аразында буга унунга талдар аразынга хову турлаанга болган.

Аяк шайны аартап ора, Алдын-кыс Даваалаң аалчыларның салган айтырыгларын харыылап, ажыл-ижин хөөрей берди. Сагыш-сеткили — Барлыктың делгеми дег, ажык; тура-соруу — дуруг-хаяа торулбас; чүрээ — Хемчик дег өктеренгей; арын-шырайы — төрөөн черинге эргеленген ак-көк дээрнин аязы дег, чазык-чаагай; хүлүмзүрөөн чараш кара карактары — четчип бышкан чодурааны сагындырар; аажы-чаңы — кижиниң сагыш-сеткилинге ала-чайгаар донуп келир; борбаксымаар чаактары — Оргу-Баштыг даан шонуп келген кежээки кызыл хүнү-биле мөзүлөш; шилгедек боттуг, чолдак сынныг хып дээн аныяк кыс.

— Бисте чүс чээрби ажыг комсомолчулар бар. Олар совхоз бүдүрүлгезиниң бүгү-ле адырларында

хаара туттунган. Шынап-ла «Комсомолчулар оожургал чок чүректер, комсомолчулар онаан эчис чедерлер» деп ырлажып турары ышкаш, мурнувуста салдынган сорулгаларны күүседир дээш кызымаккай ажылдап турар. Чаңгыс сөөлгү чижек. Бо чылын мал чеми 600 тонна сиген белеткээр хүлээлгевисти ам кылып аптывис.

— Оларның сөзү — ажыл-херээ-биле карышпайн турар болдур ийин — деп, ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары Иван Идам-Сюрюп бадыткай-дыр.

— А силерниң комсомол организациязында хөй-ниити ажылынга иденкейлиглер кайы хирел?— деп, Ровнодан келген комсомол комитетиниң секретары шүлүкчү Николай Пшеничный сонуургай-дыр.

Алдын-кыстың ындында-ла кызыл-хүрөң шырайы улам кыптыгып, хүлүмзүрүй аарак харыылады:

— Хөй болдур ийин. Чижек чокта сөс хоозун, чнир-бей чокта хаак кургаг дээн, ону бадыткап көрейн. Лина Хомушку. ВЛКСМ комитетиниң кежигүнү, школада бүдүрүлгө вожатыйы, оперативтиг отрядтың командири. Даниил Хомушку. Ажылчын. Аныяк шүлүкчүвүс, артизиви, уран чүүл удуртуп, шин белеткежи, тургусчуп, үделге кылып турар, черле ынчаш, бүгү талазы-биле көскү киживи. Ол Хакасия, Бурятия, Якутия, Моолдан бээр чоруп каапкан. Ол боду мында, ам ооң-биле таныжып, сыгыт-хөөмейин дыннай бээр силер. Доңгак Тадар-оол. Кол мал эмчизи. Бодунуң ажылының ёзулуг мастери, биче сеткилдиг, эш-өөрзек, кандыг-даа даалга бээрге, ону чогуур өй-шаанда эки күүседир...

— Өзүлденер кайы хирел.— деп, чүү-даа болза, комсомол ажылдакчызы кнжи болгаш, хандыр билки-сеп алыксааны-биле Николай айтыра-дыр.

— Чылда ортумаа-биле чээрби хире аныяктарны хүлээп ап, партияга 8—9 комсомолчуларны белеткеп берип турар бис.

— Комсомол хуралдарына кандыг-кандыг айтырыгларны чугаалажып, комитет кежигүннериниң хуваалдазын канчаар тургускан силер?

— Үе-үениң аайы-биле амыдыралдың негеп келген чугула айтырыгларын чугаалажыры, ооң күүселдезин доктаамал хыналдага тургузары — бисте чаңыл бол-

ган. Ынчаарга ам бистиң ажылывыстың хөй талалыы, оларны комитет кежигүннеринге хувааганывыс тургустунган секторларны айтырга-ла четчир: назы четпестер-биле ажыл, спорт-массалыг ажыл, шериг-патриоттук ажыл, шеф ажылы, комитеттиң иштики ажылы, культура-массалыг ажыл, бүдүрүлгө сектору. Бо бүгүнү херек кырынга удуртуп, организастан, түңнелин үндүрүп келирге, ажылдың шуудан-даа, шуудавайн-даа турары дораан билдинип, кандыг ажылды бирги чергеде кылза чогууру тодарап келир. Ажылга кол-ла чүвө — комитет кежигүннеринин онаашкан ажылынга бедик харыысалгалыын чедип алыры болгаш ажылын сулараткан азы күүсетпээн дээш кандыг-даа чингелде бербези болур. Чаңгыс чижек. Культура-массалыг ажыл сектору уран чүүлдү эки организастан, бирги черни ап, Шушенск баар путевканы чаалап алган.

— Уран чүүл бөлгүмүндө хөй кижилер бар бе?— деп, Светлана үзе кирди.

— Комсомолчуларның 70—80 хуузу, а нинти совхозту катый алып болза, 170—180 кижилер доктаамал кырып турар.

— А силерден депутаттар бар бе?— деп, Борис хенертен айтырды.

— Бар-бар — дээш Алдын-кыс дораан-на харыылай берди.— Кадарчы Маша Серин Тыва АССР-нин Дээди Советинин депутаты. ВЛКСМ обкомунун болгаш райкомунун кежигүнү. Саанчы Лида Санчат-оол район Советинин депутаты, партия кежигүнүнге кандидат.

— А бодуңар?— деп, Пшеничный үзе кирди.

Алдын-кыс хенертен салдынган айтырыгдан арай эпчоксуна берген ышкаш тулуксап ыт чок ор. Ону эскерип кааш, Даш-оол Төгүс-оолович Сарыглар харыылай каапты:

— Алдын-кыс болза, көдээ Советтин депутаты, ВЛКСМ обкомунун кежигүнү, райкомунун бюрө кежигүнү, аныяк коммунист, эки секретарывыс.

— Силернин эки ажылыңарның чажыды чогуум чүдел аан?— деп, Алдын-кыстан салдынар хире эвес Николай айтыра-дыр.

— Менде кандыг чажыт турар боор—дээш, Алдынкыс оожум болгаш кысказы-биле харыылады.— Бодумнуң ажылымга дөрт чүүлдү кол удуртулга болдуруп турар мен: бирээде, аныяктар-биле ханы харылзаа; ийиде, оларның кичээнгейин чедип алыры; үште, аныяктарның сонуургалын барымдаалап ажылдаары; дөртте, оларның хүндүткелин хуу үлегер-чижээ-биле чаалап алыры.

...Таныжылганың ажил-ишчи солун чугаалары уламчылаза-уламчылаза, хүн Мөңгүлек артынче чоорту чаштып, Барлыктын делгемнери сериидеп, чырык имир дүжүп келген. Ынчалза-даа чалыы назын аңаа чанныр эвес, одаг кыпсып, ужуражылганы улам хей-аът киирипкен. Ам хемчикчилер аалчыларже «атакалааш» кирипкен...

— Борис, БАМ дугайын хөөрөп көрөм?— деп, Наташа Саая чугааны улам хөрлээлетти.

— БАМ дээрге, чээрби вектиң тудуу дээрзин билир-ле болгай силер. Ол дээрге, бистиң чурттуң Чөөн чүкче орук харылзаазының Улуг соңгазы ышкажыл. Ол дугайын силер кино, телевидение дамчыштыр үргүлчү көрүп турар болгай силер. Мен ол улуг тудугнуң бир бичии кезээнде Тында Төп БАМ тудуг трезиниң машинист-операторунда ажылдап турар мен. Мээн ажылым чиик эвес. БАМ дээрге, делгем ховулар, терең хемнер, малгаш-баларлыг шынаалар кежилдир, кадыр-берт тайга-сыннар өттүр, ажылдыр шөйлүп бар чыдар улуг орук-тур. Ону чүгле совет кижилерниң сыныш билбес тура-соруу, күчүлүг чепсек-техниказы шыдап, амыдыралга бараан болуру-биле чагырып бар чыдар...

— БАМ дугайында шүлүүңер бар бе, номчуп көрүңерем— деп, бир үн уруглар аразындан дынналды.

Борис кезек бодангаш, бир шүлүктү номчуп, мынчаар доосту:

Байкал-Амур оруктары —
Базым бүрү бергелер-дир.
Байкал-Амур оруктары —
Маадырларның түрүзү-дүр.
Байкал-Амур оруу дээрге,
Партия биле совет чон-дур.

— Ам кыргыз оглун дыңнапса чүл?— деп, Валера Саая хөөрөп үнүп келди.

— Мен бичимде-ле шүлүк бижип, ооң «чулуун соруп» келген мен — дээш, Маркабай чугаазын эгеледи.— Ам ол шүлүктеримни көөрүмгө, харын-даа каттырынчыг дийин. Чүглө сөстөр аянаштыр кожуп каан, кандыг-даа чурумал, денелгелер, ханы утка чок аан.

— А амгы шүлүктеринер кандыгыл?— деп, Даниил четтикпейн айтыра-дыр.

— Бодум шүлүктеримге чүү деп үнелел бээр мен, бир каштан номчуп берейн, дыңнаңар, ооң соонда мени «шиидер» силер — дээш, «Аът чарыжы», «Ынакшылда ужур-ла бар», «Баштак чаңда багай чок» деп шүлүктерини номчааш «Хүреш-биле» доосту:

...Чогуур черде — өгбө кижини салыкчы бооп,
Шодак-шуудаан баглап берип, сургаан оорар:
«Адалардан салгап келген чаңчылдар бар,
Адын сыкпас, ужуп бербес — октаар херек».
...Кажар чүвөң арга-хорга хереглекеш,
Каттырбышаан, бажын ажыр көдүрүп кээр.
Алгы-кышкы шимзэн дендээр: «Кадыг эрни,
Адазын-даа ылгап чоорул, күш-ле билгей!»

— А чогуум кым октааныл ынчаш?— деп, бир оол алгырып үндү.

— Оглу — деп, кысказы-биле Маркабай харылады.

— Фуу-хайт, мен-не болза ужуп бээр мен.

— Шүлүктүн солуну ында-ла болгай — деп, Даниил ханган шинчилиг дооразындан харыылап кагды.

Ол аразында хажымымга олурган Светлана Короженко чанында бир бичини уруг-биле дыңналдыр чугаалажыр дээрге, улуска шаптыктай бээр дээнзиг кулактарыңга сымыранчып, блокноттарында бир-ле чүвө бижип, удур-дедир бержиң, алчып орлар. Оон Леонид Чадамбаның дараазында одуруглары сагыжымга кирип келди:

«...Арын-нүүрнү көрүшпүшаан,
Атты-чолду айтыржып-даа,
Ажыл-ишти хөөрөшкештин
Адрестер солуштувус».

— Сонгу тевенин чүгү аар дээн, ам Николайны дыңнапса чүл?— деп, Алдын-кыс чарлай каапты.

Ишеничний чүнүн-даа мурнунда Ровно хоорайның чурттакчыларының мурнундан совхозтун ажыл-ишчилеринге байыр чедирип, партияның XXVI съездизинге төлептиг ужуражырын күзээш, мындыг одуруглар номчуду:

...Эки турачы тываларның дугайында
Эки хандыр бистер чүнү билир деп бис?
Алдар бүртгээн эрестер деп билир-даа бис.
Арыг ханны кежик-чол дээш төктүңер-даа.
Амыр-тайбың чуртталгавыс чаартыңды.
Эвилелчи экер-эрес эскадрон дээш
Эргим Полесье черивис-даа мөгейин тур,
Эриг чүрек, найыралдың сөзү мындыг:
— Украина —
Тыва-биле!
Тыва-биле
Украина!

Бо болза, мээң чаңгыс чер чуртуум бир чогаалчының шүлүү-дүр. Ол аялга-биле чалгыннанган болгаш украин делгемнерде чаңгыланып турар. Бистин харылзаавыс силер-биле чыл бүрү улам-на быжыгып турар болгаш бистер хостакчыларывыс эки турачы тываларны чылы-биле сактып, оларның маадырлыг чоруун мөңгөжидери-биле кудумчуларны адаан болган тураскаалды тургускан, тускай музейлер база бар.

Амыр-тайбың чурттаары дег,
Аас-кежи кайда-даа чок.
Акы-дунма найырал дег,
Артык күчү кайда-даа чок...

...Дүн караңгылаза-даа одаг чалбыраажы делгемнерни чырыдып, кижилерниң арын-шырайын чидиг кызыл кылдыр шонуп, салгынга ол-бо чүктерже эстеп-ле тур. Даниил Хомушку биле Валера Саая сыгыртып, Сергей Куулар каргыраалаптарга, аалчылар ана кайгай-ла бердилер.

— Ол кандыг херекселге ойнаарга ындыг болур чүвөл?— деп, Василий Герасимюк айтыра-дыр.— Аас иштинге таарыштыр кылган бе?

— Чок, ында кандыг-даа херексел чок — дидим.

— Таанда — деп, Василий бүзүрөвейн-дир.

Ол аразында Даниил бистиң чанывыска кээп олуруп алды. Чүгле ынчан ооң аксында чүү-даа чок деп чүвени көргөш:

— Шынап-ла тывалар кайгамчык-ла талантылыг чон-дур — дээш бажын чайып кагды.— Магадап-ла ханмас-тыр мен, чурттаксаазы келир-дир.

Ону дыңнааш, Чкалов Мандычының «Мээң Тывам эргизиңзе» деп шүлүүн сактып келдим. Ында кончуг чиге сөглөөн мындыг одуруглар бар:

...Танывазым ырак өңүк
Далаш чокка оожум чоруп,
Төрөөн Тывам эргизиңзе,
Төлү мен дег, ынакшыр сен.

— Бистиң аалчыларывыс-даа дыка-ла сонуургап турлар — деп, Владимир Содунам меңээ чугаалай-дыр.— Езулуг ужуражылга, ёзулуг таныжылга болгаш ёзулуг найырал деп чүве бо-дур!

— Ындыг-ла болзун харын — деп чорумда, Георгий Векшин ниити айтырыг салды:

— Силерниң иштиңерден Москва Олимпиадазынга чораан кижн бар бе?

— Алдын-кыс-ла болгай!— деп, аныяктар аразындан өөрүшкүлүг үн чалбырааштың чызыраажын өттүр дыңналы-дыр.

— А силер бодуңар киришкен силер бе?— деп, Октя Данзынович удур айтырды.

— Чүгле киржип эвес, ажылдап турган мен — деп, кыстарны дег чингежек үнү-биле ол харыылай-дыр.

— Чүнү кылып турган силер?— деп, Наташа Саая тодаратты.

— Очулдурукчулап турган мен.

— Кандыг дылга?

— Араб.

— Бистиң Алдын-кызывысты канчап көрбээниңер ол?— деп, Даниил баштактаны-дыр.

Векшин салын шымчывышаан кезек боданып олура:

— Силерниң Алдын-кызыңарны Тываның ак-көк дээриниң адаанга, аржаан суунуң эринге, делгем шөлүн дөжөнип, арыг агаарын тынып, дүңски одаг-

ның чанынга олура көөрү, черле ынчаш, силерниң шуптуңар-биле чоокшулажып таныжары — меңээ улуг аас-кежи болгаш өөрүшкү-дүр! — дээш, уламчылады. — Одагның чалбыраажы — бистерниң хайныккан чүрээвис дег-дир. Одаг оду өшсе-даа, ооң чалбыраажы бистерниң чүректеривиске кезээде кыптыгып, найырал-биле байлакшып, күштелип, тургустунуп база чечектелип турар аныяк Тываны, ооң кайгамчык хүндүлээчел, ажыл-ишчи, омак-хөглүг чонун кезээде сагындырып чоруур...

Бүгү-эвилелдиң аныяк шүлүкчүлөрүнн Тывага болган фестивалы — ооң төөгүзүнге утгундурбас болушкун болур. Аңаа хөй национал совет литератураның бүгү-ле өңү болгаш келир үези чыылган. Фестиваль чүгле бижээн чогаалдар сайгарылгазы болгаш шүлүктер номчуушкуну эвес, а харын амыдыралчы нарын сорулгалар-биле, кижилер-биле таныжылга болган. Бир неделя иштинде Тываның булуңнарынга — чеди район төптеринге, суурларга, сизген шөлдеринге мал фермаларынга, хову турлагларынга, чайлагларга болгаш бойдустуң чараш чурумалдыг черлеринге чээр би ажыг дылдар кырынга шүлүктер чаңгыланып, хоо райларның ажылчыннарынын, көдээниң ишчилерини күш-ажылчы хей-аьдын көдүрүп, улустарның найыралының — литератураның найыралының кайгамчык күштүүн болгаш чечектелишишкинин көргүскен.

Фестивалды партияның XXVI съездизинге төлепти ужуражырынга тураскаадып, аныяк талантыларны иле редир, оларның мергежилин бедидер, бүгү таланы дузазын көргүзөр сорулга-биле чыылдырган. Оларны семинарлары организастыг болгаш бедик денелге эртип, аңаа шыңгыы болгаш ажык чугаалажыышкынна болгулаан.

Тоожулар, чечен чугаалар, шишлер

Кызыл-Эник Кудажы

ЫРЛЫГ БУЛАК

(Тоожудан эгелер)

Бирги эге

Ол хүн Эрес Оюнович боскунче изиг чүве ажырап безин чай албаан. Дүште кайын чемненген кижин боор, ону-даа сагынмаан. Ийе, харын, девин хүндүс комбайннар чанынга поварлар чем эккээрге, оон буу-хаа борастанын алган кижиндир.

Долгандыр турар бойдус чыыра тудуп-ла орган. Агылыг бажынын тайгаларында хар чаапкан, дүне-ниң-не чоокшулап кел чыткан. Далашпас болза хоржок, сөөлгү тарааны хар база бээр.

«Агаар-бойдустун берге байдалдары турза-даа...» Хоочун механизатор, бригадир Эрес Оюнович бо сөстөрүн аныяндан тура-ла дыңнаар хөңнү чок чораан. Радиога ындыг сөстөр дыңналып эгелеп чорда-ла, дораан ушта соп каар, солунга ындыг сөстөр чораан болза, дораан ийинче октаптар. Оон кады орган эштеринге коңгалап-ла эгелээр, чамдыкта харын чааскаан безин чугааланы бээр:

— Тываны кайы чер деп бодай-дыр силер? Ставрополь, Краснодар крайлар эвес-тир. Крым, Фергана ырак деп билинер. Ол черлерни дөгөрезин эргээн мен. Тывага сентябрьда-ла хар чаай бээр, майга чедир чыдар. Сибирь безин ындыг эвес болдур ийин. Тывага кыш тос ай уламчылаар. Мындыг черден чылыг-чаагай агаарны кайынын тывар силер? Тыванын бойдузундан хайыралар манаан херек чок. «Агаар-бойдустун берге байдалдары» деп чугаага ынак кижилерни дыңнаанымда, ана кыртыжым хыралыр. Ол сөстөр дээрге чалгаа, шүшпөң, олутпай кижилерниң тып алган чылдаа, шырынмазы-дыр. Ажылдаар, ажылдаар херек. Дүн-хүн

чок, олут-чыдын чок ажылдаар херек. Ынчан кымга-
даа агаар-бойдустан берге байдалдары турбас...

Эрес Оюнович бир домактаны бергенде кончуг-ла. Кижилерниң өл өзээн өдөр. Оон кедерезе, химиренир, думчуктаар. Бир-бирде бодаарга, ажылга пат-ла шири-гип калган, мойну чооннаан, улустун дужуметсиг деп адаар кижилери-даа ышкаш. Ындыг бе дээрге, оон химиренириниң алызы барып шын боор. Чүгле хөй-ниитиниң ажыл-херээ дээш чаңчаттырган боор, ын-чангаш механизаторлар улуг-бичези чокка ону дың-наар.

Эрес Оюнович дээрге бистиң билиривис аныяк-чалыы шилгедек эр эвес, дөртен хар ажып, беженче дө-гүй берген, кастыктары көгөргөн ашак-даа бол, аны-яксыг кижичүвс. Мөң чаактарлыг, эът арынныг, улуг думчуктуг, үргүлчү машина-тракторга силгидип каап-кан шелегер ижинниг, үс-чар апарган чоруур хаван чудуруктарлыг, бажының дүктери дангаар-ла таартыр үезинден эрте берген чоруур. Кыш-чай чок ынак хе-ви — кайы шагда бир-ле кижинин белекке бергени, кара будуу дүжүп, эгиннери куурарты хыралып кал-ган савыяа хөрөктээш, оозун белең-селең черле окта-вас, кезээде шокар хөйлеңниг хөртегер ишти көстүп чоруур. Савыяа хөрөктээжинге чүүлдеш кара бөрттүг, ону хаваа кылагар, оозун кыш орту киргиже кедер, чазын база-ла кымны мурнай кедиптер. Көрбээн чү-вези чок, ыйык, мыйырык «Запорожецтиг». Хууда ма-шиназы-дыр ийин, эки ажылы дээш ээлчег чокка садып алган эди боор. Ам оон өңүн доктаадыры кончуг бер-ге, сарыг турган бе азы хүрең турган бе? Оозун боду «чакпыыл-сарыг» дээр өске улус «өртен-сарыг» дээр. Олуттары ойлууп дүшкүлей бергилээн, айтыр херексел-дериниң чамдык согунчугаштары, спидометри ийи чүс мунга чедип чоруй туруп алган, моторун илиг хире довурак-доозун тудуп чий берген, кажан чугганын ээзи уттуп алган, кандыг-даа бензин далдавас, улус-тун хөөредирин ол бе, солярканы безин кудуп алып ди-жир. Ыш-бузун буруладып алган, кандыг-даа дөш-дөвүнчүк дээр эвес, өргөн дег арттарны безин калгыл ажа бээр, кылаң орукка оон эртер машиназы чок, «Белорустарга» безин четпес, чадаг-тергелиг оолдар

безин ону эртип каалкаш баарлар. Эрес Оюнович «чакпыыл-сарыынга» чүү кончуг ынак кижин ийик, кыжын безин хөөледип алган чоруур, кандыг-даа соокта донор эвес, чүгле стартер тевер болгай. Чазын, күзүн оон мырыңай дүшпестей бээр, удуур-чыдар-даа чери ол апаар. Ону боду-даа, кадайы-даа, ийи оглудаа мунар, өске кижилерге-даа бээр, чакпыыл аът-биле дөмей.

Эрес Оюновичиниң төөгүзүн билир-ле болгай бис. Аныяанда ол дугайында чугаа дыңнаар хөңнү чок турган. Сөөлүндө, алган кадайлыг, ажы-төлдүг апаргаш, харын улуска безин чугаалап турар апарган дижир. Ол чүү дээринер ол, оон туржук Эрестин төрөөн ада-иези ам-даа бар болбас ийикпе. Чеден хар ашкылай берген кырганнар суурда чурттап олуларлар. Эрес Оюнович оларынга аажок, дузалаар, карактаар, эътчем, ыяш-даш аппарып бээр. Ишти-хойнундан эвес, иштинден төрөөн оглу черле ындыг ыйнаан, өзү-баары эндевес.

Бир катап ийи-бирни апкан чорааш, Эрес Оюнович төрөөн ада-иезинден айтырып диттигипкен дижир чүве:

— Ынчан ол канчаарыңар ол?

— Оон тодаргай сөс-даа чугаалаваан. Олар дөмей-ле билип чорааннар болгай.

Төрөөн адазы чүнү-даа ыттаваан. Хирези эрте-даа бол, орай-даа бол, оларның мурнунга ындыг айтырыг черле тургустунуп келир дээш белеткенип алгаш чорааннар боор оң, оон ыңай орта харыыны кандыг-чүү-даа бол төрөөн иези бээр кылдыр дугуржуп алгаш чорааннар боор оң, авазы боданмай-даа мынча диген:

— Ол чүү дээрин ол, оглум? Бис сени орукче октаптаан болзувусса, ам мынчап, алган кадайлыг, ажы-төлдүг, арат-чоннуг, ачы-үрелиг кижин бооп чурттап чоруур харыың кайда боор...

Төрөөн иезиниң оон ыңай чугаалаан сөстөрүн Эрес дыңнаваан. Кулаа дашкаар айлы берген ышкаш болган, анаа-ла дүүнейнип-ле турган. Эрес шыдашпаан, ыглап-ла орган. Ыглап-ыглап ыт-дааш чок чана берген.

Оон эгелээш, кырган ада-иезинге (ынча дивейн канчаар!) ынаа кончуг апарган. Оларның багын-даа

сураваан, ол шагда бүдүүлүк кижилерни чүү деп буруудадыр боор.

Эрестин соонда ооң авазы каш-даа катап божаан. Уруглары дөгере бар. Дуңмаларынга Эрес Оюновичиниң ынаа хөлчок, олары база-ла ону улуг хавыс джир. Чингине угу тодарап келзе-даа, Эрес Оюнович бодунуң ат-шолазын өскертпээн. Дүрүм ёзугаар алырга, ол Оюн Херелдерниң төлү болгай.

Агылыг бажының тараа шөлү ындыг чер болгай, кезек-кезек ховужуктардан тургустунган. Оларнын аразында кадыр чоогалар, дилиндек аргалар бар. Сактырга, ол ыяштарны шөлдерге шык тудары-биле өжөгээр олурткулап каан ышкаш. Бойдуста артык чүвечок, тудуу чүвечок джир болгай, черле ынчаар таарыштыр чаяттынганы ол ыйнаан. Аңаа немерелей ол ховужуктарда кижиниң хол дегген черлери база бар. Оларны кожазында Сартаяк дагның кырындан көөрге, илден: чайын болза, дөрбелчин-дөрбелчин ногаан дилиндектер чыткылаар: кыжын болза, улуг хат ол ыяштарның уннарының ортузунга чедир хөртүктеп каапкан болур; чазын болза, ол харлар шаанга киир эрип чадап, кара черни суггарып-ла чыдар; күзүн болза, Агылыг бажының делгем шөлдеринге тараалар шиигейндир чайганып турар.

Шаг-үе сырга мундуруп келирге, анаада-ла далаш Оюн Эресович аайын тывынмай-на турган. Богбалыг бора бе мунуп алган аныяк механик оол-биле иелээ комбайннарны бир шөлден бир шөлчө шууштур кирип-ле турганнар. Амыр-дыш деп чүвени кым-даа сактынмас. Дүне суг дээрге, шөлдерде шуушкак оттар кызыл чайт, сайгылгаанныг бүдүн суур-даа көжүп келген ышкаш.

Ол аразында Эрес Оюнович механигин бо-ла кончуй бээр. Кончуп-даа эвес, чүү дээр чүвөл аан, чамдыкта анаа-ла хөк эрээр кижидир ийин:

— Бо сен черле канчап барган кижини сен, аал. Мындыг бачым үеде артында-ла богбалыг бе мунуп алган. Аныяк кижини оода-ла чадаг-терге, мото дээн чижектиг тартылардан тып алза. Мени көрден — дээш, хирлиг өле «Запорожезинче» хыйыртап каан.— Чээрби чыл чедип тур. Чаңгыс-даа катап тура дүжүп көрбээн.

Аныяк механик кочуга кочу-биле харыылаан:

— Эрес Оюнович, силерниң «өртең-сарыңардан» богбалыг бе муң катап дээрe болгай аан.

Чугааның аяны арай шыңгыы хире боорга, бригадир ооң уун өскерти каапкан:

— Дуу комбайн чүгe туруп алды, ынаар хап көрөм. База-ла карбюратору боор.

Механик чугааланмышаан айттанып чыткан:

— Мото-матe садар акшам-даа чок. Мен-не силер болзумза, ындыг металлeлом мунмас мен.

— Чаа-даа чүвe дөмөй-дир ийин, аал. Бо оңгул-чиңгилге довурак-доозунга чыл-даа четпес бузук үлгүүргe апаар.

Механик оол безиниң коңдаазынче шывык-биле довураан бурт кылдыр каккаш, тараазын чап-чаа кескен ангыс таварты, турупкан комбайнче шиглиг ыңай болган. Бениң дуюгларындан борбак-борбак шириктер чаштагылап чораан. Иези ышкаш бора богба авазын эдербээн. Оңгул-чиңгил тараа шөлдерин чеже кезиир боор, иези база дөмөй-ле ыраар эвес, чалгаараан хевирлиг бажын чайгылааш, бригадирниң кырган машиназының чанынга кылаштап чеде берген. Ооң угулзаларының ора-сомазы арткан, калчанайып калган дугуйларын чылгаан. База бир дескинген.

Эрес Оюнович чааскаан баштактанырын оралдашкан:

— Бо шагның мал-маганы безин машина-техника сонуургаар апарган.

Богба серт-даа дивээн, машинаның хөрээн чолаачыларзыг дыңнагылааш, ажык сонгазынче бажын суккаш, рулюн чылгай берген. Ында бир-ле чаагай амдан бар болган боор.

Бригадир богба чанынга кылаштап келген:

— Күжүр эрни аарай, мунар бодап тур сен бе?

Шыдаар болзунза мунувут, харын. Аныяктар ындыг болгай. Мунар-ла, халдыыр-ла дээр, чүнү-даа барым-даалавас.

— Чанынга кижичугааланы бээрге, белиңнээни ол боор он, богба бажын машина иштинден каңгыр-коңгур ушта соккаш, бригадирни базып каггы дег ыңай болган. Кызыр эмер, балык дег, күскү семис богбаның соонга доозун туруп калган.

Чугле былдай дүжүп четтиккен Эрес Оюнович ам кээп угаан кирип, кудуруун азыпкаш, уг-баш чок дешкилеп бар чыткан богбаже көрүп алган хыйланган турган:

— Үргүлчү борта турар болза, кем-херек үүлгедир чыгыы богба-дыр. Аныяк дээн соонда, мал-даа, кижин-лаа дөмей апарган шаг ышкажыл бо.

«Агаар-бойдустун берге байдалдарын» хүлээп көрбөс бригадир Херел ол хүннерде кызыл командирлерле. Комбайннарны бир шөлден өске шөлче мөөң-мөөңү-биле октап-ла турган. Кадыр чоогаларга ында-хаая комбайннар тырлы бергилээр. Дуржулга чок аныяк механизаторлар ийлерге үнүп чадай бээр. Ынчан бригадир боду штурвал артынга олуруптар. Хаванналчак салааларлыг холдар ол-бо каш карбаннаан соонда, комбайн ак ыштарны бөлүк-бөлүү-биле үндүр былгырыптар. Оон ийни одуртур андарлы берги дег маңнагылааш, хеп-хенертен кудургай куду дап бергеш, карак чивеш аразында дедирленип алгаш, дөштү өрү хөөледип үнүптер. Бригадирниң улдуннары элеп калган, үс-чар борашкан кара сапыктарлыг, акселератор баскан мөге буду комбайнга тынар безин чай бербес. «Нива» дөң кырынга хенертен доктаагаш, хөрээнден бузун буруладыр, шапкан аът дег эгиштээн турар.

Эрес Оюнович черже шалыпкын дүже халааш, кара бөргүн уштуп чайгылааш, орус, тыва сөстөрни холүп алгыргылаар:

— Дүрген, дүрген! Давай, газуй! Бээр, бээр!

Дөш кырынга комбайннар дөгерези үнүп кээрге, механизаторлар кезек кады чыгып, таакпылап, сүмележиң, хөөрежиң, каттыржып алгаш, чаа шөлче чаа күш-биле кириптерлер.

Бүгү күстү өттүр ышкаш, Эрес Оюнович ол хүн база онза хей-аъттыг, соруктуг ажылдап турган. Оон командылаары-даа кончуг, оолдарның дыңнангыры-даа кончуг, комбайннарның тура дүшпези-даа кончуг.

Та чүү иттириң, Эрес Оюнович ол хүн эрте чаныксай берген. Оолдарны чый шапкаш, буу-хаа чагыларын оюн-баштак сөстер-биле согажалап берген:

— Механикнер бо богбалыг бора беги турда, шыдай эр-ле болгай. Удавас кыстарынар чемин эккээр,

ылчыңайнып туруп бердинер халак. Дүне Оялык-Ар-газының адаанче кирер силер, ак чер болгай. Мен дүн ортузундан сонгаар келир мен, богбалыг бора бе ынчан дыштаныр ыйнаан. Агылыг бажының тараазын удавас дүрт кылыр бис. Ынчан солуннарга бистиң дугайывысты чугаа чок бижнир: «Агаар-бойдуштуң берге байдалдары турза-даа...» Хи-хи!

Эрес Оюнович иштин шелеңнедир кылаштагылааш, «Чакпыыл-Сарыынга» олурупкан. Амыр машина-ла болгай, кымны кажан дээнин манаан эки аът-ла. Оолдар көрүп турарга, бригадир эжикке кирип чыдырдала, машиназы хөдели берген ышкаш болган.

Ол хүн Эрес Оюновичиниң сагыш-сеткили, адак-бышкаа кайгамчык чиик болган. Дүжүт ажаап алышыкыны адакталган.

Эрес Оюнович анаада ырлавас боду чанып ора, механизатор оолдарның боттарының чогаадып алган кожамыын-даа химиренгилээн:

Комбайның мунуп алган,
Кайда чортуп чору-ла сен?
Картери чарлып калган
Кайда чушкуп олур-ла сен?

Кара чааскаан хирезинде Эрес Оюнович хүлүмзүрүп чораан: «Бо-ла аныяктарның сагынгыры аайлыг эвес, бирээни-ле тып алган турарлар болгай. Ырычаңын салыр эвес деп чугаа ол ышкажыл».

Эрес Оюнович ам мырыңай хөөмейлээрин безин оралдашкылаан. Оон чүү-даа үнмээн. Бригадир өөрүп чораан, механизатор оолдар, кыстарның ажыл-ишчинге, амыдыралга ынаанга, могаг-шылаг билбезинге, хөглүүнге, тывызыынга амырап чораан.

«Чакпыыл-Сарыын» бажың чанынга довураан картартыр тормозтааш, хөөледир газтагылааш, Эрес Оюнович машиназының моторун өжүрүпкөн. Ону кезек хөккүледир дедонастап чоруй шимээн чок барган.

Эжи ажык боорга, кадайы бажыңында-дыр дээрзин билгеш, ону хей-аът киирер сорулга-биле Эрес Оюнович ырлай аарак кирип келген:

Картери чарлып калган,
Кайда чушкуп олур-ла сен.

Казапчаны артап чоруй-ла, Эрес Оюнович алаң кайгай берген. Долаана Алдай-ооловна карактарың ийи чудурук дег кылдыр ыжыдыр ыглап алган ишкир-нип орган.

Эрес Оюновичиниң кадайы биеэги чараш-чаагай, өл хаак дег, Долаана эвес болбайн канчаар. Дөртен харны ажып чоруй барган соонда хөөкүй херээжен кижини кандыг дээр боор, чоонун демир куржаг-биле-даа доктаадып шыдавас сен, чодазын ыяш далгыг-биле хөндүрүп шыдавас сен. Чеже-даа ыжыдыр ыглап алган болза, Долаана Алдай-ооловнаның арнында аныяанда чараш чораан кижиниң демдектери илден: арны ам-даа чуга, карактарының чуга кирбиктери көс-кү, угаанныг ак хаваа шевергин, ооң иштинде сарыг-суг чогу өттүр көстүп турар, хөй божуп чораанындай карактарының уштарында, үстүү эрнинде сыгыглар тыпты бергилээн. Долаана Алдай-ооловна херээжен кижиниң салым-чолун долузу-биле эдилеп чораан бол-за, ам-даа чараш хевээр чоруур турган боор.

Ашаан көрүп кааш, Долаана Алдай-ооловна улам дам барган, бажының суун иже-ле берген. Эрес Оюнович харлыга берген эжик кастыынга адагашталып калган.

— Чүү болду?— деп, Эрес Оюнович, ийи борбак сөстү арай боорда боостаазындан сы кызып үндүргөн.

Кадайы чүнү-даа ыттаваан, ооң баарынче ак саа-зын октапкан. Эрес Оюнович ону үс-чар апарган са-лаалары-биле сегирип алгаш, тын харандыр номчуй-ла берген. Баштайгы домактарны, пага чиген аш дуруяа дег, бүдүнге сыыргылапкан, оларның утказын безин ожааваан. Чоорту угааны орталанып кээрге-даа, би-жик машиназы-биле каккан парламал үжүктөр сарыг-кымыскаяктар ышкаш тоо быдарай маннажып-ла турган.

Семис арынга улам сыгыр кылдыр көстүр апарган чүгүртүлөңнээш карактарын каш катап үгүгүлештир чивеңнедип тургаш, кара үжүктөрни арай боорда док-таадып алгаш, Эрес Оюнович албан бижин ам-на ылавылап номчаан. Анаа-даа, кадайыңа-даа бижик келгенде, пат-ла чаңчыккан, «хүндүлүг» деп сөс-биле эгелээн боор чүве болгай, бо удаада шынгызы-биле

илдең «хамааты» деп сөс бир дугаарында каракка илдиккен.

Ол албан бижинин борта бирден бирээ чокка көр-гүзгерге мындыг:

«Тыва АССР-ниң Иштики херектер яамызы»

Истелге килдизи.

Хамааты Херел Э. О.

Силерниң оглуңар хамааты Анатолий Эресович Херел дээрзи 197... чылдың сентябрьның 13-түң ке-жээзинде 21 шак үезинде Кызыл хоорайның Ажылчын кудумчузунуң 151 дугаар бажыңында чурттап турар хамааты И. С. Никифоровтуң Доңмас-Сугда гаражын-дан 44-98 ТВГ дугаарлыг «Жигули» деп хууда маши-назын ийи эжи-биле оорлап мунуп алгаш, хамааты-ларның амы-тыны-биле холбашкан кем-херек үүлгет-кеш, шагдаа органнарынга туттурганын силерге дыңнатпышаан, ук херектиң истелгезинге силерниң кир-жилгеңерни чугула деп санааш, 197... чылдың сен-тябрьның 21-де 9 шакта Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның Истелге килдизинге озалдаашкын чок келириңерни са-гындырды.

Мооң-биле кады силерниң оглуңар А. Э. Херелдиң бир чыл бурунгаар Красноярск крайның Абаза хоо-райының Найырал кудумчузунуң 49 дугаар бажыңын-да чурттап турар хамааты М. Р. Жилистиң хериминиң иштинден оорлап аппаратаны, ам силерниң бажыңыңар-ның кладовказында «ИЖ-Планета-3» маркалыг, 31-74 ТВГ деп меге дугаар кадап каан мотоциклди, төрүт-түнген хунуңер таварыштыр силерге болгаш иезинге белекке бергени 5216 дугаарлыг аңчы бижекти болгаш киш кежи бөрттү Истелге килдизинге ынчан эккеп ду-жаарыңарны дыңнатты».

Оон ыңайгызынга албан бижининиң бүгү чуруму хажык чокка санаттыңан: таңма, хол үжүү, ай-хүнү.

Эрес Оюнович шаланы төккүледир аары кончуг каш баскаш, кадайының чанынга олура дүшкен. Семис салаалары-биле көк кастыктарын кыжырадыр уушта-гылаан.

Қым-даа ыттаваан. Сөглээр сөс тывылбаан. Хе-

рээжен кижиниң карааның суу черле элбек, бош. Эр кижиге ыглаарга-даа, карак кургаг болган.

— Ие кижиге хиреңде чүнү көрүп турганың ол?— деп, Эрес Оюнович адак соонда каш борбак ыргак-шоргак сөстөр ыттаан.

Изиге карак чажының аразындан Долаана Алдай-ооловнаның үнү кара шала адаанда чүве дег дыңналган:

— Ада кижиге сен карааң хаптап алгаш, кулаан кумнап алгаш чораан сен бе?

Эрес Оюнович аяар чугаалаарын оралдашкан:

— Сээң бурууң-дур ийин, кадай...

Ооң харызынга изиге карак чажы-биле холушкак кулак, үдүнче-даа кирер хире эвес үспек-часпак домктар дыңналган:

— Бодуң бурууң... Машина-мушина деп алган...

Эртенги хевээр от салбаан бажыңның соогун кым-даа эскербээн. Орун-дөжектин, олбук-хевистин арыг-силли аажок. Ханада алдын хоолуг улгаттырып каан өннүг чурукта ийи оол чап-чаа мотоциклдин дозузун кылайтыр ушкажып алган органнар: иелээ каттыржып алган, дунмазы Толя — мурнунда, акызы Коля — артында, Аас-кежик дугайында аас човаткан ажы чок.

Эрес Оюнович оолдарының чуруунче көрүптерге, карактары чайгаар-ла шимдине берген. Долаана Алдай-ооловнаның аржыылының ужу өдүп келген, сы тудуп-даа болур.

Бажын ишти ыржым. Чылыг бажыңга арткан-калган ийи-чаңгыс ымыраа-даа ужарга чалгыннарының даажы дыңналып турган.

Ийиги эге

Мурнунда чылдарда дөптежирей берген хураганнарын өске кадарчыларга дужаап берипкеш, Лапчар Ирбижеевич биле Анай-кыс Сандыевна Ирбижейлер аажок сагышсыраар, чоктаар турганнар. Кежээ хоюн кажаалап алырга, сактырга каш борбак чүве дег тогдурадыр салчып турар. Ынчанмайын канчаар, оларның коданынга хураганнары-биле каттай муң оранчок ажы баш турда, ам чүгле төрүүр беш чүс шаа хой арткан.

Канчаа чоктапчыг эвес боор. Кежээ ирей-кадай уруг-ларын удудун кааш, ол хураган ынчаар төрүттүнгөн, бо хураган чүглө донуп өлбөөн деп алгаш, ынча хөй дөтнелериниң барык-ла баш бүрүзүн ончалай чугаала-жып келир. Ол дээрге өнчүзүрек чорук эвес, малчыи кижиниң малга ынаан тайылбырлаан херээ чок боор.

Сөөлүндө өстүргөн ийн кодан хураганыларының баш-тайгызын улуг оглунга, бо чылдыын оон бичини уруунга хүлээдиң берген — эң өөрүнчүг чүвө ол-дур: ада-иезин салгаан аныяк кадарчылар бар апарган!

Лапчар Ирбижеевич кодан хоюн Хойтпак-Чажарга ээдиң кааш, Баян-Сагаанның шышпык бажынга үнүп алган. Шаг-шаанда ону ыдыктыг даг дижир, ооң ба-жынга саска база турган. Оон Кулузун, Агылыг уну дөгере адыш оюнда чүвө дег көстүп чыдар.

Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрте берген. Ынчаа кадарчылаар дээш хой хүлээп алган, Лапчар Ирбижес-вич ол кавыга эң баштай көстүп кээрге, бедик булут-тар Баян-Сагаанның бажынга өөз-биле өгөнип алгаш турганын сактып орган. Черле ынчаш, бедик боорга ындыг чүвө бе, ооң кырынга бодаал бодаарына Лап-чар Ирбижеевич хөлчөк ынак. Хойну база карак-биле кадарып орат, эрткен-дүшкенин база көрүп орат, ол аразында угаан кайда-чүдө чеде берген турар.

Чылгы мал база үр-ле чурттаар-дыр ам. Лапчар Ир-бижей борта хойжулай бергениниң соонда ийи-үш хире чыл болганда, аңаа сарыг чаваа берген. Ол хевээр ие-лээн чарылбааннар, кыштың соогунда-даа, чайнын изиинде-даа. Боттаңнаар, шанактаар, тергелээр — ээзи ооң-биле чүнү кылбас дээр. Чаажын канчаар, боду-даа мунар, хойжунун уруглары дээрге мойнундан кудуурун-га чедир ушкажыпкан чоргулаарлар. Улус ачылаарга, Лапчар Ирбижеевич хоржок дээр эвес. Чамдык кам-хайыра чок кижилер күжүр амытанның оорга-мойнун кускун-сааскан ышкаш оя соктап каан келир, ээзи хый-ланмас-даа, үс-чаг-биле чаап тургаш, экиртип алыр. Харын Анай-кыс Сандановна малын кээргээш, кижин болганы мунар чакпыыл аът бе дээш хыйланы бээр. Ынчангаш харын кадайының кончуттунарын чаптааш, аңаа тураскаадып, Лапчар Ирбижеевич аъдын «Чак-пыыл-Сарыг» деп адап алган. Ооң кадындан кончуг өң-

нүү Эрес Оюновичиниң өлүм чок машиназынын адынын салдары база чугаа чок турган. Мооң-на ужурундан Лапчар Ирбижеевич Чакпыыл-Сарыын чамдык улус баштактанып Өтпек-Сарыг деп база адаар. Ийи өнүк ужурашканда, чакпыыл-сарыгларын орнажыр деп-даа барган турарлар. Шын чүве харын, Лапчар Ирбижеевич биле Эрес Оюновичиниң хөлгелериниң аттары дөмей, ылгалы-ла ол, бирээзи — аът, бирээзи — машина, кайызы-даа кырган. Лапчар Ирбижеевичиниң Чакпыыл-Сарыының аксы долгандыр буурарып калган, кижин болза, кырып, салының агарары ол ыйнаан.

Кулузун биле Агылыг унунда аалдар көвей, шунтузу-ла хойжу коданнар. Оларның төвү Кулузунда. Бичини-даа бол, эптии кончуг сууржугаш чүве. Херек апарганда, хойжулар орта чыглы-даа кааптар. Хөй хуралсуглааның ажыы чок деп-ле турар, ол чокка база ажыл-херек бүтпес чүве ышкажыл.

Хойжулап эгелеп чорда-ла, ону Кулузунга бригадир-ле дээш, ынчангы колхоз даргазы Кончуктуң алаң кылып шаг болганын Лапчар Ирбижеевич утпаан. Кызыдыр-ла ынаваан, үңгүр иштинде өрге дег, дуй тептингеш чыдыпкан. Кончук дарга катап-катап кээп турган, үлгер-чижек кылдыр Эрес биле Долаана Херелдерни-даа адаан: олар канчап механизаторларны бир черде мөөн-нээш, артында сууржуп алган, оларны баштап турарлардыр, ынчап кээрге, Лапчар биле Анай-кыс Ирбижей-лерниң олардан тудуар чылдагааны чүл, Кулузунга хойжулар бригаданын база баштапса деп үттеп-сургап пат болган. База-ла, анакайын, Кончуктуң-на суртаалы боор, Эрес база каш-даа катап келген, эжин харын көгүдөр-даа сагыштыг болган.

— Кара чажывыстан кады өстүвүс, кайывыс-даа, «чакпыыл-сарыглыг», ам иелээ бригадирлер болзувусса чүү канчап баар чүвөл, Агылыг агара бээр эвес, Кулузун куурара бээр эвес — деп, Эрес элзиткилээн-даа.

Ирбижей ирейиниң сөглээр сөзү керткен ыяш дег чораан кижин болгай, Лапчар ону база бичини дөзөксээн хевир черле бар, харызынга далашпаан.

— Шын-дыр эжим, оон кожуун-даа когаравас, суму-даа суларавас. Бо хамык өл, чаш ажы-төлүмнү көрбөс сен бе, уязында сарыг аастыг кушкаш оолдары-ла. Анай

база чылдың божуур, дузак өшкү дег кадай-дыр бо. Чамдыкта харын хенчелеп-даа турар. Оларымны каапкаш, сумка тудуп сургакчылаар, портфель тудуп башкылаар харыым кайда боор ийик.

Лапчарнын ол харызы чедер болгаш артар, чегдирип-даа болур болган.

Ол хевээр аныак Ирбижейлер хойжулап артып калганнар. Багай эвес ажылдап чоруурлар, шаңнадып, мактадып шаг болганнар. Эрес биле Долаанадан барык-ла тудавастар. Херелдернин артык чүвези-ле ол — олар кончуг намчы кижилер, коммунистер. Долаана Алдай-ооловна Тыва АССР-нин Дээди Советинин депутады-даа чорду, ам-даа район Советинин депутады хевээр, совхозта партком кежигүнү, салбырда херээженнер чөвүлелинин даргазы, бригадада уруглар яслизинин эргелекчизи, оон ыңай агитатор дээн ышкаш хөй-ниити үүрмек хүлээлге, даалгаларын кижжи санап четпес. Ынча чүьктү та канчап ууп чоруур кижжи? Эрес Оюнович дээр-ге чазактын үш шаңгалын эдилеп чоруур кижжи, артында шуптузу орденнер — «Хүндүлелдин демдээ», Күш-ажылдын Кызыл тугу, Октябрь революциязы, ынча бедик хавыяаларлыг генералдар безин ховар боор. Ирбижейлер база алак саар эвес — Лапчар Ирбижеевич «Күш-ажылчы алдар» деп медальды, эрткен чылын кадайы «Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны» деп атты эдилээнден бээр элээн үр апарды, а Анай-кыс Сандановнаның дугайын чугаалаан-даа херек чок, байырлалдарда оон хөрээ дүнеки хоорай ышкаш шуут-ла чайнаар: Иенин медальдын бирги болгаш ийиги чергелери, «Иениң алдары» орденнин бирги, ийиги болгаш үшкү чергелери, «Коммунистиг күш-ажылдын шалыпчызы», «Беш чылдарнын шалыпчызы» деп хөрөк демдектери, Хүндүлел болгаш мактал бижиктер, өөнүң дөрүндө «Культурлуг өг-бүлеге» дээн алдын бижиктиг тукчу-гашты азып алган олурар, ол база оон шаңгалы-дыр.

Мурнуу хынаар, соон истээр деп, тыва улус өгбө-төөгүден анаа эвес чугаалажып чораан. Баян-Сагаан кырынга үне бергенде, Чакпыыл-Сарыын чанынга оът-тадып алгаш, Лапчар Ирбижеевич, ылаңгыя даартагы хүнче көөрге, бедик черден аяанны сүргей ышкаш с-гындырар. «Чыл санында төрөөн совхозувуска алды чүс

хире хураганын өстүрүп берип турар бис — деп, Лапчар Ирбижеевич боданган,— чээрби ажыг чылдар иштинде он беш муң баш чыгай бээр, ынча хойну моон Улуг-Хемче шууштур сүрөр болза, башкылыы Хайыракан суурнуң чанындан суг ижип турда, сонгулуу мында дүште чок оъттап чоруурлар хире-дир; оон ыңай чылда-лай ийп тоннадан хөй дүк дужаар кижин мен, чээрби ажыг чылдарда бежен тоннадан ашкан, ол дээрге, кара угаан-биле бодаарга, он пудтуң беш сарааттан хөй-дүр; ынча дүк-биле чеже муң метр эки шынарлыг пөс аргып алып ирги, ону тускай эртемниг кижилер каракка өйдүктүр санап көргүзүп турган болза,— улустуң амыдыралыңга дыка-ла дөгүм турган боор».

Лапчар Ирбижеевич кара чааскаан ынчаар суугап олурда, хүн чүгүрүүндө кире берген болган. Чакпыыл-Сарыын чедип алгаш, кудургайны куду кылаштап бадыпкан.

Хоюн аалының чанынга эккелгеш көөрге, өөнүң чанында баглаашта хөй аъттар турган. Ак өнүг «Волга» база кылаңнаан. Салбыр эргелекчизи Дажысаңның «газиги» база турган. Элдепсиндир бодангаш, Лапчар Ирбижеевич Чакпыыл-Сарыын бир кымчылааш, аалынче ээжектедипкен.

Баглааш чанынга халдып кээрге, Лапчар Ирбижеевичини кым-даа эскербээн. Хамык улус өгдө-лө хөөре-жип турар болган, чир-шоң кылдыр каттыржыр-даа.

Өөнгө кирип келгеш, Лапчар Ирбижеевич аңгадай берген: чок-ла кижин чок!

Дөрде Тываның эн баштайгы трактористеринин би-рээзи, «пензионер-пионер» Хайыракан совхозтун Агылыг салбырының эргелекчизи Егор Ензакович Дажысаң агара берген каттырып олурган. Оон чанында — школа директору Виктор Ондарович Сүрүңчап кады өөренип чораан эжи. (Чугаажок, Ирбижейлернин өөренип турар дөрт уруун артында бодунуң машиназынга боду чедирип эккелген болган).

Оон өскелери дөгере «ирбиш-оолдары». Ирбижей ирейнин сөзү-дир ийин, ажы-төлүн ынчаар адаар. Кыргай күжүр «кызыл-дустаарының» мурунда уруг-дарының уруг-дары шушту каттышкаш, бежен чедип турду.

Оларын санап чадааш, бажы ыжып-ла орар турган. Чадап-чадап кааш, колхозтуң чарты «ирбиш-оолдары» чүвө дээр. Ону арай хөөрөди салыпкан-даа болза, хөлү частынмаан турган. Кырган Ирбижейниң сес кызы, чаңгыс оглу колдуу дөгөрезиди малчыннар болган. Ынчап кээрге, Агылыг биле Шивилигниниң ой бүрүзүнге «ирбиш-оглу» кылаштап чорбайн канчаар. Ам чаңгыс Лапчарның уруглары безин он кижиди апарганда, оон сес угбазының ажы-төлү, оларның үрө-садызы каттышкаш чүс ажа чеде берген. Кырган Ирбижей дириг чораан болза, ам та канчаар хөөрөп тур ыйнаан.

Баштай-ла Дажысаң дарга тура халааш, Лапчар Ирбижесвичининиң холун силгээн турган:

— Анай-кыс Сандановнага байыр чедирер дээш хап келдим — дээш, оон чаза баштактангылаан.— Сен база-ла кайыын орук ийинде дөң бажындан анаа-ла бараан харап орган деп сен, база кызып ажылдап-ла турдун ыйнаан.

Оон соонда Виктор Ондарович эжин куспактаан, колдук алдындан сөстөр дажаан турган:

— Сээң киржилгенни хоомай деп болбас. Аъдын аксын тыртпа, эзеңгин кошкатпа, эжим.

Ам-на бистиниң ээлчээвнис келди диген ышкаш, хамык «ирбиш-оолдары» Лапчар Ирбижеевичини үглөп-ле келген. Холун-даа тудар кижиди бар, куспактаар-даа кижиди бар, ошкаар-чыттаар-даа кижиди бар. Кырган бурганнаан соонда, Ирбижейлиг кезекте эң улуг эр кижиди ол-ла болгай, ындызы чөп.

Бир-ле дугаарында Лапчар Ирбижеевичиниң эрткен чылын оон хураганнарын хүлээп алган улуг оглу Игорь кадайы-биле бо келген. Оларда ам безин ийи «ирбиш-оолдары» бар апарган болгай. Оон соонда бо чылын хойжулаан уруу биле күдээзи келген. Ол-ла дораан башкының эккелгени, суурда өөренип турар дөрт уруглары ачазының мойнунче ирбиш оолдары дег шуражы берген. Оларның адаанда өөндө ийи хеймеректери дээр шаар көрүп алган кайгап турганнар. (Бурунгаарлай бергеш чугаалап каайн, эртенинде Кызылда өөренип турар уруундан, база шеригде албан эрттирип турар оглундан база телеграммалар келгилээн).

Лапчар Ирбижеевич ам-даа херектин ужурун билбээн, чаңгыс чугаазы-ла бо:

— Чүү болду? Чүү-болду?

Адак соонда Дажысан «Шын» солунну ап бергеш:

— Номчуп көрөм — дээн.

— Ы, чүнү бижип каап чүве ирги, нзиг илиирни кызыл хол-биле тудар дээн ышкаш, солунну сегирип алырындан коргуп шаг болган. Бирги арында улуг үжүктөр-биле өрээи эге чораан: «ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунун Чарлыы. Хөй уруглуг иелерге «Маадырие» атты тынсыр дугайында. Тыва АССР-ден Анай-кыс Сандановна Ирбижейге...» Лапчар Ирбижеевич оон номчуп чадап каап. Кадайынга ыт чок халып чеде бергеш, катап-катап ошкап-чыттап-ла турган. Олар, ажы-төлү көрүп турда, кажан-даа ындыг езулал кылып чорбаанар. Бо удаада Лапчар Ирбижеевич кымдан-даа эген-мээн.

— Чүге мени хүндүледиңер?— деп, хоочун хойжу катап-катап айтыртынып-ла турган.

— Сен чогуңда-ла Анай-кыс Сандановнага элээн хөй аът чүьгү, ийи машина ишти байырларывысты чедирип каапкан бис — деп, Дажысан дарга база баштактапган.

Аңаа улаштыр Лапчар Ирбижеевич база кожаат тыва шаап алган:

— Уругларым авазыңга мен Чакпыыл-Сарыым ишти байыр чедирип тур мен!

Лапчар Ирбижеевичинин ийи караа өөрүшкүдөн шыгый берген, олары-биле кадайын көөрге, чаражы биеэ хевээр болган, харын оон-даа көрүштүг, эгиннери делгем, хөрээ долу, сыны дорт. Үргүлчү болчуп чоруур, ажы-төлүнүн өөрүшкүзүн үлежип чоруур иениң ааскежин долuzu-биле четтирип чоруур кижии ындыг болбайн канчаар, Анай-кыс Сандановна бодунуң назынынга бичии-даа дүжүп бербээн. Оон тодуг-догаа арны кылагар, чаактары күскү пөш тооруу дег хүрең-хүрең, бажының чаңгыс-даа ак дүк чок дүгүн үс-биле чаап каан ышкаш, хүлүмзүрүптөргө, ак хар дег, диштери шуут-ла чайнаар, чаа чуггаш, дизип каан бестер-ле, мойнунда чаңгыс-даа сыгылчак чок. Күш-ажылдың өөрүшкүзү-биле иениң аас-кежин Анай-кыс Сандановнаның арында часкы анай-хураган дег дешкилешкен, чаштар ышкаш чаржып ойнап турган.

Лапчар Ирбижеевич оон соонда солунда Чарлыкты

база ашкаш, дөрде шулгуургалыг шокар аптара баарында барган.

— Чазаавыстың Чарлыын шак бо хүндүлүг сава чанынга азып каар-дыр — деп, Лапчар Ирбижеевич байырланчыг үн-биле чугаалаан.— Үнген-кирген чон номчуп турзун. А бо сыгыртаа дээрге төөгүлүг сава болдур эвеспе. Кулаанда артында үттүг даш баглап каан. Ыдыктыг сыгыртаа дугайын хондур-хүнзедир-даа чугаалап болур бис, а үттүг дашты бичинвисте — ойнап чораан сайзанаавыстан ап алган бис, ооң түңнели бо-дур — алдын Чазаавыстың алдын Чарлыы.

Кыштаглаары элек. Ирбижейлер ынчан күзээнге чыткан болгай. Дүне хар-хыраа дүжүп турар апарган. Ынчанмыже изиг хан белеткээн, аьш-чем кылган дег өг иштиниң чылыы аажок.

Бо шагда солун-сеткүүл, радио, телевизор өг бүрүзүндө чүвени, аалдар ишти дөгере дыңнажып каапкан, Ирбижейлер сугже сөктүп-ле турган. Хөглүг чугаа-сооттан, каткы-иткиден өг иштиниң чылыы дам барган.

— Сээң кежиин дээш, авазы!— деп, Лапчар Ирбижеевич аяар чугаалааш туруп кээрге, ооң кара бажы өгнүң ынааларының орту үезинде үзүп алган, боду улустуң эглип-эглип бады келген деп ырлажыры ышкаш, шала донгайыпкан турган ооң аспагар холунда күскү шиме куткан мөңгүн дашка чашты берген салаалар аразында кылаңнаан.

Ол мөңгүн дашка каш ададан ызыгуур салгап келген, Ирбижейлерниң чаңчылы-биле алырга, ыдыктыг сава. Ийе харын, бо өг-бүледе чаңчылдар-ла хөй: сыгыртаа, мөңгүн дашка, эзер-чүген, өгнүң он уруу Сандан кырган-ачазының бергени адыг дыргаа азып каан чаңгыс кавайга өскен, Лапчар Ирбижеевич адазының изин баскан, аът солувас, чурт солувас, өг-бүлеге эр ээзиниң сүмези чокка, херээжен ээнин чагыглары чокка хөвээ хураганга-даа дээп болбас...

— Сээң база!— дээш, Анай-кыс Сандановна ак диштерин шууштур хүлүмзүрээн.

Лапчар Ирбижеевич кадайынче көргөш, ындыг магалыг кижин бүрүзү дүжүп калган күскү чодураа сывы дег эңмек кара эрге канчап ынча хөй ажы-төлдү төрүп берип чораан чоор деп-даа боданган.

Угаанныг кижин чараш болур. Лапчар Ирбижеевич

өг долу ажы-төлүнчө, төрөл-дөргүлүнчө, эш-өөрүнчө көрүңтерге, карактары хүлүмзүрүп-даа эвес, шуут-ла хүн-нээрөктөп турган. Апыяанда ышкаш Анай-кыс Саиданов-наның ырлаксаары сыстып орган.

Өг ишти динмит. Ыр-шоор, каткы-хөг Кулузун биле Агылыг унунга дыргын турган.

Үшкү эге

— Чок, ооң орнунга мен сенээ чаваа садын берейн— деп, Эрес Оюнович оглунга чугаалаан.

Толя дээрге боду харын аксын чайбаан эмдик чаваала:

— Мопед.

— Чаваа ажыктыг-дыр ийин, көдээ черге, бични кижиге. Амдыы чылын дораан аът апаар. Масло, бензин хереглевес.

— Мопед.

Эрес Оюнович шугулдай берген:

— Чеже садар кижин мен. Бичинден тура ийи буттук, үш буттук чадаг-тергелерни кашты үрей мунмадын дээр. Ам база класс дооскан санында садар кижидир мен. Чок болза үрөп аар, чок болза чидирип аар.

— Мопед.

Эрес Оюнович биле Долаана Алдай-ооловнаның хеймер оглу — Толязы механизаторларның Ырлыг-Булак суурунда эге школаны мопед-биле дооскан. Ачазы ол-бо былдадып турда-ла, авазы биле акызының, Колянын, үнү чаңгыс болган, эге-даа бол, школа доозуп турар кижидир. Эвээжи хөйүңге чагыргыр деп дүрүм бар. Кашдаа хонмаанда ада-иезиниң хеймереги кылан мопед мунупкан, бични суурнун ажы-төлүн адааргаткан, доурак-доозунун буруладыр хап турган. Хөй орден-хавыяаларлыг бригадир адалыг кижин база амыр-дыр ам.

Бо өг-бүлениң Колязының төөгүзүн билдир-ле болгай бис. Ону чугаалажып чоор бис. Ада-иезин билгей, оол боду билгей. Эрес Оюнович Коляга төрөөн оглу дег ынак-даа бол, ооң ийи оглунун аразында ылгал чок-даа бол, ыды бир-ле коңчак дээр чүве бе, соок дээр чүве бе сеткил сомазы барын чүгле авазы, не кижин болгаш, элдээртир билдир чораан. Ол дугайын Долаана Алдай-ооловнаны кымга-даа чугаалаваан, ашаанга безин. Коля

улгаткан тудум, ачай деп чугаалаары ховартап орган. Азы бир-ле катап, бир-ле черге бети аастыг иштинден харысалга чок сөстөр дыңнап калчык ирги бе? Коля авазы биле дунмазынга кедергей ынак, ачазындан база чүве негевес турган, чүшү бээр болдур, ону алыр. Ындыг турбуже ол дунмазындан Толядан тудак чок хөй чадаг-тергелерни үрей мунуп келген.

Оолдарының ындыг чанынга Эрес Оюнович аажок таарзынар, улам деткир кижини, ол дээш ашка-мөңгүндаа харамнанмас.

— Үенин негелдези-дир деп хөөрегилээр.— Бо шагда техника билбес болза хоржок. Ылангыя аныяктар. Мен эң баштай трактор-биле «кудаалажып» эгелээримде, чадаг-терге безин мунуп билбес турдум, думчуун үтте-вээн эмдик буга-биле дөмей. Бо шагның аныяктары амыр ышкажыл, чадаг-терге, мотону бичинизинде-ле мунуп өөренип алган болур. Кажан херек апарганда, теория өөрөнгөн соонда, чүгле стартер тевер, ол-ла. Мен хугбай дээрге, ол чүвеге шаг болган болгай мен. Эмдик айтты-даа кижини эзертээш мунупкай, ужур бар турду ыйнаан.

Ол күзүн салбыр суурунда сес чыл школазынче Херелдерниң бичини оглу база өөренип бадар деп турган. Күжүр Толя өөредилге эгелээрин четтикпейн манап шаг болган. Ол, көзүлдүр-ле, кичээл дугайын эвес, школага чап-чаа кылаң мопедтиг хап чеде бээрин бодап турган. Бичин хирезинде шортан хөй боор деп, чон кайгаар боор оң. Толяның күзели ынчаар бүткен-даа.

Ырлыг-Булактын улузу Агылыг суурга өөренир ужурлуг, уруг-дарыын чорудуп эгелээн. Эрес Оюнович улуг дыка далашпаан. Ында чүү боор, машиналыг кижини.

Даарта өөредилге эгелээр деп турда, Эрес Оюнович Коляга чугаалаан:

— «Чакпыыл-Сарыынны» бодун чолаачылап алгаш, дунманны олуртуп алгаш, хап бадывыт, оглум. Толяны интернатка турар кылдыр көдээ Совет даргазы-биле, школа директору-биле чугаалажып каан бис. Оон ыңай кымнар бадар-дыр, дөгerezин алгылап алыңар.

Бо домакты Эрес Оюнович улуг оглунга барык-ла шаннал кылдыр чугаалаан. Ынчанмайн канчаар, Коля бо чылын сес дугаар классче кирип турар кижини-дир,

кандыг-чүү-даа бол, база бир школа доозар деп барган. Ындыг кижнн школага эргн-каксы-даа бол, машина мунуп алгаш чеде бээрге, бир янзы ыйнаан.

Ачазының чугаазын оглу улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр боор деп бодаан, Коля дээрге ону хаайынга-даа какпаан:

— Мен ажырбас... Тараа дажаан машиналар-ла хөй ышкажыл.

Оларның чанынга эптиг үени сырбык кедээн аңчылар дег манап орган Толя шнш баштыг шаанчакты домак аразынче кннр берипкен.

— Мопед.

Херектин ужурун Эрес Оюнович дораан билнп каапкан: бир-тээ Толязы «мопедтей» берген соонда, ооң-биле кады чорбас болза талаар, күзүн тараа-быдаа дажаан хөй машиналар аргышкан Агылыг кызаазының ишти Ырлыг-Булак уну эвес-тир.

— Чүгле мээң соом-биле чоруур сен, Толя — деп, Эрес Оюнович оглунга ыяк чагаан турган.— Хөлүн эрт-тир дүргедедип болбас.

Эрес Оюнович эзеңги кырынга турда, Угаанза Монгушович бо халып орган:

— Бригадир, бригадир! Бисти адашкыларны кызып ап көр, бо оглумну школага чедирип каап көрейн.

— Олур, олур. Бис ийи Агылыг кызаазы-биле бо чоокта аян чорук кылбаан бис — депкеш, Эрес Оюновичиниң кулаа кыза хона берген, хөөкүйнүң балыг черинче базыптым бе деп бодаан.

Азы билбээчечнээри ол бе, Угаанзы Монгушович эскет чок чугаалаан:

— Оглумну чедирип кааш, комбайнга ийи ээлчегни улай олурупкай мен аан.

«Шылый кеткен шыдай эр-дир» деп Эрес Оюнович иштинде бодангаш, «Чакпыыл-Сарыын» хөделдиргеш, Ырлыг-Булактан хнрнледип үнүпкен. Угаанза Монгушович кожазында олуруп алган онгул-чингил орукка машина октагылаарга, чайны өттүр ужулбас үстүг кара шляпазын эде салып каап чораан. Сонгу олутта Коля биле Угаанза Монгушовичиниң оглундан база бир өске оолдар, тар үгекте хураганнар дег, сынмарлашкан чорааннар. Мырыңай алды кижнн, «Чакпыыл-Сарыг» шыдавас эвес.

Амдызында кызаа иштинге Толяның чурумнуу аажок, аказының соондан халдып орган. Ооң кыдындан Эрес Оюнович хагдынмас эжини ажиткаш, оглунче хая көрүп каап чораан. Орук шимчээшкининин дүрүмненин база хажытпайн чоруур боорга, ындыг-ла дүжүк олудунче хептелдир кирип алган.

Күс сөөлзүрөп келген. Оът-сиген сөөктелип калган. Кызаа иштинин кадыр ийлеринде кара-хаактар аразында шеттернин будуктары саргаргылай бергилээн, шартылаа үнү чиде берген. Ам тайгада сыыннарның ээлчээ келген. Боданыр чайлыг чүве болза, күс дээрге солун үс. Ынчалза-даа ооң чымыжы олут бээр эвес.

Барып-барып Агылыг кызаазының иштинге, барып-барып Угаанза Монгушович биле кады чорааш, чугаа-соот чок чоруп болбас кылдыр бодааш, Эрес Оюнович байгы шаа-биле идепкейжип, элдеп-эзин, турган-турбаан төөгүлөр хөөрээрин оралдашкан. Угаанза Монгушович ону деткивээн, чes хаайын кылайтып алган бир-ле чүве дугайын бодап чораан. Эрес Оюнович ооң бодалын будалдырар дээш чадап каап, чугаазы чер албас болган. Оон деткимче алырын бодааш, хыйылаан-даа:

— Бо кончуг шиштеп каан өшкү кургулдайы кажан төнер ирги?— дээш, рулюн семис холдары-биле өжегерээн аажок күш-биле долгагылааш, олудунга немей аарак шошкугулаан.

Эрес Оюновичнин баштаа кымга-даа солун эвес болган. Эрги чугаа ышкажыл, кулак үдүнге пат-ла эптежи калган. Агылыгның ээр-дагыр кызаазын улус даңгаар-ла ынчаар адаар, ол олурган чаш оолдар безин билир.

Элээн болганда, Чазарадыр көшкезинин дужунга халдып келгенер. Кымга-даа эрткен-барган чүве сактыр чай бербейн, Эрес Оюнович газты чула баскаш, хииледип эрте бээр бодаан. Ынчап чорла-ла, Угаанза Монгушевич адыжының иштинге чөдүргүлээн соонда чугаалаан:

— Чазарадыр көшкезин утпаан боор силер аа, Оюнович?

Эрес Оюнович хейде-ле далажып, чылдагаан чок черге дүргедээшкин тудазын солугулаан:

— Адын билир мен, ынчалза-даа өскезин уттуп алган мен.

— Мен чүнү-даа утнаан мен, Оюнович — деп, Угаанза Монгушевич улам тодаргай чугаалаан.— Бодап эрткен санымда ыяап-ла сени сактып кээр мен...

Ол аразында Эрес Оюнович машиназының медээзин кызаа ишти сынмас кылдыр, шорааннарның хая-дажынга чаңгыландыр үш катап эскипкен. Көнчүг шортан чүвениң билири ол-дур, Толя мопедин база үш катап алгырткан. Ол черниң чолаачыларының бижиттинмээн ыдыктыг хоойлузу ындыг: Чазарадыр көшкезиниң дужубиле эртип чыда; ыяап-ла үш катап медээ этсир. Агылыг унунга амыдырал мынчаар чечектелип турзун дээш демиселге борта амы-тынындан чарылган Чазарадыр ирейге амгы салгалдың кижилериниң өөрүп четтиргениниң демдээ ол.

Ыдыктыг черни эртип алгаш, Угаанза Монгушевич чугаазын база катап эгелээр деп кезенип чорда. Эрес Оюнович машиназын тормозтааш, тургузупкан. Оон үнгеш, соонда хап орган оглун доктаадын алгаш, ынаар чугааланган:

— Дистанция, дистанция! Мурнунда чоруур транспорт...

Толя ачазынга төндүр чугаалатпаан:

— Оруктуң болгаш транспорт шимчээшкениниң байдалын барымдаалап...

Ачазы база үзе кирген:

— Чолаачы кижини база бодунун дуржулгазын база барымдаалаар ужурлуг.

— Дистанцияны чогуур өйүндө тудуп чордум. Херек апарган таварылгада кандыг-даа хемчегни аптып болур мен.

— Эки-ле шээжилеп алган-дыр сен. Башкыларынга база ынчаар харыылап туруп көр.

Толя шын чоруп орган. Бо дээрге Угаанза Монгушевичиге элдеп-эзин төөгү чугаалатпас дээш, Эрес Оюновичиниң анаа-ла ову болган. Ону Угаанза Монгушевич база билген боор, оон ыңай чүве чугаалаваан.

Агылыг биле Кулузун белдирин эрткеш, Улуг-Хем унунче кирипкенер. Үр болбаанда соонда ийи бичии уруг ушкарган сарыг аъттыг кижини көрүп кааннар.

— Хе! Лапчар!— деп, Эрес хөглүү сүргей чугаалаан.— База-ла уругларын школага чедирери ол болгай аан.

— Шупту дөмей улус-тур бис — ден, Угаанза Монгушевич ялым чок сөстөр сыскай идин каан.

Эрес дужааштыр халдып келгеш, Лапчарның чанынга машинасын тургузупкан, сол-менди-даа чок чугаалаан:

— Уругларың бээр олуртувут, мен чедирин каайн, аал.

Лапчар машина иштин аът кырындан-на бакылааш, алгырыпкан:

— Ууй! Өтпек-Сарының шыдаар чүве бе, аал?

Эжи база баштактанган:

— Сээң Өтпек-Сарының шыдап чорда, мээнии чоонган де? Сээнин эът-дир, мээнии демир-дир.

— Ол-ол, харын. Демир элеп каар болгай, эът элээр эвес.

— Че, че. Дошта тоолуң ыдып, дытта тывызының салып турбайн, уругларың бээр эккел.

Машинага олуруксаан уруглар ыт-дааш-биле дүже халышканнар. Олар машинаже сынмарлажып кирип чыдырда, Толяның үнү езулуу коңчуг дынналган:

— Мен Айланмааны ушкарып алыин.

Эрес Оюнович баштай кайгай хона берген, ынчалза-даа хөй улус аразынга удурланыр харык чок болган:

— Чүүлдүг-ле херек-тир, оглум.

Лапчарның Айланмаазы Толя биле чаңгыс класста өөренип турар, харын-даа чаңгыс парта артында олуруп турар уруглар эвес чүве бе. Айланмааның орланы аайлыг эвес, мопедтиң чүьк салыр черинге Толядан так туттунупкаш олурупкан. Ам харын көрүштүг улус олар апарган. Ынчалза-даа оларны кым-даа эскербээн.

Агылыгның делгем унун куду «Чакпыыл-Сарыг» бар шаа-биле улдап орган, ооң кудуруун ызырты чаа мопед кылааннаан, оларның соондан база бир «Чакпыыл-Сарыг» чыда калбайн челип орган. Аян-чоруктуң ындазында хөглүү дегет.

Хем орту кирип чорда, Тос-Таңма угбайның көдүрер-дажының чанынга Эрес туруп алган. Шуптузу доктаай бергеннер.

— Чүү болду?— деп, Лапчар айтырган.— Шыңганның кижип тур бе?

— Ындыг харык кайда боор. Шагда харын дээр кы-

лайтып-ла чораан кижиге мен, ам ... кырган мешке-дир мен.

— Мен база. Даңгаар ооргам ыстаар апарган кижиге мен. Сен кандыг сен, Угаан?

— Мен дээрге силерден дора. Билер-ле болгай силер, аңаа черле дээп чорбаан ийик мен чоп.

— Машинаның хөрээ көдүрлүп чор — деп, Эрес чугаалаан.— Хамык улус соонда олуруп алган, «Запорожецтиң» аар мотору база соонда болгай. Угбавыстың көдүрер-дажы-биле машина чүгү деңнеп алыр-дыр. Хөрээнде чүк сугар черинге аппарып салып алылыңар.

— Октаан даш ол черинге чыдар — деп, Лапчар удурланган.

— Ынчалдыр чүгүртүрге дугуйлар канчап шыдаар — дээш, Эрес чааскаан дашты шимчеди берген.

Ам канчаар, үжелээ уруг-дарыының дузазы-биле эмеглешип тургаш, машина хөрээнге аппарып салып алганнар.

— Төөгүлүг даш — деп, Эрес чугааны түңнөөн.— Чиде бээр ийне дээш шагдан тура сагыжым саарзык чорду. Ам-на амырадым. Школа директорунга аппарып берээли. Бир болза школа музейинге салып алзын, азы суурнуң аныяктары-даа, төп черден келген даргалар-даа көдүрүп турзун. Бо дээрге Агылыгның чонунуң чүгле хөрээжен кижилериниң тевектеп чораан дажы-дыр, бо шагның болбаазын эрлери канчаар эвес, көөр чүве.

Ам-на чөпсүнгеннер. Ол аразында Агылыгны өрү сылдыс шокар аъттыг кижиге доозунну доюлдуруп чоктап орган. Ырактан-на танып кааннар: суурда акызының адын мунуп алган Нас-Сүрүң ышкажыл.

Кара чажындан тура эзир куш дег эрес эр болгай аан. Аннай бергенде суг аштаар-суксаарын-даа билбес, доңар-дожаарын-даа билбес. Хар-хыраа дүжүпкенде безин аргага кызыл-даван кылаштап чоруур. Бут кырынче сидиктептерге, баштай чылааш, оң соонда диртчийип доңмастай бээр деп хөөрээр. Ол кавындылай бергенде, чанында кижилер аксын-на аазадап каар.

Шокар аът дээрге теvedен демдектиг мал болгай. Оор-даа аппаарга, кайы-чүде сураа дыңналы бээр. Район байтыгай бүдүн республикада безин ындыг аът ам чок чадавас. Чоокка чедир-ле Агылыг унунга Маскар-оол ашактың сылдыс шокар аскырлыг чылгызы чораан.

Ооң кулуннары даңгаар ындыг болур. Ам ооң угундан арткан-калган чаңгыс аът ол-дур. Сылдыс-Шокарны мунарга хала чок кулун, өске дөжектер дег илгип чорбас, кезээде кур чилигей чоруур болгаш, дөшке-даа, дөвүнчүкке-даа тура дүшпес.

Улус чанынга халдып келгеш, Нас-Сүрүң чугааланмышаан дүжүп чыткан:

— Өргү артының сымыраалары, Өргү артының сымыраалары...

— Петр Сарыг-ооловичиниң кайнаар далажыры ол ирги?— деп, Эрес Оюнович айтырган.

Нас-Сүрүң ынчаар хүндүлөп адаарга херекке албас кижжи, анаа-ла Нас дээрге эки. Ындыг ат тываларда чок. 1921 чылда Тывага хувискаал өөскүп турда, төрүттүнген кижжи-дир. Ынчан «Интернационал» деп ыр аажок нептерецгей турган. Хирези, оон-на укталып үнген ат боор. Орус атты Тыва Совет Эвилелинге каттыжып турда тып алган. Оолдары шуптузу Петровичилер. Ажы-төлү өзүп, дем-билези хөлчок апарган. Улуг оглу Александр Петрович ачазында ийиги кадарчылай берген. Оон бичелери — Валерий Петрович кезер эмчи апарган, Василий Петрович — механизатор. Сөөлүндө барып, Сергей Петрович биле Андрей Петрович чолаачылар болганнар. Чаңгыс уруу — Күскелмаа Петровна хой кадарып чоруур.

— Даргалар ходугур кудуруктуг өшкү хүлээдип бергеш, Бүүрзектиң көк хаязынга чыгап каан, сугга чардырып чайлааным ол-дур — деп, Нас-Сүрүң хойнунда сөөскөн данказын ужулбушаан хыйланган. — Ам чаа кежи келдим, Шагаан-Арыг бадып чордум, аңныр даргазы Шахматовтан кагай чөпшээредип алдым. Агылыг аалдарын бир кылдым, херек чок эрлер-дир. Дадар-оол кеский кыштаг септээр мен дидир, Дүк депутат аъттарын чидирип алган олур, оода Бады-Суу чейзед, Казак хап олурлар ирги бе? Оода оларның бирээзин эдертип алырдыр, хаван айыылдыг амытан болгай, бакка адар болза суг. Ой шынап, Өргү артының сымырааларында ис-даш билдире-дир бе? Копчуг кайгалдар тараа баспайн турлар бе?

Нас-Сүрүң чеже-даа үр чугааланза, ооң өртээ чедер хире огулуг хары албаан. База-ла боду домактанган.

— Бүүрзек кырындан Өргү артының сымырааларынче кежир көргөш, караам суун чеже төкпедим дээр...

Хоозун чугааның ажыы чок боорга, Нас-Сүрүн Сылдыс-Шокарының кырынга хартыга дег олдурупкаш, Агылыгны өрү кажараш дээн.

Ооң соонче көрүп алган, ам Угаанза номналган турган:

— Кайгамчык кырган! Чангыс безни класс дооспаан күжүр-дүр, оон башка та кандыг баш тур ыйнаан. Оон танывас кижизи-даа чок, ону танывас кижиде-даа чок. Кижиде эвес, ана сорунза-дыр ийин.

Эрес улуг тынган:

— Солун кижилер тургулаар чүве-дир ийин. Агылыгның Тос-Таңма угбай...

Лапчар немең каан:

— Шивилигниц Орустаар кадай...

Угаанза адырлыр хөөн чок болган:

— Оларга Нас-Сүрүнү катай санап болур.

Ол аразында мотор даажы диртилээн соонда, Толя Айлаңмааны ушкарыпкан дөө-ле буруладып бар чыткан.

— Ой, туруңар, кады-кады!— деп, Лапчар алгырган.

Ийи уруг ону-даа дыңнаваан, дыңназа-даа тооваан, Агылыгны куду шимеш дээннер.

Дөрткү эге

Кулузун унунче «ырак булут» сүрүп чедип келгеш, Лапчар биле Анай-кыстар хойжунуң аар чымыжын аныяк холдары-биле ооргаларын кизирт кылдыр куспактапканнар. Аныяк бис, ажырбас бис дишкеш, ийинги кадарчыдан ойталап каапканнар. Баштайгы чылдарда сакманщиктер база хереглевээннер. Көзүрлеринге хан дүшкүже ажылдап турганнар. Аныяк малчыннарның аныяк хойлары чылдың төрүп турган, Анай-кыс база оларындан чыда калбаан. Хураганнар-даа өзүп-ле турган, уруглар-даа өзүп-ле турган.

Бир катап часкаар кыжын Баяан-Сагаан эдээниц ак ийлеринге далбый тыртып бээр дээш, Эрес Оюнович ийи тракторлуг эртен эрте халдып келген. Шимээни Лапчар Ирбижеевич кадайы-биле хой кажаазында чаш хураган ыдып дүүрээн турганнар.

Ыяш чарар черде бичин оол сүге тудуп алган агбай

доораан турган. Эрес Оюнович баштай ээн өгге чалгаарааш ойнап турар оол деп бодаап.

— Будун хап алдың.

Оол чингилнерзии сүргей харыылаан:

— Ыяш доорап тур мен. Өгге дунмаларым доңа берди.

Бичин оол шынап-ла чинге-чинге будуктарны узун-кыска, чемдик-тудуу кылдыр доорааш, сааскан уялай чыып алган турган.

Эрес Оюновичиниң магадавас аргазы чок болган:

— Харың кажыл, аал?

— Беш-ле — дээш, бичин оол арнында халыпталып калган улуг бөргүн эде салгаш, соокка хыраалап, кылаңайнып турар думаазын тырткап.

— Адың кымыл?

— Ирбиш дээр.

— Шынап-ла бе?

— Шынап. Ачам мырыңай Ирбиш-оглу дээр.

Өгге кирип кээрге, шынап-ла ишти соой берген болган. Негей тоннарлыг улам бичин ийи оол хапта кажык төп алган орган, ааткышта кавайлыг уруг удаан чыткан.

Эрес Оюнович тракторист оолдар-биле Ирбиштиң аг-банынга немей ыяш чаргаш, өг иштин чылыдыр одапканнар. Изиг демирниң өңү хүрерип, чоорту хөөмейлеп эгелээн. Донгууда шай, пашта мүн сооп калган болган. Соокка ажылдаар улус чылдып ижин алганнар. Ээлери ам-даа сураг.

Хураган ыткан хойжуларга шаптык катпас дээш, Эрес Оюнович өөрүн эдерткеш, үнүпкен.

— Орлан хей-дир!— деп, трактористерниң бирээзи Ирбишти мактаан.

Эрес Оюнович чүве ыттаваан. Оон оолдары чөген-чиг-ле болдур ийин. Малчыннарның уругларын канчаар ону, эзеңгиге буду четпес чүстүк дег хирезинде, аът кырында олурупкан хой бажы дозуп чоруур.

Далбыйлаар черин ийи трактор-биле дораан доозуп-каш, чанып ора кирерге-даа, өгнүң ээлери кажжаа иштинде хевээр болган. Малчын кижиниң чымыжы ындыг. Хураганнарым аш чоруурунун орнунга бодум чем чивейн чорууйи дээр. Трактористер дузазын көргүзүп кааш, чана бергеннер.

Хураганнарын дөгерезин эмзиргеш, тотпааннарын чажыштыргаш, эмистиктээш, хоскан хойларны тоотпа-лааш, эмииниң ужуу дүже берген төрүүр хирелерин ар-тырып алгаш, кажааның эжини ажыткаш үнүп келгеш, Лапчар биле Анай-кыс ооргаларын арай боорда хөндү-рүп, эртенги хүнге карактары чылчырыктап турган.

Кодан хоюн үндүрүпкеш, өөнчө кылаштажып оргаш, ам чаа көрүп каан:

— Хаа, Баяан-Сагаан эдээн кым далбыйлап каап-ты?— деп, Лапчар Ирбижеевич алгырган.

— Бригадир кээп чорду — деп, Ирбиш чугаалаан.

— Кажаага чүгө кирбеди? Кижин биле чугааланса?

— Чок, өске бригадир аан. Трактористер даргазы.

Эрес Херел кээп чораан-дыр деп, Лапчар Ирбижее-вич билип каан. Черле ындыг улус, хойжулар биле ме-ханизаторлар аразында дузалажып турар.

Агылыг биле Кулузун девискээринде кыштаглар эн-дерик. Шынап-ла, баалык ажарга-ла, өдек деп тывызык олчаан. Ынчалза-даа кыштаг бүрүзү чогуур негелдеге чедир хандырттынмаан: чангыс аай төлевилел-биле тут-тунган чуртталга бажыңы, хой кажаазы чунар-бажың чок. Чамдык хойжулар чүгле дөрт хана эрги бажыңнар-га, харын мырыңай өглерге чурттап турганнар. Шаг төөгүдө хуу ажыл-агыйлыг чораан үеде туткулаан, чүг-ле бичин алгыткылап каан мал кажаалары ирип, хажып чиндийгилей берген тургулаан. Лапчар биле Анай-кыс Ирбижейлер чогуум-на ындыг кыштагга чурттап орган-нар. Ынчап кээрге, чавыс кажаага кижилерниң оорга-мойну ыстап-шылап турбайн канчаар.

Баштай колхоз, оон соонда совхоз, хамыктын мур-нунда улуг назылыг хойжуларга чаа кыштаг тудуп бе-рип турган. Аныяктар ажырбас, баштай ажилдазын-нар, боттарын ажыл-ишке көргүссүнер, ээлчээ чедип кээр. Ынчаар орта чогуур байдалдар тургузуп бербээн дээш, олар хоюн дужаап берипкеш, суурже көжүп, ха-рын-даа өске черлерже чоруп эгелээннер. Оон удуртур-баштаар черлерниң кижилери дүүрей бергеннер. Кыш-тагларже сургакчылар үнүп, суртаал ажылы хайнып үн-ген: бүгү байдал чогуур үезинде тургустуна бээр, хары угда болдунмас деп бо ыйнаан. Ынчап турбуже амгы үениң аныяк кижилерин чалаң сөс-биле тоттурары бер-ге. Харын-даа болдунмас херек болган. Үстүндөн ыйып

турган, чамдык идепкейлиг аныяктарны элзидип тургаш, «Аныяктар хой ажылынче!» деп, кыйгырыг-даа үндүрөргө, түннел чөтпээн. Ийи-чангыс доскут угаанныг кижилер белеп кылдыр бодааш, сугже халый бергеш, өрө-ширеге-даа дүжүл турган, бир чамдыктары кыйгыны ажыглааш, хой эьдин саспа дайнап-дайнап алгаш, эсти-даа бээрлер. Даргалар ынчаар дүүрөп, суртаал ажылы чорудуп турда, кыштагларда чүгле кырган-дижең малчыннар артып калган. Оларны кым солуурул, келир үеде кым малчыннаарыл, кым хойжулаарыл? Эрги кажалар-биле, кырган малчыннар-биле кады хой ажылының төнери ол бе? Азы кижиге амытан чаглыг чаагай хой эьди чөмдөн, хой кежи чылыг-чымчак хөптөн ойталаар бе?

Ч ү н ү к ы л ы р ы л ?

Бо-дур, тургустунуп келген айтырыг. Кижиге төрөлгө теншиң төөгүзү эргилделиг үе-чадага ындыг айтырыгны салгал бүрүнүн мурнунга үндүрүп турган. Бо дээрге чангыс хүнүн эвес, хөй-хөй чылдарнын, бүдүн-бүдүн салгалдарнын, чырык черге малдын когу үзүлбээнде кезээде турар айтырыг-дыр.

Чугаа чоруп турда, чылдар эртип турган ажил-херек база чангыс черге турбаан. Ирбижейлернин кыштааның чанынга чүгле баалык ажыр чангыс аай төлевилелдиг чаа бажын, чаа кажалар туттуна берген. Ол база чангыс хүн бүде бербээн, тудуг ажылы бүдүн ийи чыл шөйдүнүп келген. Бирде, тудугжулар келбейн баар, бирде, тудуг материалы үзүктели бээр. Ынчап турунда, аңаа коң-коң хаайларлыг, кара-кара салдарлыг эрлер көстү берген соонда кыштагда тудуг шарт дээн, каш хонуктала белеп турган.

Ол күзүн Лапчар Ирбижеевич көжер мурнунда олаага чорааш, чаа кыштаан магадап ханмаан. Чаа өгленген аныяктар чаштынчып ойнап-даа болур үш өрээл бажыңнын сонгаларының шалазының дозузу, ыт хаайы дег, кылаңнаар болган. Долгандыр херимнеп каан. Хер-херексел, эьт-чөм сугар аңмаары база бар. Хой кажаларының ишти — хову-ла, Хойтпак-Чажарнын шөлдери-ле. Чаш хураган доруктурар чылыг өрээлдерлиг. Ам маңнап-маңнап өрү куштааш-даа, бажың-биле дээвиерге

четпес сен, оорга-мойнуң шылаवास. Кажаның көрженин коптарарда хала чок, чер казар хымыштыг трактор ынаар шөлээн кылаштап кирип кээр. Коданда база бир чаа бажың бар, ооң иштинде кудук хап каан, чүгле мотор салыры арткан. Улуг суугу кырында демир доскаар чылшыр сырыладып каан. Кыжын соок сугну орта чылдып алыр. Даштын бетондан кылган улуг коошпа бар. Мал суггарар чер ол. Бо бүгүңү кедергей таарыштырып каан, от салып алган соонда чүгле ханада сээниер базар. Оон бажында кажазы база электри удазыннары шөйүп каан, чүгле сайгылгааннар кирерин арткан. Чаа кыштаан көрүп-көрүп, культура деп чүве ол-дур деп, Лапчар Ирбижеевич иштинде боданган. Бүгү чогуур таарымчалыг байдал тургустунган-дыр. Чүртта, ажылда — оон ыңай кижиге чүү херек боор.

Бир-ле хүнүн эгезинде, айның чаазында Ирбижейлерниң күзээнге чүэк машиназы элейтип келген. Чазаар эвес, кыштаанче көже шаап алганнар. Чаа коданның чыды безин чаагай болган: бажыңга-даа, кыштагга-даа кирерге, думчукка чуксуш дээр, соокта безин часкы чулук үези сагышка кирер.

Чайга чедир дыштанып алзын деп, өөрүшкү-биле баштактангаш, Лапчар Ирбижеевич өөн бускап хевээр аңмаарга суп каан.

Хойжулар бригадазының ол-ла машинага чүдүрүп чорудупкан моторун кудук бажыңыңга дораан сала шаап алганнар. Чырык имир дүжүп чорда, Кулузун унунга төдүлээш дааш дыңналган соонда, Ирбижейлерниң коданы чырый берген. Бажыңга-даа, кажая-даа иштинге баарга, хүндүс чүве дег карак чылчырыктаар болган.

Кандыг-бир пөс быжындызы ырыктааш садып алган эвес, ындыг кыштагны чугбайн капчаар. Изиг хан-даа үндүргеннер, ийи-бирни ишкеннер-даа. Ада-иениң-даа, ажы-төлдүн-даа өөрүшкүзү эринин ажып турган.

Ындыг-даа болза ук өөрүшкүнүн назыны кедергей кыска кылдыр чаяаттыңган бооп тур, тодаргайлаарга, чаңгыс-ла хонук. Даартазында дүште хой суггарар дээш моторунун насозун ажылдадырга, суг үнмээн. Чадажып кааннар. Каш хонганда тускай билиглиг кижилер чалап эккээрге, оларның харыызы кыска болган, кыштаг тудуун чайын комиссияга хүлээдил турда, ын-

чаа чернин шыгы улуг болгаш, суг үнүп турган, кыжын чүү боор, чер иштинин суу чавызап бады баарга, суг келбестей берген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, четпес каккан кудук-тур ийин. База катап-ла суг дажыыр машина кээп эгелээн. Оон каш хонганда моторнун боду ажылдавастай берген. Ол-даа барыктыг херек-тир, солярка-керосинниг лампа-даа, үс-чарлыг чула-биле-даа аргастаны бергей, оон дора чүве башкы соок-биле деңге дэвиржидип келген. Кажанын ханалары, дээвири хыраалааш, хой адаа суугааш туруп берген. Хөөкүй малдыц дүгү көк мөөн, суг кудупкан өрге-ле. Бажың адаандан үрүп турда, ужур чок болган, чүс шары кежи-биле даараан хөрүк суп каан ышкаш. Кажаның-даа, бажың-ныц-даа доразын хар-биле хөмерге дуза болбаан. Кижилерде-даа, малда-даа чөдүл-каккы.

Ам канчаар, Лапчар биле Анай-кыс аразында сүмележип-сүмележип, өөн аймаар иштинден ужулгаш, эрги кыштаанга аппарып тиккеш, кыштың соогунда баалык ажыр көжүп алганнар. Шынап-ла чарык деспи деп чүве ол болган.

Сөөлүндө илерээни чүл дээр болза, тудугжулар чаа бажыңга кара шала кылбаан, доразын довурак-биле эки хөммөөн, хой кажазының дээвирииниң адаан шартамал кара-саазын-биле шып каан болган. Ынчангаш бажың адаандан соок үрери, кажая иштинден чылыг агаар үнмези илерээн.

Ол дугайын Ирбижейлер даргаларыңга чугаалаарга, баштайгы чылында чаа тудуглар черле ыңдыг, ооң соонда ыяжы кургап олуруптар, чылыг апаар дишкеннер. Хөйнү көрүп көгерээн, кашты көрүп кажараан эштер чугаалал турда, оларны канчап дыңнанас боор, Лапчар Ирбижеевич дараазында чайын чаа кыштаанга хол дегбээп. База катап кыш дүжерже, чаа кыштаанга кээп хонуп алган. Байдал биеэ хевээр, харын-даа ыяштар кургап, шаарара бээрге, шаланың үрери дам барган. Бажы каткан улус дораан-на эрги кыштаанче бурт дээн.

Ындыг чаа оран-саваны канчап октаптар, чыда өлүр чылан эвес дээш, ам канчаар чайын Лапчар Ирбижеевич булганып эгелээн. Хөй-ниитиниң херээ дээш боттары хууда когарап, үш катап хөй өлүргеннер, үш доскаар хойтпак тиккеннер. Ол дээрге, анаа-ла эвес белээ-дир оң, оон-даа хөй чарыгдал үндүргеннер, алгы-кештен эге-

лээш, акша-мөнгүнгө чедир. «Кудалап» алган кижилери бажыңының доразын хөмгөш, кажаазының арткан кудуун чедир каккаш, моторун септээш, ол-ла дораан ис чок барганнар. Дүрүм езугаар улус чалаан болза, кара хинчек чүве болгай аан: бир хүн келир, бир хүн келбес, холу туттунмас, буду бастынмас, кижинана хейде-ле даржылып каар.

Кандыг-бир чаа чүүл тыптыры ындыг белен эвес. Чаш анай-даа төрүттүнгөндө иези алгырар-кышкырар апаар. Ол ышкаш, Ирбижейлер чаа кыштаан ижиктирип алыр дээш, элээн-не бергелерге таварышканнар.

Чаа кыштагга чаа амыдырал чаа эгелеп чорда, чаа айтышкын келген: малчыннарны суурже көжүрөр! Ирбижейлернин дылдары агаргылап калган.

Бешки эге

Агылыг бажының андазын шыйбактап көрбээп кур шөлдерин шингээдип алыр бодалды комсомолчу Сенди эгелээнин номчукчулар утпаан боор. Ам ооң хөөрүнүн чанында хоочун коммунаржы, ооң соонда колхозчу Тос-Таңма угбай мөнгөдө удуп чыдар. Ырлыг-Булак суурнун бичин эге школазының өөреникчилери ол ыдыктыг чевегни ажаап, карактап турар — оон чечектер ыравас. Чыл бүрүдө сентябрь бирде школага өөредилге эгелеп турда, ол аттар ыяап-ла дынналыр. Ырлыг-Булак суурнун төөгүзүн ол кижилер эгелеп каан.

Эгезинде Агылыг бажының шак бо делгем шөлдеринин, бедик дагларының аразында сынны берген бичин сууржугаш хевирлиг каш борбак бажыңның ады чок турган. Улус анаа-ла бригада төвү дээр. База-ла Тос-Таңма угбайның сөзү-дүр ийин. Бажыннар чанында кара суг бажындан суглап ап чораан, даңгаар-ла «ырлыг-булак» деп чугааланып чоруур.

Шынап-ла ындыг суг чүве, кажан машина-тракторларның дааш-шимээни ховуларже ырап чоруй баарга, ооң серин көктүг эринге дыштанып олурарга, чаш уруглар ышкаш, шулуңайндыр чугааланып чыдар. Ол кара суг эге чааскаан чеже-чеже муң чылдар дургузунда ынчаар домактанып келди ыйнаан! Ооң дылын кижин билир чүве болза, чүнү чугаалап чытчык ирги, ам чүнү чугаалаар ирги?

Тос-Таңма угбайның сөзү барза-барза, кыш-чай чок доңмас кара сугнуң ады апарган. Ооң соонда ол суурну улус Ырлыг-Булак дижи берген. Кымнар-даа ынчаар дугурушпаан, кымнар-даа ынчаар сүмелешпээн.

Ам мырыңай мындыг кожамыктар бар апарган:

Ырак черге чорзумза-даа,
Ырлыг-Булаам сактыр-ла мен.
Ыргай-биле кагарга-даа,
Ынак сарыым кагбас-ла мен.

Бир-тээ аныяктарның угаан-сарыылынга ызыртына берген соонда, ону чидиг бижек-биле-даа сүвүрери берге. Болдунмас херек-тир. Бо каш борбак одуруг дээрге, ырлыг булакка кижилерниң йөрээли, төрөөн черинге оларның ынакшылы, ону кезээ шагда кагбас дээн даңгыраа ышкажыл.

Эң баштай ырлыг булак унууга кым-даа тудуг тудуп турумчуур деп бодаваан. Анаа черле тараа тарыыр дээн кижилер четкилеп келген. Ооң соонда амыдыралга эдилге кылырын үениң байдалы пегеп келген. Тараажы кижилер черге чоок чурттаар, малчын кижилер малга чоок чурттаар деп, бо черниң улузунуң ынак чугаазын база катап сагынза, черле артык эвес боор.

Бүгү төөгү чаңгыс өргенден эгелээн. Борта аыш-чем хайындырар одаг кылып аар-дыр дээш, Тос-Таңма угбай тудуп чораан даянгыыжын мөге холдары-биле кадап каан. Оон өскези артистерниң ойнап турган шиизи-биле дөмей болган: одаг чанынга кывар-чаар материалдар куткан демир доскаарлар төк кээп дүшкүлээн, ооң соонда артык кезектер шыгжаар аңмаар туттуна берген, күске чедир шаң көстүп келген, оон билдингир херек, таңныыл казанаа, механизаторлар чурттаар дөрт хана база. Ооң соонда... Оон соонда боостаага ыштыг сарыг-кидис чыдыпкан чүве ышкыш болган.

Ырлыг-Булактың ногаан шыгында алдын-сарала аңгырлар чай санында оолдарын өстүрүп алгаш, чылыг чурттарже ужуп чорааш, дедир чанып кээп-ле турганнар. Өскерилге-даа чок. Таңныыл казанаа, тараа шаңы куурара берген турбушаан, а тараа шөлү чыл келген тудум улгадып бар чыткан.

Шак ынчан Эрес Херел самнап кирипкен. Туттунуп шыдаваस्ताан. Орук ара канчап чедип алып, сайже үндүр шаптырыпкан мезил эвес.

Колхоз турар үеде база бир бүдүн суур турар деп айтырыг кончуг нарын херек болган. Аңаа улуг түннүг капитал салышкыны негеттинер. Төп суурнуң тудугларын база-ла мөлдүк-калдык сан-хөөжүдөр колхоз ынча акша-хөреңгини тывар арга чок турган.

Колхоз даргазы Дажысан Агылыг бажынын, ам Ырлаар-Булактын шөлдеринин ажыл-агыйга кайы хире хөй ийи холу-биле безин бадылап орар хирезинде, ол дээш ийи холу-биле безин бадылап орар хирезинде, бични манап көр дээрден өске эптиг сөс тыппас болган. Шындыр ийин харын, акша-хөреңги четпес болганда, колхоз даргазы мен дээш Дажысан канчаптарыл, чалгын-чакпазын чадыптар эвес.

Ырлыг булак унунга баштайгы бажынарны механизаторлар боттары тудуп алганнар. Ыяш сөөртүрдө чүү боор, тракторлар оларның холдарында ышкажыл, эгезинде олар чүгле чазын, күзүн боттаннап чурттап турганнар. Тарылга азы дүжүт үезинде сөөлзүредир өгбүлези-биле көжүп кээп турар апарганнар. Оон чамдык кижилер ийи суур аразынга көжеринден түвексингеш, шуут турумчуй бергеннер. Бо хамык херектин хей-аът кирикчизи Эрес Херел болуп турган. Кадайын чазын андазын-даа, сеялка-даа кырынга олуртуп алып, күзүн кым ажыл муңзаар боор. Ынчап чоруй Эрес Херел мырыңай бригадир апарган. Механизаторлар баштактанып ону ынак баштыңчывыс, изиг чүрээвис, хан-дамырывыс дижир.

Үүрмек колхозтарны каткылааш, «Хайыракан» совхозту тургузупкан соонда, ырлыг булак унунга ыр-шоор динмирей берген. Каш чыл дургузунда чырык соңгаларлыг, чаңгыс аай төлевилел езугаар туттунган бажынарлыг, ийи делгем кудумчулуг, аянын суур көстүп келген. Сайгылгаанныг, гаражтыг. Сөөлзүредир механизаторлар, уруглар яслизи, эге школа база чаалап алганнар.

Ынчап кээрге, кур черде суур тускай ат эдилээр бүгү эргелери, демдектери бар апарган. Ындыг хевирлиг «Хайыракан» совхозтун чурт чуруунга Ырлыг-Булак деп суур тыпты берген.

Хамык херек бүткен соонда чүгүртү бижиирге ындыг белең чүве-дир, «ырлыг булак» деп сөс Ырлыг-Булак

деп суур кылдыр хуулгуже дээр Агылыг бажының шөлдөринге чеже катап хат-шуурган, чаъс-чайык, хар-чам болбады дээр. Ол бүгү ам төөгү анарган.

Ийи оглун школага аппарып кааш, Эрес Оюнович чааскаан чанып ора, ол эрткен оруун таалал-биле сактып чораан. Ырда ырлап кааны ышкаш, ону ам ыргай-биле согар-даа болза, оон кайын чоруур. Ырлыг-Булакта бүгү-ле чүүлдер — чаа суурдан эгелээн; чалгаан тарааларга чедир аңаа эргим болгаш чоок, оларның төөгүзү ам төнмээн. Ол бүгү ооң караанга көзүлдүр, ооң дери-биле, күжү-биле кылдынган, ынчангаш аңаа ыпак, аңаа төнчүзүңге чедир ажылдаксаар. Дашта кеш чок, кижиде мөңгө чок — тывалар ынчаар чугаалажыр. Хүнү кээрге ол хомудакас. Шыдаар шаавыс-биле ажылдап кагдывыс, бистиң херээвисти уламчылаар, төрөөн чериңерни каастаар, чүгле ынчан чуртталганар чараш, долу болгаш уткалыг болур деп, салгакчыларга чагааш, Сенди биле Тос-Танма угбазының чанынга удуп чыдып алгаш, эрткен-дүшкен машиналарның үш катап алгыра-рып таалап дыннап чыдар боор.

Арай эрте берди ышкаш, Эрес Оюнович боданганда чамдыкта, хөлүн эрте бээр кижини. Оозу харын чамдыкта ажыктыг.

Дүжүт ажаалдазы, аңаа улай күскү чер андарылганы доозулган дораан Эрес Оюнович Агылыг салбырның эргелекчизини Дажысанга халдып келген.

— Бистер ам бригадага септелге мастерскаяны кылып алыр деп бодап тур бис.

Дажысан боданмайн-даа, ажыы-биле дооралаан:

— Ындын ап бар-ла чыдар силер бе, Эрес Оюнович?

— Ол чүү дээринер ол, Егор Ензакович.

— Бүдүн суур тудуп алдынар. Гараж, ясли, школа. Ам мастерская деп.

— Механизаторларның пегелдези-дир. Капитал септелге кылыр эвес деп, Егор Ензакович. Үүрмек агар септелге.

— Билип тур мен, билип тур мен, Эрес Оюнович. Баштай агар септелге дээр силер, ону соонда капитал септелге.

— А капитал-даа септелге кылыр мастерская кылып алза, ында багай чүү боор. Чыл бүрүдө практиканы би-

лир-ле болгай силер, дарга. Совхоз төвүнгө трактор септедирге чамдыктары Ырлыг-Булак байтыгай Агылыг суурга безин четпейн үрелин каап турдулар. Бодунуң тракторун кижиге боду септедирге кедилиг болур дээрзин херек кырынга көргөн бис. Бодувуска мастерскаялыг болзувусса, тракторларны, комбайннарны болгаш өске-даа чепсек-херекселдерни боттарывыс септеп алыр бис. Бирээде — дээш, Эрес Оюнович чоон салааларын базын эгелээн,— идегелдиг, ийинде, ырак чер барбас, хөй үе үнмес, үште, септелгениң бот-үнези эвээш, дөртте....

— Кончук эки билдим, дунмам — деп, Дажысан дарга ам чугааның байдалын чымчаткан.— Ынчалза-даа ол мээң шиитпирлеп шыдавас айтырым-дыр. Менде артык кезектер чок. Оон ынай ол пөдүлээн станцияның күжү кайы хире чүвөл, мастерская кылып алзыңарза, ооң аар моторлар көдүрөр механизмнерин шимчедип шыдаар бе?— ынча дээш бодунуң көк бажын соктагылаан.— Бо кара дарганы ажылдадыр херек. Экономиктиг санаашкыннар кылыр, үндезилеп көргүзөр. Чарылга, ону дедир эгидери, ажыктыг орулгазы...

Дажысаның мурнунда колхоз даргазы Кончук база ындыг турган, кара практик. Ону Эрес Оюнович кончук эки билир. Кончук дээрге ак сеткилдиг кижиге, ажыл дээнде кызып өлүп-леттер. Ынчалза-даа херектиң кыры-биле салдаар, хандыр бакылаvas. Аңаа деннээрге, Дажысан черле углуг кижиге деп, Эрес Оюнович база билир. Хоочун тракторист болурундан аңгыда, политиктиг болгаш экономиктиг билини янзы-бүрү курстарга бедидип, хүн бүрүнүң солун-сеткүүлүн номчуп олар хевирлиг. Ынчалза-даа, ынчалза-даа үениң негелдезинден куду.

Дажысаның чугаазын үзе кирбейн, төнчүзүңгө чедир дыңнап алгаш, Эрес Оюнович эң эптиг арга-биле тайылбырлаан (чугаалап эвес тайылбырлаан харын).

— Артык кезектер салбырда чок, билир бис. Ону бис совхоз дамчыштыр хандырылга черлеринден алыр бис. Силер ам малчыннар турлагларын электрижидип эгелээн улус болгай силер, бүдүн суурну кайып оюп эрте бээр деп силер Санаашкын кылзын дээш биживисти совхозтуң дирекция черинге кирир бис. Силерден чүгле деткимче дилеп турар улус-тур бис. Үстүвүсте салбыр турда, ооң бажын арта халый бээревиске таарышпаста болгай, Егор Ензакович.

Ындыг сөстөрдөн Дажысан дирли берген:

— Солун санал-дыр. Деткиир бис. Девин-не ында дээр болгай — дээш, Дажысан дарга ак саазын ан берген.— Борта төлевилелди бижип каавыт. Оруставыт. Күрүне дылы. Чедингир.— Эрес Херел бижиттинип орда, Егор Ензакович чугаазын үспээн.— Бүдүн суур апарган, орулгазы көвүдээн, деңзизи аартаан. Ам СТМ тудуп алыр деп барган. Ооң соонда бригада болбас бис, салбыр болур бис дээр, оон мырыңай ангы совхоз болур бис дээр чыгыы улус-тур деп бодадым — дээш, арай дузу ажый берген ышкаш кылдыр бодааш, Дажысан херекти часкара аажок-ла каттырган.

Эрес Оюнович шорбажылай шаап алган бижнин тудускаш далажы берген:

— Арай-ла суугай берди ышкаш, Егор Ензакович.

Саазында бижикти Дажысан караа-биле чүгүртүр көргөш;

— Кылаң болган-дыр — дээш, столунуң иштинче суп алган.— Бичии болгаш, чедип кээр сен. Парладың каар мен.

Бүдүн кода-суур туттунгуже, Эрес Оюновичиниң патла бажы каткан, албан бижини ыяк кылып чаңчыгып калган. Хажык чок саазыңга даргалар ынак, ооң оруу өдүректин дег өткүт, кастыгы дег, каалама. Үстүңге айтышкын бижээш, ат сала шаап каар черин безин хостуг арттырып каан болур. Ол бүгү саазын культуразыңга Эрес Оюнович боду база шору, оон ыңай орустап, тывалап сөглээр, оңнап-солагайлап шелер бригадирниң институттар дооскан инженер-механик, агроном оолдары болгаш ортумак эртемниг өске-даа «тускайлары» четчир.

Совхоз дирекциязыңга чеде бээрге, өске кандыг-даа чигзиниг турбаан, айтырыглар, тайылбырлар негеттинмээн. Херектиң ужурун тыва бижик тывылган үеде аныяктарның чагаа бижинири ышкаш, ак саазынны арын кылгаш, карандашты дылы кылгаш, тодаргай айтып каан болган. Эрес Оюнович дээрге совхозта ал-бодунуң-даа, ат-алдырының-даа деңзизи аар кижилерниң бирээзи болгай. Ол эзе-херек чок черге даргаларга ай-чылы-биле-даа кирбес, ийи-чаңгыс барганда андазынның хөмерин кара черниң сайыңга чедир шымьндыр бериптер, ону илчирбелиг тракторлар безин ушта чүткү аар эвес.

Совхозтуң удуртур-баштаар даргалары бригадирниң саналын чүүлдүг деп көргөннер, келир чылдың сан-хөө планын чогаадып турар чогуур өйүндө деп мактааннар. Чамдык эштер болза, чел-кудурук, чес-мыйыс үнө бергенде халдып келгеш, дузалавады, көрбеди, деткиведи деп думчуктаарлар болгай. Бо удаада база даргаларнын-даа, бригадирнин-даа бодаалдары дүгжүп турар болгап. Ырлыг-Булактын келир үези улуг деп демдеглээннер, тараа ораны, мал ораны, көдээ ажил-агыйнын ийи чалгыны. Агар сан безин ажыдып бээр болганнар. Келир чылын Ырлыг-Булак суурда септелге-техниктиг мастерскаяны ажыглалга киирер тудуглар данзызынга бижип кааннар.

Эгезинде ол айтырыгны эреңгей көрүп, кожаңнаар сагыштыг турган Дажысан дарга сөөлүндө бүгү кичээнгейин, бүгү билин ынаар октапкан турган болгай. Телефон сегирип алгаш-ла, чанынга болза, бригадирниң борбак боостаазынга баар чыгы:

— Алло, алло! Эш Херел! Ажыглалга кирер тудуг. Бүгү күштү чүгле ынаар. Бистер база өске тудугларда кижилерни, монтажниктерни алгаш, силерже октаар бис.— Оон тыва сөстөр тып чадап кааш, өөредилге номунда терминер адагылаар.— Хамыктын мурнунда ажыглалга кирер объект, амортизация, эффект... Партиянын аграрлыг болгаш экономиктиг политиказынын стратегиязы ындыг.

Оозун бодаарга, көдээ-ажыл-агыйнын үлетпүр бүдүрүлгелеринин харын тудугнуң безин тодаргай экономиказынын өөредилге номнарын холуй-дүлүй-даа бол холунга тудуп чораан эш ышкаш.

Эрес Оюнович чугула айтырыг шиитпирледип алгаш, адак-бышкаа чиик сергек халдып кээрге, школа директору Виктор Ондарович долгап келген. Оон чүве чугаалаары элдеп кижини, хавакче черле дорт маңнава, оюн-баштак-биле оя-кыя сөглээр, бодаалдарын кижинин хойнунче-даа, колдуунче-даа суккулап каар. Ол ам база чугаазын саазынга баштай бижип алгаш, бижик демдектерин бичии-даа кагбайн номчуп орган ышкаш болган:

— Эргим эжим Оюн оглу Эрес! Толянын мопед тургузар чери чок, ынчангаш үргүлчү мунар ужурга таваржып турарын сагыжым саарзык дыңнадып тур мен, ол

чорук эттиң экизинге база салдарлыг дээрзин сен ыш-каш ажыл-агыйжы хоочун механизатор билир ужурлуг сен. Бир эвес адашкылар хайыраан мопедти камнаар деп бодаар болза, Толя хөлгезин мээң гаражымга тургузуп ап турзун. Лама, хамнар ышкаш, атсы-барылга албас мен. Бир айда чүгле үш эр бежен тос кө...

Телефон үстү берген. Эрес Оюнович ол-бо алгыргылаан, кандыг-даа дуза бербээн, кулаанга, хыыргыыш шиилээни ышкаш дааш дыңналган. Чүгле ооң соонда сактып келген. Виктор Ондарович артык сөс чугаала-вас, телефонун салып кааны ол-дур. Ам ынаар долгаан ажыы чок. Чүгле бажың ажыт, чүү дээни ол?

Салим Сүрүң-оол

КҮСКЕ ЧЫЛДЫГ КИЖИ

Чечен чугаа

Мээң авам Күске чылдыг мен дээр. Ыпчангаш ол амытаннарга хөлчок «ынак», оларга хол дээртпес, сактырга, харыш-даа ооң тыны оларны-биле тудуш-даа чүве дег. Ооң ужуру чоорту билдинип келген. Бурунгу тывалар Күске чылды мактаар чораан. Күске чыл келгенде, шупту чүве эки болур дижир: кыш хүр эртер, чайын сүт-саан элбек, күзүн тараа-быдаа чаагай болур дээш оон-даа ыңай. Авам база-ла ыңча деп олулар чүве. Харын-даа күскени эң-не буянныг амытан дээр чыгыы кижиги.

Шаанда өгге чурттап чорда, ылаңгыя күзүн күскелер кежээки имир дүжери-биле кады имнейинчи, от адаанга, өлгүүрге адаанга, дөжек хозунга, чыышкын адаанга ол-бо халчып, сыйтыгайнчып туруп бээр ышкакжык. Черле бичиизинде дооза оолдар ындыг болгай, каракка көзүлген өрге, күске өлүрүксээр. Оон аңгыда күске хоптак амытаннарның бирээзи, ооң чивес чүвези чок; тараа болза тынын садар. Үс-саржаг база соора көрбес. Эйт болза база-ла ыңай тур дивес. «Далашкан күске сүтке дүжер» деп чугаа бар. Шынап-ла күскелернин сүтке дүжүп өлүрү кайы хөй. Ол безин ооң чазыйының, чем көрүп каанда, амы-тынын-даа артынга кааптарының дугайын чугаалап турар-дыр.

Ооң-биле кады ол болза хээкчи амытан, барба-сава дүвү арттырбас, ол хамаан чок аптараны-даа чидиг диштери-биле хемирип кааптар. Мынчап кээрге бо болза хоралакчы амытан-дыр деп кижичаш-даа болза эндээр боор бе. Бичии оолдарнын оларны өлүрүксээринин база бир чылдагааны ол болдур эвеспе. Мен бичии чорумда, бистиң өөвүске оларны өлүрүпкү дег херексел-даа чок— какпа чок. Дузак салырга туттунар эвес. Ында-хаая туттуна-даа берзе, хылда чүү боор, дораан-на одура ызырып кааптар.

Өгүнү оду бүлүртүнней бээрге, амырай бээр чүвелер: ында-мында куураңайнып маңнажып, көскүлени кончуг апаар. Ынчап барганда, холга чүү-ле таваржыр-дыр, соп-ла үндүрер сен. Авам-даа алгырып-ла үнер:

— Ойт, ынчанмас! Ынчап болбас деп сенээ чеже чугаалаар чүвел. Харын одун чүшкүр!

Шынап-ла от чалбыраашталы бээрге, шимээн баар, кажары кончуг кулугурлар. Өгге он ийи харлыымга чедир өскөн мен. Ол аразында та чеже күскениң амызынга кыжандым ыйнаан. Ол хиреде, чок, «күске думчуундан хан аксып көрбээн» мен.

Бир катап, беш бе, алды бе харлыг боор мен. База-ла кежээ. Ийи күске чыышкын адаандан сыйт-сыйт кылдыр үне халааш, от адаа-биле эрте халып чыдырда, идиим-биле соора хап үндүрдүм. Авам база-ла алгырып үндү:

— Ойт, ынчанмас...

Авамдан айтырдым:

— Авай, күскелер өлүржүр бе?

— Күскелер өлүржүп — дээш, авам менче карактарын чара көрдү,— Мынчап баар-ла болгай сен. Даштын хой, өшкү бот-боттарын өлүржүп турар-дыр бе. Ол база олар дег амытан ышкажыл, хир-хилинчек чок — деп каан.

Оон бээр та каш чыл эрткен, саны-даа тывылбастап бар чыдар. Мен-даа ашак болган. Авам кырырындан эрткеш, чөнүп калган. Бистер хоорайга чурттаа-ла үр болу бердивис. Кижичаштырга, даш бажында күскелер турбаа дег. Кайын ындыг боор, тыпты бээр чүве-дир. Амыдыраарынын аргазы-ла ындыг чүве ыйнаан, күскелерниң джигиниң чидин кончуг. Кончуг чадарааннарын бир-ле черден дежиң үнүп кээр. Чамдыкта чиде-даа

бээр. Оон бир көөрге, катап көстүп келген болур. Олар көстүп келгенде, авам Күске чылдын ыяап сактып кээр.

Мындаа бир мындыг солун таварылга болду. Кежээ чүве. Доозавыс — бажында бар-ла кижилер телевизор көрүп орган бис. Авам, кырган кижилер, сандайга үр олура албас. Ында диван бар, анаа сыртык салып алгаш, чыда көөр чаңчылдыг. Хамык сайгылгааннарны өжүрүп каан, чүгле экран чыры бөлүртүп. Кайын үнө халчып келчиктер, ийи күске сывыржыл, сыйт-сыйт үнө халчып келгеш, шала ортузунда стол адаанда кээп сегиржип алдылар. Бирде чогушкан аскырлар дег ийи бутка туруп, хербектенчир-даа, бирде үскүлөшкөн кошкарлар дег салдынчыпкаш дедирленип-дедирленип, катап-ла бот-боттарынче шуражыр. Бирде, ыттар ышкаш, оон-моон ызыржыр-даа. Оларнын демисели үр-даа болбады ынчаш, ийи минута-ла болган боор. Ынчап тургаш, арай улуу хеп-хенертен шураан соонда, өскези шала кырында шөйлүп калгаш, ыш-биле баарды — өлгөн. Тиилээн күске ам кээп бисти эскерип кагды ышкаш, ынаар-ла караш диди.

Та чүге ынчанган. Та бирээзи бирээзинин чемин оорлап чипкен. Та, ону кижилер билер эвес. Бирээзи бирээзинге багай-ла чүве кылыпканы тодаргай. Оон демисел үнгөн.

Авам бисти кыйгыра-дыр:

— Ойт, уруглар, көрдүнер бе?

— Көрдүвүс-ле. Оон?

— Ол чүвени дүргөн ырат... Хүрүмнүг.

Сайгылгаанны кыпсыпкаш, өлүрткөн күскенин кудуруундан туткаш, көдүрдүм. Шала кырында хензиг хан. Тиилээн күске бирээзинин боостаазынын саадын үзе ызырыпкан боор. Авам ковайып келди.

— Ыңай дүргөн ырат!

Чаш кижинин угааны кончуг дээр — шын. Бичиимде өөвүске болган таварылга сагыжымга кире дүжүп келди.

— Авай, сакты-дыр сен бе? Шаанда аан, бичиимде, сенден күскелер өлүржүр бе деп айтырган мен але?

— Кажан?.. Ыы... ийе-ийе, ам сактып келдим. Пуу-хайт, оларны кым ындыг деп бодап чораан. Ат чүве-

дир — дээш кезек ыт чок чыдыр. Оон хая көрнү бергеш, чугаалаттынды:— Дүрген ыңай окта! Көөр хөңнүм чогул. Күске чылдыг кижн мен.

Алексей Арапчор

ЧУРТТАЛГАНЫҢ УЛАНЧЫЗЫ

I.

Салым-чолун кошкаш Херелмаа Седиповна биле Данзын Дамбаевич Дембилдей өг-бүле тудуп келгенден бээр он чыл ажыр, эжеш ийи куу куштар дег, чурттап келгенер. Оларның дээвинринин адаанга чаш уругнуң ыглааны болгаш каттырганы дыңналбаан. Ынчангаш оларның эриг сеткилин изиг ынакшылын ийи боттарындан өске кым-даа үлөшпээн. Боттарынга-ла бүгү-ле чүве четчир болгаш артар болган ужурунда, күзелин хандыр чурттап чорааннар.

Хөй чылдарда кызымаккайы-биле өөрөнгөш, Данзын Дамбаевич башкының тускай эртемин чедип алган. Шко-лачы чорда-ла сонуургалы башкы болур дээн күзелинге бердиникеш, уруглар чокта чурттап шыдавас болу берген. Ынчангаш ол уругларның ынак башкызы, аданелернин хүндүлүг өңнүү, сүмелекчизи апарган.

Данзын башкының өг ажылынга кежээзин кожалары магадаар. Магазинден аш-чем садарын безин ол боду билер. Кадайы ажылындан чедип кээрге, ижерчири белен, эжикти ажыдып чорда-ла, хайнып турар эъттин чаагай чыды билдинип келер. Өрээлдер иштин эптиг, аянныг кылдыр эткеш, шаланы чуггаш, столдарны, шкафтарны кылаңнадыр чүлгүп каан, көрүнчүктөлип турар. Херелмаа Седиповна эжикке келирге-ле, ашаа эптиг-ээлдээ-биле уткуп алгаш, өөрөнгө чаңы-биле оң эктинден тонун ужулгаш, азып каар. Бир-ле катап Херелмаа Седиповна чемненип доозуп турда, даштын машина чедип келген.

— Өрү совхозка барып хурал эрттирер кижн-дир мен. Фермаларга база баргылаар, келген дарганы база үдөп чоруур, хона-даа бээривис чадавас — дээш, Херелмаа Седиповна холга тудар сумказындан чагдынышкын ужулгаш, чугажак эриннерин кызыдыр будуй каап-

каш, улуг кара карактары-биле дуга дег чинге кирбиктериниң адаандан ашаанче айтырганзыг көре каапкаш, бичии кулактарында алдын сыргаларын чайыннандыр басып үне берген. Столунда хынап олурган кыдырааштарыш Данзын Дамбаевич ырадыр идипкеш, соңга өттүр кадайының соонче көргүлээн. Тура халааш столда чугдунмаан аяк-савапы чуй-даа бээр. Удавайы дашкаар үнүп келгеш, чада кырынга тургаш, кедээр даглар эдээнде орукта караңнадып бар чоруур чик машинаның соонче карак салбайн көрүп, боданып турган.

...Ынчан хүн кудулап, кежээликтей берген. Долгандыр турар көк-көк сыннар баштарынга харап тургулаан өле көк көгжегер булуттар тутчу бергилээш, ак чаыстап эгелей берген. Ооругдан кула аъттыг кижии бадып орган. Хем эрийнде арыг кыдыында оймакта ийи майгыш дужунга ол кээп чорда, чаыс дыңзый берген. Угааныг аът боду-ла одагже углапкан. Данзын одаг чүшкүрүп, кургаг будуктар оттулуп турда, аныяк уруг чедип келген. Чагдырган уругга уткуй баргаш, мендилешкеш, ооң аьдының узун-дынын алгаш, селбер шиви адаанга ыжык черге ону баглап каан. Келген кыс одагга кылаштап кээрге, майгындан элээди өөреникчилер — бир оол, ийи уруг үнүп келген. Олар башкызынга дузалажып, кочалга суг куткаш, бичии одагның кырынга, ийи өргөн аразынга доора ыяшка азып кааш, одай бергеннер. Одагның чалбыжынга өткен хевин кургаттынып турган уругже бир оол көргеш;

— Данзын Дамбаевич, бо уруг бистиң колхозта чаа келген зоотехник-тир. Адын Херелмаа дээр чораан. Мындаа бистиң бригаданың хойжуларынга хураганнар үзүп чораан чүве — дээн.

— Коля майгында демги эьтти бээр эккел — деп, башкызы ону айбылаан.

Уругну аьшкарып-чемгерип турда, чаыс аязыр хире эвес апарган. Имиртинней берген. Кыстың чараш карактарынче Данзын көре кааптарга, ооң чүрээ, чүге-ле ийик, чымырт кынган. Хем ол чарыындан эрткен ол улустуң ырлажыры дыңнадып келген.

Чаап-ла келзе, харын эки,
Чараш өңнүг чечек үнер.
Чаңнап келзе, харын эки,
Чаңгыс сөстүг эшке дужар.

Херелмаа биле Даңзын эң баштай ынчаар ужурашканнар...

Машина ынаар-ла даглар аразынче көзүлбейн баарга, Данзын Дамбаевич почта хааржаандап ооң бодунга чоруткан чагаа тып алган «Д. Д! Силерниң кадайыңар эрге-дужаалын ажыглап, артыңарга өскерлип чоруурун көрүп, билдивис. Бир эвес бүзүревес болзуңарза, кичээринерни сүмеледивис». Шынап-ла бүзүревээн, ынчалза-даа хүннээшкинниң оду чүрээнге ажыңадыр кыптып келген. Баштай чагааны өрттедиптер бодаап. Дашкаар үнгөш, чүрээниң шапкыланьнын оожургадап алгаш, ук бачыттыг саазынны чажырып каан. Ол дүне кадайы келбээн. Бодун быжыг туттунар. Херелмаага чүве ыт-тавас деп бодап алган. Бир каш айлар оожургалдыг эрткен. Медээ-сөс-даа дыңналбаан...

Ыяштарның саргарып эгелээн бүрүлерин күштүг хат тогладыр чашканап турган, дээрде аар кара булуттар черже чавызап келгилээн. Чалбыышталып кыпкан кургаг будуктар дег кызаннааштар булуттарны диле шапкылап, улай-улай черже төктүп бадып турган. Бажының дүгү өдө берген Данзын Дамбаевич бажыңыңга орай кежээ эзирик чедип келген.

— Бо канчап барганың ол, кымнар-биле иштиңер? Аьы-чем-даа кылбаан-дыр сен — деп, Херелмаа Седиповна туразында чаңчанып үнгөн.

— Сен дыка менче алгырба. Кым-биле-даа ишчээн мен. Бодум чааскаан. Эрге-дужаал артыңга сээң чүну канчап келгениңни билир мен.

— Билип шыдаар шааң бар болза, баар чериңге бар. Ынай үнүп чор! Анчыг кылынма.

— Белен боор деп сагынма. Амыр-дыр силер! — дээш, кадайының чаактарыңче каш улай дажыпкан. Ындыг чүве кажан-даа көрбээн Херелмаа дораан-на шаг-даа чериңче телефоннапкан. Удавайн Данзынны шаг-даалар үндүр чеде бергеннер...

Даартазында Данзын Дамбаевич дүш үезинде келгеш, ыт-дааш чокка бодунга херектиг чүвелерин аңгылааш, өгленирде эккелгени эрги чемоданыңга суп алган. Херелмаа Седиповна даштын машиналыг чедип келген ышкаш болган. Эжик ындында чик кылаш дыңналган соонда, ол кирип келген.

— Бо кайнаар белеткени бердинер, Данзын Дамбаевич?— деп чүү-даа болбаан чүве дег кыжырый аарак айтырган.

— Чашнып олурар деп бодаваңар, чоруур дээнде, чоруур анаар — деп шийтпирлиг харыылаан. Ооң арнында боданышкышның болгаш хомудалдың булуду бүргей берген болган.

— Кымның күткүүшкүнүл. Азы ынакшый бердиң бе? Сөөлгү үеде аажы-чаңың өскерлип барганын билип тур мен. Сээң ол эштериңни сен чоғунда-ла билир бис. Качаар эвес мен оларны! Дүүн кым-биле иштиң — дээш, Херелмаа Седиповна ыт көргөн моортай дег сирбее берген.

II

Сөөлгү кичээлдер соонда класстарга дежурный өөреникчилер болгаш аштакчы арткан. Башкылар база чанып чоруп турганнар. Школаның өөредилге эргелекчизи улуг бедик сышныг, кызыл-сарыг баштыг Лидия Васильевна-биле чаа келген төөгү башкызы Данзын Дамбаевич олар башкы Дарыймаа Ивановнаның кичээлинге сайгарылга кылып олурганнар.

— Чоннуң ырларында ону ырлап чораан кижилерниң сагыш-сеткилин кадагалап арттырып каан болур — деп, ол чугаазын түңнээш, Данзын Дамбаевичиниң узун чиңге салаалары пианионуң таналарының кырынга чүгүрө бергилээш. Сеткил-чүрек кыймыннаткан уян хоюг аялгалар өрээл иштиңде эвес, сылдыстарлыг айдың дүне аъттыг чораан кижилерниң ырлашканы ышкаш дыңналып келген. Олурганнар ыржым-на барганнар. Дарыймаа Ивановнаның чараш кара карактарында чаш бүлденейни берген. Ону Данзын Дамбаевич бүдүү эскергеш, кыска хөглүг аялга ойнай каапкаш, байырлашкаш үне берген.

— Арга-сүме берип олурарын дыңнаарга, бүгү талазы-биле бедик билиглиг кижини ышкаш-тыр — деп, Лидия Васильевна үнелээн.

— Ону ынчаар ойнаптар деп кажан-даа бодаваан мен. Қадайындан чарлы берген кижини дээр болгай. Чаас-

каанзырап, мунчулуп-даа чорууру ол ыйнаан, Лидия Васильевна — деп, аныяк башкы сопуургаан.

— Кадайы элээн улуг ажылга чораан, ам өске ажылда джир. Кадайланым алыр, көргей-даа бис. Ооң үе-чергези бот херээженнер, кадай кыстар көвей ыш-кажыл.

Сарыг бүрү хадый берген. Чаңгыс дүне-ле ховуну ак хар дуглапкан, кыш, соок дүжүп келген. Суурдан ырак эвес хөлүгүр көк дагның хүн көөр талазы чалым хаялыг, ооң арнында чаңгыс хады үнүп келген турар. Ооң будуктарын хар думаалайлапкан, тоолдарда алдын даңгына дег, боданышкан харап турар. Ол баарында оялыкка бични уруглар бо-ла ойнаар. Бир хүн кичээл соонда анаа ойнап чораан оолдар хаяже кым бедик үнерил дээш маргыжа бергеннер. Доң кылаң хаяже кым үнүп шыдаар боор. Ыпчалза-даа совхозтуң өшкүленинң кадарчызының оглу бешки классчы Саша өөрүнден ылгалып, хадыга чедир халбактанып үне берген. Ол куду көрүпкеш бажы дескине бергеш, дүжүп чадап каан. Бични оргулашка туруглай берген. Өөрү оолдарның бирээзи башкыларга кээп сөглээн. Улуг улустар кээп, канчаар-даа аайын тыппайн барганнар. **Сашаның** клазының башкызы Дарыймаа Ивановна ынаар үнер дээш каш-даа катап оралдашкан. Доң хая тайгыр болгаш үндүнмес. Данзын Дамбаевич чиктешип, хевин ужулгаш, чаңгыс угу-биле оолдун изи-биле халбактанып үнгеш, оолга чеде берген. Куржанып алган узун хендириниң бир ужун хадыга доңнай баглааш, какпагар чалымны куду, оолду ап алгаш туттунуп бадыпкан. Башкының арныдан дери борбак-борбак дамдылап бадып, каракты дуй ап келген. Арай боорда черге амыр-менди дүжүп келгеннер. Өөрээш ыглай каапкан Дарыймаа Ивановна маңнап баргаш, Дамдын Дамбаевичиниң мойнунга кускактаныпкаш, ону ошкай каапкан. От дег изиг эриннерден ооң чүрээ чымырт кырган.

Ийи хире хонуп чорда, Данзын Дамбаевичиниң эди изип аарый берген. Өкпезинге аар дегдирнишкин болган. Ону эмнелгеге чыттырып каан. Бергедей бээрге, башкылар кээп тургулаан. Дарыймаа Ивановна каш-даа катап барган. Аныяк, чараш кыс көстүп кээрге, аарыг кижиниң сеткили сергеп, амыдыралга ынакшыл

ону күш кирип кээр болган. Эмчилернин чогуур үезинде хемчеглер ан, сагыш салып эмнээнинден Данзын Дамбаевич удавайн сегий берген.

Ажыл-даа үезинде, эш-өөрү-биле ужуражып чугаалажып-даа турда, дүне уйгу-дүшке-даа чодураа дег борбалчышнаан чараш кара карактарлыг, честек-кат дег кызыл чаактыг, сарыгзымаар узун чаштыг чалымы кыс Данзын Дамбаевичиниң сагыжындан ыраваस्ताан. Чайгаар-ла бот-боттарынга сонуургалдыг ийи кижиниң чүректери оларны чаңгыс салымга чоорту каттыштырыпкан. Олар өгленип алганнар. Каяа-даа калышпас кады чоруур. Хуралдарга, кинога, ажылдарга-даа чарылбастар. Данзын Дамбаевич биле Дарыймаа Ивановнаың өг-бүлезинге бичии кижии төрүттүнген. Ооң адын иезиниң күзээни-биле Оюнмаа дээн. Дарыймаа алызында Оюннардан укталган болгаш ол салгалды ышкынмазын бодаан. Ынак, чараш кадайы кыс уруг божуптарга, Данзын кедергей өөрөөн. Бичии Оюнмаа билдиртпейн өзүп келген. Баштай-ла хүлүмзүрүптер болу берген — ада-иезинге бирги өөрүшкүнү эккелген. Ооң соонда үңгептер болу берген. Ооң соонда бутчугаштарынга туруп келгеш, баштайгы базымын баскан. Амыдыралче базым — авазынга улуг өөрүшкү, идегел.

Бичии Оюнмаа шевергин чараш чечек ышкаш өзүп орда, ооң авазының карактарының адаа көгерип, кызыл чаактары куураып келгилээн. Дарыймааның каддының байдалы ашааның, эш-өөрүнүң сеткилин хөлзедипкен. Эмчилер чогуу кандыг аарыг дээрзин тодарадып шыдавайн турда-ла, Данзын Дамбаевич хоруп турда-ла, Дарыймаа ажылдавышаан тургаш, аарыгны кедередиң алган. Ынак, шынчы кадайын эмнедип алып дээш, Данзын Дамбаевичиниң сагыш-сеткили оожурга-ваस्ताан. Бүгү-ла аргаларны хереглээн. Ынак эжин чедип, көдүрүп чорааш, курорттарга, улуг хоорайларның эртемден эмчилеринге-даа эмнеткилээн. Чогуп сегивестээн. Очалаңдан эрткен чүве бар эвес, оът-сиген дазылдарындан эгелээш, хая-чугунга чедир хереглээннер.

Дарыймаа Ивановна ашааның холдарын бодунче чыыра тудуп алгаш, чугаалаан:

— Мени ажаап карактаар дээш түрөй бердиң, эргимим. Черле хоржок-тур мен. Бичии Оюнмаавысты кымга-даа бербе. Берге-даа болу берзе, өстүрүп азы-

рап алыр сен. Мээң көрбээн чүвемни кызым көрзүн. Мен уруглар бажыңыга өскөн мен. Күрүңе азырааш, өөредип каан. Ону чүрээмниң ханызындан медереп билир мен. Кыска-даа бол, кады чурттадывыс, чажымда ада-иемниң эргелел-чассыдыын көрбөзимзе-даа, сен меңээ ону көргүстүң. Сенден өске кымга-даа ынакшы-вайн чораан мен — дээш кезек ыттавайың барган. Оон оожурган алгаш,— Оюнмааны бээр эккелем — дээн.

Авазы бичии Оюнмааның бажын суйбап, ошкап чыттааш, ооң чараш карактарыңче көргөш, ыглапкан. Даңгаар эртен Данзын Дамбаевичиниң холунга ынак, шынчы эжи — Дарыймаазы «соңгу назынынче» чоруй барган...

Ойнаар кыс дег чараш бичии уруун кускаптапкан, чамдыкта чедип алган чоруур силиг кеттинген, бажының дүгү өле-көк апарган кижини бүгү суурнуң чону таныыр болгаш хүндүлээр. Ол чааскаан чурттап, ынак чараш кызынга ада-даа, не-даа болуп чоруур. Чайың, кыжын улус көөрге, Данзын Дамбаевич кедээр хөөрден бичии уруун чүктеп алган бо-ла базып олургулаар, Таныыр, билир кижилерниң кара баары ажыыр.

— Урууну уруглар бажыңыга өстүрүп алзыңарза чүл, Данзын Дамбаевич — деп, чамдык таныыры улус сүмелээр.

— Баарымны көгү болган чаңгыс кызымдан чарлып шыдавас мен. Сагыш човааныңарга четтирдим. Канчап-чооп-даа чорааш уруумну өстүрүп, бутка тургузуп каар мен — дээр.

Чаңгыс хол үжүү-биле бижээн чагаалар Данзын Дамбаевичиге үргүлчү кээр апарган. Ону ооң эш-өөрү-даа билир апарган. Чогум кымның бижээни кымга-даа билдинмес. Ооң боду чагаа чорудуп турганын кым-даа көрбээн.

Бир катап күзүн, өөредилге эгелей бергенде, бичии Оюнмаа сылданыксай берген. Ачазы уруун кожазынга чагып кааш, кичээлдер эрттире берген. Сагыжы дөстүн-мейн, улуг чапсар аразында Данзын Дамбаевич бажыңыңга маңнап келген. Эжикти ажыдыптарга ийи улуг чемодан болгаш аксыда херээжен топ азып каан болган. Бир өрээлден Оюнмааны кускаптап алгаң Херелмаа Седиповна бо үнүп келген. Тура дүшкеншер. Кезек ыт чок турганнар.

— Экин, Дапзын Дамбаевич! Силерге мен бодум чедип келдим. Оюнмаага сонгу не эвес, төрөөн не болур дээш. Эрткен чүвени сагынмаалы. Сеңээ бүзүрээр мен — дээш, ол Оюнмааны хөрөөнге чыыра куспактапкан.

— Авай!— дээш, бичии кижии узун чаштыг Херелмаанын мойшундан салдынмайын барган. Херелмаа Седиповнанын чаактарын куду өөрүшкүнүн карак чаштары шуужуп бадып келген.

Кижилернин салым-чолу мындыг база болгулаардыр ийин.

Виктор Сагаан-оол

СООК ИРЕЙ АПАРГАНЫМ

Чээрби харлымда-ла алды, үстүү эринеримден болган сегелимден сырый, кара кадыг салдар үнгүлөп кээр апарган. Ийи талакы кастыктарымдан үнгөн салдар база орта тутчу берген. Ынчангаш, ийи кулактарым салдарга бүзөөлеткеш, арга ортузунда каятташкак чоогаларлыг кожагарлар ышкаш апаргылаан.

Баштайгы үелерде салымны саваң көвүү-биле чагаш, чүлүп ап турдум. Ол меңээ дыка чымыштыг, харын-даа чамдыкта бодаарымга, шак үеге карылгалыг. Ынчангаш шуут-ла өстүрер-дир деп шийтпирледим.

— Салдыг улустарны кижии бо-ла көөр чүве-дир. Олар салының ужун чүден дудай берген деп. Харын-даа бир янзы аяныгы эвес чүве бе?— деп бодандым.

Ийи неделя эртти. Улуг көрүнчүк баарыга туруптум... Сүлде-ле бо! Бир янзы апарып-тыр мен: арным бичелеп калган, аксымны көөрүмге, чадаң кара чыраалар аразында хүрең-кызыл доурактыг чер чарыы-ла.

Элчеглиг шөлээм чедип келди. Тайгага тооруктап эрттирдим. Чанып келгеш, база-ла улуг көрүнчүк баарыга туруптум. Салым дээрге улам агбая берген-дир. Артында-ла кырганзып калган ышкаш болдум. Ынчалза-даа: «Агбайган салда багай чүү деп, алдаг кылыпкан эвес мен — деп база бодандым...

Чунар-бажыңнааш, салымны дырап-дырап, үстүү эриндээзини таарааш, чыттыг-суглап алдым. Кежээлик-

тей танцылаар черже чоруптум. Сеткилим сергек, чиккич баскылап: «Кыстар-даа мени дыка-ла сонуургаар боор, ындыг эвес, оларны танцыже чалаар чүве харын. Харын-даа оларга бодум чалаттырар боор мен» кылдыр бодангылап бар чор мен.

Танцы шөлүнге чеде бээримге, таныштарым оолдар шынап-ла, сонуургап, бо үглөп келдилер. Чамдыктары ойнай-сылдай шооткулаарлар-даа: «Шуут-ла Шуурмактың демгилери болган-дыр сен аа». «Хүлчүктерден камгалангаш ынчап алдың бе?» «Кижиири-даа кедергей-ле боор аа?». «Оон сирбектепсе кайын салыр!».

Танцы-даа эгеледи. Оолдар, кыстар вальс хөгжүмүнүн аайы-биле эш-эш болгулап алгылааш, бөөлденип чоруп-ла бердилер. Он классты мээң-биле кады дооскан таныырым кыс холдарын хөрээнде шавыштыр салгылапкан чааскаан турарын көрүп кагдым. Оожум чеде бергеш, танцыже чаладым ийин оң. Арнымче көрүпкеш, карактары дораан-на корткан шинчилиг апаргаш: «Ой, дадайым» деп меңевишаан, хойдуга бергеш, бөлүк уруглар аразында баарды.

Ам канчаар, база бир таныжым уругну чаладым. База-ла салымны эскерип кааш, арнын дыртыжаңнаткаш, хая көрнүп чоруй баарды.

Танцы чапсарлаан. Хөй аныяк оолдар, кыстар бөлүк-бөлүк тургулапкан хөглөп, каттыржып турлар. Мен азыгда чааскаан тур мен... Бүдүү дыңнаарымга, ийи дугаарында танцыже чалаан уруум өөрүндөн дуюккаалап айтырган тур:

— Дуу ол мунгаш салдыг кым деп кижидээр силер?

— Та, танывазым кижидир — деп, бирээзи харылады...

Үшкүзү тургаш:

— Хуна-Сал деп кижидир — дээрге, хамык кыстар чир-шон дүштү.

Салымны доп-дораан чула соккулап кааксаам келип, чоорту ырап чоруптум...

Акым сугнуң бажынының бир өрээлинде чурттап турар кижиде болгай мен. Кончуг эрте тура халааш, ченгемниң чидиг хачызын «часкап» алдым. Агбагар салымны баштай сыгады кыргаш, суугу иштинче караш кылдым. Ооң соонда «айыыл чок» дээр сал-чүлүүрүм-биле ыяк чүлүп-чүлүп, база катап көрүнчүк баарынга

туруштум... Сүлде-ле бо, ам мырынай кара хөк! Чүлүп каапкан салдарым орну ак, хүнге додуккан арным кара. Акым сугнуц Ала-Чаак дээр кара хавазы дораан сагымга кирди.

Шөлээм-даа төндү. Ажылдаар тудуумга чеде бердим. Штукатуржу кыстар хоютку белеткеп эгелей берген турлар. Карамаа дээр кыжырымак кызыжак бар чүве. Ол мени көрүп кааш;

— Оо, Хуна-Сал акый чедип келген-дир аа!— диди.

Хамык кыстарның карактары менде келди.

— Хуна-Сал? Салы-даа чок кижидир, чүге ынча дээрин ол — деп, бир уруг элдепсине берди.

— Дүүн кежээ танцылаар черге хуна ышкаш салдыг барган кижидир. Кыстар-биле танцылаар дээш чадап каан, чагдатпааннар дивес сен бе.

Шупту каттырыштылар. Харалаан дүүн кежээ Карамаа база танцылап турган, мени көргөн чүве-дир ийин. Хүүрек-биле хоюткуже цемент каап турган бир мешпек уруг менче көрүмүшаан:

— Ам «Хуна-Сал» деп ат анаа таарышпас-тыр, көрүнер даан: чаактары, эрни, сегели ак. Ынчангаш «Акбогаа» деп ат берзе тааржыр-дыр — дей тыртып кагды.

«Кыстарның омур-хевир эскерери ындыг кончуг болгай деп» деп иштимде ыядып бодандым.

Салымны өстүрүп, чүлүп чоруп-чоруп, ынчап ийн шоллага чединген кижидир боор мен.

Ынчалза-даа Чаа чылда Соок-Ирей болур дээш салымны катап өстүрүп алган мен. Демги мени кочулаар уруглар-биле чоорту таныжып, танцылаар деп шийтпирлеп алдым.

Бир карыш хире өзүп кээрге, Чаа чыл бүдүүзүндө баш таарар черге баргаш, агартыр будуткаш, даргаларым-биле баш-удур дугуруштум... Чаа чыл кежээинде Соок-Ирейниң ролун ойнап эгеледим. Бүгү-ле кыстар мээң-биле кады самнап эгеледилер. Ынчан Карамаа мени онза сонургааннарның бирээзи болду. Чаа чыл эрте бергенде, тудугга келиримге, кыстар:

— Моон сонгаар Соок-Ирейни чыл санында-ла ойнап чорунар, Карамаа база силер-биле кады ойнап чоруун аазады — дээрге, омакшылым улам дендээн, ажылче эрес-соруктуг кирипкен мен.

ИЙИ ЧАГАА

Карактарың чараш боорга ынакшаан мен.
Характериң каржызынга хөңнүм калды.
Чалбыышталган ынакшылдың изиг оду
Чаягаар-ла өлүмзүрөп бады барды.

Ынчангаш бо чылдың апрель 7-де кежээкиниң 8 шак
42 минутта клубка танцылап турувуста эгелээн ынак-
шылывысты бөгүн май 6-да төнгөн деп чарлаарың се-
нээ дыңнадып олур мен, Вера. Чаражыңга хайындырып
ижиптер шайым-даа чок, чажыңга өртеп мунуптар
аьдым-даа чок.

Эпчок багай чүве кайын бодай бээр сен.
Эрги хевээр таныштар бооп артып каар бис.
Чарлыышкынның барымдаалыг демдээ кылдыр
Чагаа бижээн саазыным ошкап кагдым...

Харыы чагаа:

Кадыр артты ашпайн чыткаш,
Туруп могаан кулун шоруң.
Характериң каржы дээштиң
Хая көргөн бодун шоруң.
Ындыг болза ындыг-ла ыйнаан.
Ыглавас мен, муңчулбас мен.
Ынакшылдың өшкен одаа
Ыйбаланып хадый берзини...

Сен дерзин болганыңда мен база дерзин-ле мен.

В е р а.

КАДАЙЫНДА УЖУР-ЛА БАР

Совхозтуң машина-трактор мастерскаязының кызыл-
булуңунга «Мурнакчы механизатор» деп хана солуннуң
ээлчеглиг номерин белеткеп турган. Ооң редактору кол
инженер Сылдыс-оол бо удаада материалдар чыып чо-
руп тургаш, кадайларының дугайында каш сөстөн би-
жип бээрин дөрт кижиден дилээн.

— Бир эвес адыңарны хана солунга ол хевээр би-
жиирин күзевес болзуңарза өске аттан чогаадып бижип
каар силер, мен ол-ла хевээр үндүрүп каар мен — деп,
ол азаан.

Чонаада солунга чүве бижириинден ойталаар Шой-оол ам кончуг иденкейлиг болган: кадайы Долуманың дугайында бүдүн кыдырааш арнын долдур бижип алгаш эккелген. Редактор келген материалдарны эңмелеп, кады ажылдап турар эштери кадайларының дугайында чүнү бижээнин улуг сонуургал-биле катап-катап номчуп, чараштыр чара бижээш, хана солунга чыпшырып олурган.

Шой-оол чагаазын мынчаар эгелээн: «Доңгактарның чараш кызы Долума-биле аас-кежиктиг, ажы-төлдүг, эштиг-өөрлүг эки чурттап чор бис. Мээң ажыл-ишчи чедиишкиннеримниң бир кол чылдагааны — кадайымның ачызында...»

Шагдыржап чаңгыс домак бижээш эккелген: «Мээң кадайым ышкаш эки кижичүгле бистиң кудумчуда эвес, харын-даа суурда безин чок» дээш сөөлүндө үш кыйгырыг демдээ салып каан болган.

«Мээң кадайым дески кижичүве — деп, механизаторларның бирээзи бижээн.— Экиде оон эки кижичок, багайда оон багай кижичок. Он алды чыл дургузунда кады чурттап келгеш, ооң кандыг чаңын көрбедим дээр. Чалгаазы дээрге межерген-биле дөмей-ле: бөгүн кылып алыр ажылын даартаже чылдырар, бо чылын чогуруп алыр чүвени келир чылче көжүрер. Мээң ажылдап каан акшам чарыгдап турда бир дугаар черде турар. Бодунга херек барааннарны кайыып-даа болза тып аптар, а мен ук чагып каарымга тыппаан боор-дур. Мындыг кадай-биле чурттап чоруур кижидир мен. «...Дөрт дугаар чагааның автору чогуу адын салбаан болган. «Мен Алла-биле эге баштай таныжып тургаш, ону айга, хүнге, сылдыстарга дөмейлеп чораан мен. Өгленип алган соонда кезек үеде чечек ышкаш чараш сен деп ырлап чордум. Ам ону чүгле шагар-оътка дөмейлеп боор мен. Оон ыңай немээр, казыыр чүвем-даа чок» дээш доозуп каан болган.

Шой-оол биле Шагдыржаптың ажылга бедик көргүзүглүүн, кезээде омак хөглүүн Сылдыс-оол сактып олурган. А сөөлгү ийи чагааның авторлары мурнакчылар аразында амдызында чок. Чүге ындыг чоор деп ол боду бодундан айтырган. Кадайларында ужур турган эвес ыйнаан деп бодал бажынга кире дүжүп келген.

ШҮГҮМЧҮЛӨЛ

— Бистин амыдырал хандырылга комбинадынын ажылында четпестер чок деп болбас. Оларны чок кылырда шүгүмчүлөлдү болгаш бот шүгүмчүлөлдү күштөлдирер болза эки-дир — деп, директор Манган-оол Адыгбай хурал болур мурнуу чарында сагындырган.

Бистер ооң-биле чөпшээрешкен бис: коллективте четпестер хөй.

— Эш-өөр, тала-дугай, таныш-көрүш тыртып турбайн шынап-ла ижин кара чокка шүгүмчүлөжиптер-дир — деп, мен сапал киридим.

Эштерим мени деткээн.

Хурал эгелээн. Кыска илеткел соонда саналдарже кирипкен. Бир дугаарында Севилбаа туруп келгеш, мени сылба берип каапкан: ажыл үезинде хөй чугаалыг, аванс алгаш болган чок «аарый бээр», бажым-даа дээр, баарым-даа дээр баажылыг кижин дээш эңдере санап каапкан. Мен туруп келгеш, Сүрүңмааны «балдырлап», ооң магазинче маңнаарын, базаар кезин кылаштаарын колтардым. Севээн сөс алгаш, директорувустун бодун дамдыктай берген. Маңган-оол Маадырович мойну кыза берген дыңнап ор эвеспе. Анаада хурал төнеринге четтикпес, шагывысче көөр боттарывыс ам мурнувус былаажып тура халчып, чанарывыс уттупкан тутчуп турган бис.

Хурал төнчүзүндө адын адатпаан, шүгүмчүлөлдө тагарышпаан кижин барык артпаан.

Даартазында ажылга келгеш, удур-дедир мендилежир кижин ховар болган. Мурнунда ышкаш магазин кезири, базаар эргири, бөлүглежип алгаш, шак шагы-биле хөөрежир чорук чок апарган. Комбинадывыс көргүзүү дораан-на экижип эгелээн.

Шүгүмчүлөлдүн ажыктын ам-на көрүн бүзүрөй берген бис.

ЧАГЫГ

Дээрнин хиндинде хир чок. Салгынчыгаш көзүлбес салаалары-биле баштын дүгүн оюн эрэнзиг суйбап турган. Кыйыг черде оруктап Болат-оол-биле иелээн чортуп олурган бис. Уткуштур доруг аыттыг эр халдып

олурган. Чедип келзе-ле бистиң совхозтуң ветеринары Маады болду.

— База малчыннар кезип бе?— деп айтырды.

— Сен кайы аалдан үндүң?— деп удур айтырдывыс.

— Улуг-Ажыкта Бүдүге сугга чордум.

— Бис база ынаар бар чыдыр бис. Хойларының бир чамдызын чидирип алган дээр. Ону барып санаарывыс бо ышкажыл — дидим.

— Өгнүң ээлери чүнү кылып турлар?— деп, Болат-оол айтырган.

— Ашак, кадай ийи боду алгышкан, ажы-төлү оларны дыңнаан турлар — дээш, Маады аьдын мырс кылдыр хапкаш, тутсуп чоруй барган.

Бис Бүдүге сугга баргаш, хойларны санааш, дедир чорупкан бис.

Дээрниң хиндинде хир чок. Салгын демги хевээр чаңнавышаан. Бүдүге ашак, кадай бойдустуң бо магалыг чаражып-даа, онаашкан ажылының сандарап бар чыдарын-даа, уруг-дарыының муңчулуп турарып-даа ожаавайн угаанының чарты чана берген чүве ышкаш элең тендиң кылаштажып артып калган.

Орук ара автолавка чолаачызынга ужуражы берген бис. Бистиң кайыын кел чыдарывысты билгеш, ол айтырган:

— Бүдүгелер чүнү хайындырып турлар?

— Ашак, кадай ийи боду ыймакташкан, ажы-төлү оларны чарган турган черинге бардывыс — деп, Болат-оол шыны-биле чугаалаан.

— Меңээ арага чагаан улус чүве. Ону аппарып бээйн дээш херек кылып бар чыдарым бо ышкажыл!— дээш машиназын газтапкаш, арлы берген.

ХАЛАК! ХАЛАК!

Мотоцикл соңга дужунга келген соонда даажы читкеш, оду караш дээн. Бажыңның аныяк ээзи Майгын-оол келген кижини уткуур дээш үнүп четтиккелек чыдырда оозу мурнап кирип келген: кады кайгалдап өскөн эжи Чечен-оол болган.

— Кай, мотоциклиң кылып апканын ол бе?— деп, Майгын-оол айтырган.

— Хат-салгын соонда калыр кайгамчыктыг чүве халдып турганчык, эш.

— Мындаа чаа-ла сан чок үрелген деп оржук сен— деп, бажыңның ээзи уламчылаан.

— Үрелгени шын турган чүве. Эжиң шыдавас эвес, кезек хөдели кааптарга тывылбаан кезектер тыпты бээр-ле болгай. Ам дээрге чаа мотоциклге бербес кылдыр кылып алдым. Карактарны чиге көргөш, газтап билир ол-ла деп бил.

Эжишкилер кежээки чем ижиң, аразында хөөрежиң олурган.

— Мындаа Даг-Ужунуң кедээзинде кожагар кырынга малдар барааннап олур мен ийин он. Үш дугуйлуг мотоцикл мунган ийи кижин эзим эдээнге кээп доктаагаш, хөлгезин шет дөзүңге ажыттай тургузуп кааш, эзим эдээн өрү басып чоктап кагдылар эвеспе. Бараанын көрүп олурарымга баалыкты ашкаш, Шивилиг ишти кайы сен дээш ажыт кире бердилер. Саадаваанда мотоцикл чанынга тутсуп келгөш, аъдымның эзер, чүгенин ужулгаш, мотоциклдин кыдыында кижин олурар черинге салып алгаш, исти будай аарак улуг алаак кайы сен дээш караңнадыплаткан мен. Оон ыңайын сенээ чугаалааш канчаар, бодуң билир-ле болгай сен...

Харызыңга Майгын-оол бажын согаш кылгаш, каттырып каан. Эжишкилер канчаар кады оорлап чораанын сактып олурган. Та чеже кижини халактаткан, ол дугайын ийи боду безин уттупкан боор. Дүн ортузу чоокшулап келген. Майгын-оол эжин маңаа хонуп ал деп сүмелээн.

— Мотоцикл турда дүңде орай, черде ырак чок болгай. Чоруптайн!— дээш тендирип чоруй эжикче кылаштапкан.

Даштын халактаан үн дыңналган. Майгын-оол үнө халып кээрге аалчызы кончуттунган, карганган турган: хат-салгын соонга калыр кайгамчыктыг хөлгени оор «чедип алгаш» чоруй барган болган.

Даартазында Чечен-оол совхоз конторазыңга эртези кончуг чедип келгөш, дүүн мотоциклдин оорладып алганын ужурашкан кижиге-ле улуг хомудал-биле чугаалап, арын-нүүр чок чазый чилби оорларга каргыш салып, чүге оларны туткаш, шуптузун кара-бажыңга суп турбас чүвөл деп кончуттунуп турган.

СӨӨСКЕННЕР ЧЕЧЕКТЕЛИП ТУРДА...

Ийн кезектиг лириктиг драма
ҚИРЖИКЧИЛЕРИ:

Чамзы — малчын.

Хандываа — оон кадайы.

Азиймаа — уруу, студент.

Васильй Семенович Павлов — геологтар бөлүүнүц баш-
тыны.

Болат

Дондок Цыденов } практикант геологтар.

Оксана

Чамбал — айт ажаакчызы.

Болуушкун амгы хүннерде Тываныц бир тайгазында болуп турар.

БИРГИ КЕЗЭЭ

I

Чайлаг. Чамзы малчынынц майгыны. Майгынынц ишти делгем, өг
янзылыг. Бүгү чүве чник: чайлаглаарда херек эт-сеп бар. Дүрөр
орун, стол кырында бичини приемник, каытташтыр салып каан че-
моданнар. Хандываа майгын ишти аайлап турар хевирлиг, чүэк
эдип турар. Ол өйде Азиймаа биле Цыденов сывыртажып кээрлер.
Азиймаа хөглүү кончуг каттырбышаан, Цыденовка туттурбайн ту-
рар. Ол майгыны долгандыр чүгүрерге, Цыденов эжик кыдынга
бажын доза туруптар, а Азиймаа дедир келгеш, оон бөргүн ушта
тыркаш, база-ла каттырбышаан ынай болур.

Цыденов (ону сүрбүшаан). Ах, кончуг кажарбай-
ны сени! Дөмей-ле менден ыравас сен, тудуп алзымза
канчаар эвес мен!

Азиймаа. Хоржок сен, хоржок сен! Сенээ черле
четтирбес мен!

Майгын долгандыр чүгүрүп турар. Ол бүгүпү Хандываа дыцнаа-
лап турар.

Цыденов. Алдыртпайн баар шаан кайдал... Көөр
сен шүнме... Эткен аксым ээлээр мен...

Цыденов ычачп тура Азиймааны сегирип аар.

Ам-на аспакта кирдин ыйнаан? Сөглөдим чоп. Чалгыны чок сайлык төлү сени-даа... Ам-на таптыг...

Холдарыңга көдүргөш, бөөлдегилээр. Ол өйдө Хандываа үнүп келгеш, аймааралдыг көрүү турар.

Х а н д ы в а а (хая көрбүшaan). Азиймаа!

Цыденов Азиймааны дүргени кончуг салыңтар.

А з и й м а а. Авай, мында мен!

Х а н д ы в а а. Кайдаанчы хайгаарап-ла тур мен...

А з и й м а а. Мен ам дораан-на...

Азиймаа чүгүрүп кээр, а авазы ооң холунда бөрттү эскерип каар. Азиймаа бөргүн Цыденовче октаптар. Хандываа дедир кире бээр. Азиймаа импептерге, Цыденов ажытталы бээр. Азиймаа авазының соондан кирип кээр.

А з и й м а а (будулдуруп). Авай, «Араттың сөзү» деп ном көрдүң бе?

Хандываа ыттaвас. Азиймаа алтараны үжевишаан, номнар уштуң эгелээр.

Шукшин... Распутин... Рубцов... Акутагва... «Юность» журнал — бо херек. Ла, бо-дур. Бо-дур, авай. Тыпты берди. Чогу ол бе дээш корга бердим.

Х а н д ы в а а. «Араттың сөзү» деп ном деп чүнүл ынчаш?

А з и й м а а. Бо-дур харын. «Слово арата». Орус дыл кырында аан. Орузу менээ херек — Дондокка номчудайн дээш. Тыва дугайында номнар айтырган кижн.

Х а н д ы в а а. Донгак, Донгак. Чогум кандыг сөөктүг чүвел ооң?

А з и й м а а. Кандыг боор, бурят кижн-дир. Донгак дээрге харын-даа тывазыг, анаа-ла Донгак дээн фамилия-биле дөмей ат ышкажыл.

Х а н д ы в а а. Че, че, кым билир оларны, даш соктап чоруур чүвелерни.

А з и й м а а (каттырып). Геологтарның черле ажылы ол ышкажыл, авай, хая-дашты соктап, шинчип чорааш, эртинени тывар аан. «Эртинени — черден казар, эртемни — номдан тывар» деп үлегер сөс бар ышкажыгай.

Х а н д ы в а а. Чер кезээн ындыг улчумал кижилер айыылдыг болдур ийин, уруум. Назын халыынының үе-

зинде кыстарнын бажы — эткин үезинде бора хек-биле дөмей. Ол Донгак Седен-оглуңну база кара салдыг грузинини көөрүмге, сендеп мырыңай адырылбастар ыш-каш-тыр. Бодан!

А з и й м а а (*каттырыл*). Күжүр-ле, авамны! Донгак Седен-оол эвес, Дондок Цыденов деп бурят кижидир, а бирээзи, грузин-даа эвес Болат дээр тыва оол-дур. Кара салдыг боорга, өөрү грузин деп шолалап алган чүве-дир ийин.

Х а н д ы в а а (*көгүдүн*). Чогум кайызы сенээ...

А з и й м а а. Чүгле чаңгызы арыг ынакшаан. Мен база ындыг мен дээрзин билип ал, авай.

Х а н д ы в а а. Анаа-ла бир улчумал кижилер көрүп алгаш, анаа ынак мен — деп, албыстай бербээн сен бе. Азий! Аваң-биле ынчаар чугаалажырыңга аксың безин канчап эптежирил?

А з и й м а а. Уруунуң сеткилин иези, иезиниң сеткилин уруу билир эвес чүве бе?

Х а н д ы в а а. Ынчанмайин канчаар. Ынчангаш харын эрте дээр чагып олур мен.

А з и й м а а. Мен база эрес оолдуң оттуг караанга эът чүрээмниң балыглатканын безин чажырбайн олур мен, авай.

Х а н д ы в а а (*хорадан*). Азий! Ада-иен өөлге олургаш, бистиң чагыргавыстан эртер мен деп семеве. Сен дээрге эрткен чылын-на айтырып каан кижилиг...

А з и й м а а (*шыңгыы*). Болзун авай! Мен шаандагы шагкың кижизи эвес, а ийи чыл болгаш-ла эмчи болур кыс-тыр мен. Туразы чок төлдү канчап өске кижиге албадап берип болурул?.. Кажан олар кудалап кээрге, ачам хөңнү чок турда-ла, сен чөпшээрежипкен-дир сен. Чүнү кылын турарың ол чүвел?

Х а н д ы в а а (*дорт*). Элек иргин эмни эрте бербейн, мени дыңна. Чамбал-биле силер чаңгыс иениң уруглары дег өзүп келдиңер чоп. Ооң калган иези кандыг онза, кижин чоржук! Кара-Дытка чыдырывыста, кажан мен аарый бээримге, кайы хире сени ажаап, карактап туржук. Сенээ оглундан безин артык ынак ышкажыгай. Ону канчап уттур сен?

А з и й м а а. Утпаан мен. Аажок эки угбай. Араң-маа угбай аан.

Х а н д ы в а а. Оода-ла ойлукутук бооп, чок апарган

кижи ады адап, ооң бажын кованнатпа. Орнукшаан кижилер оожум-шөлээн дыштаныр ужурлуг, ооң дыжын үревезин мен аңаа азаан мен.

А з и й м а а (айман). Чүү деп, чүнү чугаалап олурар кижиге сен, авай. Кандыг азаашкын?

Х а н д ы в а а (бодалдыг). Ол мээң канчаар-даа аажок чоок эжим. Кажан ол чырык өртемчейден чарлып чоруурда ооң чанынга чүгле мен олурдум. Күжүрнүн чангыс-ла чагы — ооң оглу болган... «Чамбал чааскаанзырап чоруп бербезин. Кижиге кылып каар сен, эжим. Урууң өөредилгесин доозуп алырга өглөп каар сен. Кудазып сөөскеннер чечектелип турда кылыр силер. Силер база ол өйде өгленген ышкажыгай силер. Көңчүг-ла эки үе» деп ол чугаалааш...

Үзүктелишкин.

Ынчангаш мен эжимниң чагыынга...

А з и й м а а. Уруунарның салым-чолун холбап де. Нарын-дыр, авай... нарын... Өлүглер болгаш дириглер. Оода-ла мону сенден дыңнаваан болурум кай.

Х а н д ы в а а. Хүнү кээрге кым-даа тайып ужар, даянып турар апаар. Ындыг болганда чагыг-дангырактын ыдыктыг болгаш ылапты-даа ол. Ону сагыры — кижиге бүдүжүнүн эки шынары.

А з и й м а а. Авай!

Х а н д ы в а а. Адыр, уруум. Бир-тээ ол дугайында чугаалажы берген болганывыста, мен доозуптайн. Чамбалдын даай-авазы — бо чоок-кавыда улуг назылыгларның бирээзи болгай. Оода ооң сагыш-сеткили оожургазын. Мен-даа болза сээң изиг суксунуң ижейн. Сен дээш дүвүревэйн. Чамбал база аът дуюу амыратпас, үргүлчү бээр шавар оол-дур. Ам харын сээң аайың-биле ындызы ол ийикпе, бо улустун аъттарын кадарга бергени ол-дур.

А з и й м а а. Чүге мээң аайым-биле болур чүвөл? Мен дээрге сорунза эвес ышкажыл мен. Бээр-ле шаап турар, ажыл чок турган кижиге бе, ындыг. Чоп чолаачылап турган ышкаш ийик.

Х а н д ы в а а. Чолаачылавас-даа апарган оол-дур. Шарыларым семиртип алгаш, машина садып алыр мен — дээр, база бодалдыг-ла кижиге ыйнаан ол. Чамбал — үен-даян кижиге эвес болдур ийин.

А з и й м а а. Ажыктыг ажыл кылбайн, хуу өнчү сүрер бодай берген ышкажыл? (*Кыжырын*). Бай күдээ деп чүве ол эвеспе.

Х а н д ы в а а (*кылыктанып*). Ажы-төлдү айлай-баштай сургап-ла алыр боор, амгы үениң аныяк өскени-даа ат-ла болган чүве. Даштын уустарың кажан моон чоруурлар хире-дир?

А з и й м а а. Чоруур туржук харын бистиң чайлаа-выстың чанында онзагай эртинге бар деп тодарадып турар-дыр.

Х а н д ы в а а. Бужурганчыг-ла чүве-дирем. Оода-ла кодандан өскээр-даа хонуп албастар. Бо ашактын-на хайы болду.

А з и й м а а. Бужурганчыг эвес, харын хөглүг ышкажыл. Чаңгыс аал кадарчы улуска эш-коштан эки чүве кайдал. (*Даштын бир кижиниң ыт-биле ойнааны дыңналыр*).

А з и й м а а. Дондок-дур. Аккалды чассыдып турары ол-дур аа? (*Цыденов бодунуң дылынга шала оожум ырлавышаан кирип кээр*).

Ц ы д е н о в (*сакпыңын салгап*). Сүт дээш четтир-дивис, аваком. Аккал менээ кайгамчык-ла ынак ыт-тыр бо. Бистиинде «ыт төрелин эндевес» дижир, силернинде база-ла ындыг ыйнаан ала, авай?

Х а н д ы в а а. Билбес мен. Хөй улуска аймаарааш, бо ыт-даа коданга баксырап каарыйна.

А з и й м а а. Каш шак-тыр.

Ц ы д е н о в. Он ийи. Чоп шала муңгак-даа ышкаш сен?

А з и й м а а. Чок-чок, анаа-ла. Чем кылыр шак келген-дир.

Ц ы д е н о в. Кочалдарда сугну тиккилеп кагдым.

А з и й м а а. Четтирдим. Шаңналы кылдыр дүүн аазаан номумну тып кагдым. (*Ном сунар*).

Ц ы д е н о в. Оо, сенээ харын четтирдим, Азий. «Спи-долаңар» чугаалавайн-дыр бе? Шак деңнеп алза бе дээш...

А з и й м а а. Приемнигиң бо эртен чугаалады бе, авай?

Х а н д ы в а а. Кым билир ону, чүгле сымыраныр-ла чүве чорду.

Цыденов. Каям. (*Приемникти алгаш.*) Майгынга баргаш көрүп көөр-дүр.

Азиймаа биле Цыденов үнө бээрлер.

Хандываа (*соондан*). Хүреген оол күжүн көргүзүп эгелээни ол ышкажыл. Донгак-оол доруун-на оол-дур. «Ыт төрелин эндевес» де... ындазында ужурлуун көрөм ооң. (*Ыт ээрер. Хандываа эжикти бакылаар. Ажынып*). Аал кижизин танывастай берген — албыстыг дергил моң. Ээрер ужурлуг улусту ээрбес, ээртинип алган. Сок, дерги. (*Чамбал шоодай тудуп алган кирип келир*).

Чамбал. Экин!

Хандываа. Экин, эки! Кайыың келдин, оглум? Кажан чоруй барганың ол?

Чамбал. Даай-авам сугга четкеш, келдим. Майгын-хоорайывыста онза-солун чүү тур?

Хандываа (*шайын кутпушаан*). Онза-солун чүү боорлаан. Хая-даш кыңгырадыр соктап турар бо-ладыр. Дүрген ырап көшпес-даа түвектиг хейлер-дир.

Чамбал. Азиймаа өөнгө безин келбес, геологтардан адырылбастай берген хире-дир аа?

Хандываа. Адырылбастап кайын адырылбастай бээрлаан. «Дыштанылгамда арыг агаарлыг черге поварлап-даа тургаш болза акша ажылдап алыр мен» — дээр, талаар уруг-дур.

Чамбал (*кыжырып*). Паштанчылаары — магалыг дыштанылга дээрзин көрүп-ле-дур мен. (*Шоодайының аксын чешкеш.*) Мындаа сураглап олурган чүвөнери тыварын кызыттым. Моол торгу-дур ийин. (*Сунар*).

Хандываа (*торгузун көрүп*). Езулуг-ла аяк хээлиг торгу-ла-дыр.

Чамбал. Даай-авамның шыгжап чыткан торгузудур ийин.

Хандываа. Хөөкүй кырганны-даа. Бо уруг чөлшээржиштер чүве болза, кырган кижиниң сеткили-даа оожургаар болгай деп амдыы чаа сөглөп-даа чыттым.

Чамбал. Кырган харын, эт-сеп, мал-маган үзер үе келир чүве болза, деп-ле олурар болгай... Азиймаанын акша-төгерик деп ажылдап турган-даа херээ чок болгу дег.

Х а н д ы в а а. Ынчанмайн канчаар ийик, оглум. Ала шарынны садыпкаш, күзүн өөренип чоруй-ла баргай сен, ажылдава — деп Азиймааны чадаштым. Бодун база Азий-биле чугаалажып көрөм, оглум. Кады турар улус ышкажыл силер.

Ч а м б а л. Чугаалашкы дег кижилер-ле хөй болдур ийин.

Цыденов кирип келир.

Ц ы д е н о в. Экии!

Ч а м б а л. (хөөн чок). Экии-экии!

Ц ы д е н о в. (приемнигини аптара кырынга салгаи). Приемнинерни эдип кагдым, авазы. Бичин бертине берген болду. (Чамбалга.) Жамбал, сени манааш шуут шылай бердим, күжүрүм. Мөнгүн чүгөн-чуларлыг аът-биле чараш кысты эскербес эр болза — эр улус чирип дуглап чораан ажыы чүү деп! Чугаалашканыбыс езугаар, аьдың ачылат, эш. Аал коданын үш долгандыр чыраалаткаш келийн. Ца!

Ч а м б а л. Ай-хүн херелдиг алдын даңгына дээш адаан-мөөрейлежип-даа болгай-ла, а эр кижии ээрежип турда, аьтты ачылатпайн канчаар. Чөпшээреп тур мен. Андарлып кагдың халак.

Ц ы д е н о в. Оо, күжүрүм. Кара чажымдан чарыш аьды мунуп өстүм. Селенга унунуң ат-сураглыг чылгы-чызының оглу боор мен. Шойсорон даайым эвес болза, адам дөзөөн чылгычы-даа турарым чадавас.

Ч а м б а л. Че, че, ма, кымчы!

Ц ы д е н о в. Өршээп көр, күжүрүм! Өрүглүг кымчы-биле барып-барып чыраа аьтты канчап кагар боор. Кымчы менээ херек чок. Аьттын чоруун анаа-ла үндүр мунуп билер херек, күжүрүм.

Үне бээр. Карыштыр Чамзы кирип кээр.

Ч а м з ы. (суксааны илдең). Василий Семенович, хойтпак чиир-ле!

П а в л о в. (кирип олура). Чиир, чиир, күш экидир ол.

Х а н д ы в а а. Бичин уруглар дег бо-ла ашакты. Изиг шайдан ижипсе.

Ч а м з ы. Хойтпак — кадыкшылга эки чүве-дир. Бо

Василий Семенович база дыка үнелээр кижн. (*Аякка куткаш, Павловче сунар*).

Павлов. Шын, шын. Бо — арыг сүт-дүр. Ортаа Азияга, Алтайга, Тывага чээрби ажыг чыл ажылдап келдим. Хымыс, ак сайырын, хойытпак — шуут чаңчыккан суксунум болган. (*Ижипкеш*.) Пиводан дудак чок-тур. (*Павлов чүгк баарынче сөгедектей дүшкеш, дискээн аартып алыр. Хамык улус кайгай бээр*).

Павлов (*дискээн туттунмушаан*). Аа-уё-уё! Дискээм караан чаа-ла үстүм. (*Чамбалдың чанында шоодайже айытпышаан*.) Чымчак чер деп бодааным, чүнү суп каан шоодай чүвөл?

Чамбал (*девиден*). Аа халак! Аазатпайны менидаа. Василий Се....

Чамзы. Чүү болду?

Чамбал. Мээң шоодайым-дыр ийин.

Павлов. Ындыг кадыг, демир-дес суп алган кижн сен бе, оол? Чоп кончуг кадыг чүвөл?

Чамбал. Даш-тыр ийин. (*Чамзыга*.) Мындаа чагаан дажыңар аан.

Чамзы. Аа! Эккелдин бе кай? Эр хей! Канчап тып алдын харын? Каям.

Чамбал (*шоодайын үжевишаан*). Даш — октаан черинге, а кыс — берген черинге артар дээр болгай. Чугаалаанынар ёзугаар ол-ла хос дыт доорзунга чыдыр-ла.

Хандываа. Даш-ла даш. Даш аарыындан аарыыр дей берген улус эвеспе бо.

Павлов. Кандыг даш дээринер ол? Даштың силерге херээ чүл? (*Чамбал шаажаң хире булуңналчак ак даш уштуп эккээр*).

Чамзы. Бо-бо. Саламын көрбес силер бе. (*Павловче сунар*).

Павлов (*дыка кичээнгейлиг сонуургал-биле*). Бо дээрге арыг кварц-тыр! Ийе, ылап-ла кварц! (*Карманындан улгаттырар шил уштуп эккелгеш, көргүлөвишаан*.) Кварц-биле кады алдын, чес, олово, вольфрам, моллибден болгаш өске-даа металлдар бо-ла та-варжыр чүве болгай. (*Бодалдыг*.) Та бүзүренер, та бүзүревенер, эш-өөр, бо даш бистин ажылывыстың түң-

нелинге чүглe идегел эвес, дорт барымдаа болур ты-
выш-тыр. Мону кайын тып алганыңар ол?

Чамзы. Мону бис эвес, а бо Чамбалдың калган
иези ийи чыл бурунгаар тып алган кижн. Кончуг со-
нуургаачал кадай болгай.

Павлов. Кайын тып алганын чугаалады бе?

Чамзы. Чок. (*Чамбалга.*) Даштын өнүн көөрге,
Адыг-Баштыг-Үзүктүү-ле хире аа?

Чамбал. Ындыг.

Павлов. Айтырар турган-дыр ийин.

Чамзы. Кым билир дээр силер. Сөөскеннигде-ле
геологтар чыгып турар чүве-дир бо, дашты оларга
көргүзүп көрөм дээн кадай болгай. Ынчан геологтар
чоруй барган, күс чүве болбазыкпе. Дыт дөзүңге суп
кааш, мындаа харын силерни көргөш сагыш анынп
келгеним ол.

Павлов. Ол Адыг-Баштыг-Үзүк деп чер моон
ырак бе?

Чамзы. Шоолуг ырак эвес.

Чамбал. Он, он ийи-ле хире километр.

Павлов. Бис бо бүдүмелди чүглe чоок-кавыда деп
бодап турарывыс, а херек кырында өске черлерде база
бар-дыр көр.

Хандываа (*кыжыра аарак*). Даш-ла, даш! Бо
база эртинe эвес-тир бе? (*Үлгүүрге баарында турган
шай согаажының дажын алгаш.*) Мону база эртинеге
санаваc ирги силер бе?

Павлов (*дашты шинчилеп көрүп олура*). Эжен-
не бо. Эртинелер-биле баяан улус-тур силер. Бо база
анаа даш эвес-тир. Диабаз ышкажыл, Гранит ышкаш
кадыг, ёзулуг диабаз-дыр. Бо даштын тывылган черин-
ге ыяап-ла ховар эртинe турар.

Чамзы (*кадайыңга*). Дыңнадың бе. (*Павловтан.*)
Чүге ындыгыл ол?

Павлов. Чер иштинде хайныгып чыдар магма
деп изиг эзилдиригниң шаг-шаанда чер кырынче чаза
тевииникиниң үезинде диабаз дашталып тывылган.
(*Павлов согааш дажын соктай бээр*).

Хандываа. Ой, ой! Сый шаппаңар, согааш да-
жы чок чүнүң-биле шай соктаар мен.

Павлов. Дүвүрeвeнeр. Кайын шөлээ-чөпшээрeл

чокка сыга бээр ийик мен. Диабаз бүдүмелдери бисте бар-даа болза, мону база соонда ап алыр мен, а оон орнунга заводка кылган, холга тударынга эптиг эт бээр мен. Ол — шайның ёзулуг-ла хааны. Тускай со-гаажы база бар.

Чамзы (*холдарын көргүлээш*). Адышта алдынны эскербейн чораан улус-тур бис ийин мон.

Павлов. Ажырбас, малчын. Кол-ла чүве эртине даштар эвес, сагыш-сеткилдин эртинелеринге. (*Блок-нодунга биживишаан*.) Адыг-Баштыг-Үзүк. Ол черни кончуг-ла көрүксеп тур мен. (*Чамбалга*.) Чоокку хүн-перде мени аңаа чедирер сен.

Чамбал (*бажын согааш кылгааш*). Ындыг-дыр.

Павлов (*ирей, кадайга*). Амдызында байырлыг, эртинелиг кижилер.

Караңгылаашкын.

II

Геологтар турлааның одаа. Майгыннарның азыглары көстүп турар. Имиртиңнеп эгелей берген, ынчалзажок одаг кыды от херелин-ден чырык. Одаг кыдында бөдүүн докпак ыяштардан кылган сандайлар. Кылымал столда савалар. Гитара көстүп чыдар. Азий-маа сава-саңга аайлап, шала аяар ырлап турар. Ол өйдө Оксана сула шимчээшкиннер кылып, турупканы илдең чедип кээр.

Азиймаа. Күжүр, эжимни. Улчудур-ла кылаш-таан боор сен, шагзырап-турупканың илдең-дир.

Оксана. Бөгүн дыка берге ажыл хүнү болду, маршрут база узун. Ынчалзажок олчалыг болдувус — тыпкан бүдүмелдеривис дыка хөй. Оолдар ам-даа бри-гадирде хүлээдип турлар.

Азиймаа. Хөөкүйлер база турупканнар болгай аан.

Оксана. Эжим, бөгүн сагыжымга мындыг чүве кирип келди де. Сени мен Азияна деп адаайн дээш Ынчаар адаарымга менээ эптиг-дир.

Азиймаа (*боданып*). Азияна... Азияна... Сээң адың Оксана, а мээң Азияна. Ажырбас, харын чараш, өткүт дыңналыр ат-дыр, эжим. (*Болат чедип кээр*).

Болат. Азиймаа, бөгүн... бистер.

Азиймаа (*ойнап*). Мээң адым Азиймаа эвес, а Азияна апарган болдур ийин.

Болат. Па, ат модазы этелээни ол бе, кай?

Оксана. Сени канчап бистер Вано дижир-дир бис.

Болат. Вай, вай, вай, эргимнерим. Мени Вано дээриниң ужуру болза — Кавказ оглу-дур мен. *(Салынче айтыр)*.

Оксана. Вай, вайдан аңгыда Кавказ дылдарындан билир сөзү чок, Азий төвү чурттуг, ам-даа студент хирезинде алдын дилеп чоруур, аныяк оол чурттап чоруп тур эвеспе. *(Кыстар каттыржырлар)*.

Болат. Чаа чараш адың дээш байыр чедирейн. *(Азиймааның холун тудар)*.

Цыденов чедип кээр. Холунда винчилел аппаратады тудуп алган болур.

Цыденов. Вано, чүү дээш кыстар холу тудуп турарың ол?

Болат *(баштактанып)*. Ай-хүн херелдиг алдын даңгынаның арабыста немежип келгени дээш.

Оксана. Аажок чараш, бүдүштүг кыс.

Азиймаа. Адын Азияна дээр.

Цыденов. Азияна! Адаттыңгыр-даа ат-дыр. Кай, шынап-ла Азияна деп кыс келген чүве бе?

Болат. Шынап болбайн, сыяп боор бе.

Цыденов *(ол-бо көрзүнүп)*. А ол ай-хүн херелдиг Азиянаңар кайыл?

Азиймаа. Авам сугда.

Цыденов. Төрелдеринер бе?

Азиймаа. Төрелдеривис-даа эвес ийин, чоп кончуг сонуургаарыңар ол?

Цыденов *(шала эпчоксунуп)*. Сонуургааш чоор ийик мен, анаа...

Болат *(каттырып)*. Анаа арнынче көрүксээн кижидир ийин. *(Азиймааның холундан четкеш.)* Азиянаң бо-ла болгай.

Азиймаа *(чиктии кончуг)*. Мен дээрге Азиймаа ышкажыл мен.

Болат. Ой, ой ынчап болбас. Оюн бажы ондактыг, каткы бажы — халаптыг. Ийе, сен Азияна — Азиймаа сен.

Оксана. Эх, экер-эрес-даа болза, эр кижилерни кандыг дээрл аан.

Азиймаа. Атка безин ынакшый бээр дедаан.

Болат. Херел шыпкан кадын ышкаш-даа болза, херээжен чонун база амыр эвес деп бил.

Цыденов. Атка безин хүнней бээр ышкажыл.

Болат. Ындыг болганда деңзи караа чая баспас, дең улус-тур бис ийин.

Оксана. Ынчалзажок сонуургаачал талазы-биле эр улус черле ажыг деп бодаар мен.

Азиймаа. Чеже кыстарның карааның чажын төк-педилер дээр.

Болат. Сорунзалаар талазы-биле херээжен чонун — сорунзаның сорунзазы деп бил.

Цыденов. Та чеже чүрек саргып, кемдевээн чүве дээр. Эр кижилерниң чүрээ болгаш-ла шыдажыр чүве-дир ийин.

Чамзы ирей чедип келгеш, чугааны дуюккаа таалалдыг дыннап турар.

Азиймаа. Шыдажыр апаар. Ынакшылдың ыстаашкынын шыдавас чүрек болза — анаа-ла бир өлүг-ленген эът-дир он.

Цыденов. Ол-ла шын. Езулуг-ла, өзээн өттүр сөгледин угаанныгбайым. (Азиймааны кускактап каар).

Оксана. Чаптанчыгларын аарай, ажынчып, час-сыжып-даа турар.

Болат. Ажынчып болбас — арын дырышкак апаар.

Цыденов. Чемележип болбас — сеткилге кем доктаар.

Оксана. Азияна деп ат чараш ат аа?

Цыденов. Дыннай сал-ла ынакшый бергенимни бодаарга, дыка чаражы ол-дур.

Оксана. Дыннадыңар бе? Дондок база мени деткиди! Ой, кырган-ачай! Силер база мында силер бе? Кай бисти дыннап турганыңар ол бе?

Чамзы ирей аныктарны таалалдыг эргий кылаштаар.

Чамзы (хөглүг). Дыннадым, дыннадым. Аныктарның чугаа-сооду солун-дур оо! Езулуг-ла чалгыннары чедишкен хартыгалар-дыр силер.

А з и й м а а (*ыядып*). Ачай, дыннап турганың ол бе! Мен... мен чүнү-даа чугаалаваан мен.

Ч а м з ы. Чүге чугаалавас чүвел, кызым. Чугаала, маргыш. Дензи караа чая баспас — дең эрии-ле шын болдур ийин.

Б о л а т (*хөөредип*). Кырган, чалыы-даа кижинакшылдан чалгынналып, аңаа хей-аът кирип чоруураа, ирем?

Ч а м з ы (*өнемчип*). Ынчанмайын канчаар, чуртталга ынакшылдан чемиш ап турар болгай. Эр кижинакшылы эзер алгаш дывылай бээрге, а херээжен кижинакшылы хайындырып орган сүдү ажа хөөрей бээрге, чүгле ынчан ынакшылдан чардыга хона бээр — деп бурун кижилерниң чугаазы ужурлуг болдур ийин.

Ц ы д е н о в. Ол-дур! Философчу болгаш мерген сөстөр. Кандыг-даа афоризмден үнелиг-дир бе?

Б о л а т. Ёзулуг философ-дур силер, ирем.

О к с а н а. Аристотель дивес силер бе?

А з и й м а а (*чован*). Ачай, аныяк оолдарның үн чугаазыңга алзып, чүрээң хөөрөп тур ышкаш, ам...

Ч а м з ы. Чүге үн болур чүвел, харын амыдыралчы чугаа-дыр. (*Топтуг, бодалдыг.*) Хөглүг-дүр силер, уругларым. Ынчаар чурттаңар, ынчаар ынакшыңар. Мен-даа эжимче далажыптайн, Василий Семенович манай берген боор. (*Чорунтар*).

Б о л а т. Кулугуруң эрес-тир эвеспе.

О к с а н а. Чүрээ чалыы болган-дыр.

А з и й м а а. Кырган кижинакшылы, чоор силер.

Ц ы д е н о в. Мээң катым кырывас ужурлуг. Ёзулуг хөглүг деп чүвени бистиң кудавыска көргүзөр деп билдер. Мен аңаа ехорну канчаар теверин өөредип каар мен.

Б о л а т. Шын болгай. Кудазы кадайдан халышпас ужурлуг.

О к с а н а (*шыңгыы*). Шынап, кудаңарны кажан эрттирер силер.

Ц ы д е н о в. Куда дугайында хей-ле чугаалай бердим бе? Айтырыгың шала бергезимээрин, харылавайн барзымза?

О к с а н а. Айтырган соонда харылаар апаар.

Б о л а т. Профбөлүк даргазы херээжен кижинакшылы айты-

рын турар дээрзин утпаңар. Ооң кадында мен база сонуургап тур мен.

Цыденов (*Азиймаадан*). Кажан ийик моң?

Азиймаа (*ыядып*). Куда болбас. Келин кыс ына-ваза?

Цыденов. Дуу ол кадыр чалымдан халый бээр мен.

Азиймаа. Ой та, ой та, эштер. (*База баштак-танып.*) Чоп «Кыс-Халыыр» деп чалым бар чүве джик, а ам Күдээ-Халыыр база тыптыры ол бе?

Цыденов. Ындыг чер турбас. Сөөлүндө баргаш, Сөөскенниг деп хоорай борта туруптар. Анаа бир-ле дугаар куда дүжүргеннер бистер болур бис. (*Цыденов Азиймааның чаагынче ошкап каар*).

Болат. Вай, вай, эргимнерим. Мен чүнү-даа көр-бедим. Караң шийип ал, Оксана.

Оксана. Карак шимерден харын бадылажылга үезинде херечи болур бодап тур мен. Ёзулуг ошкажыг ынчан...

Цыденов. Чугаа көвүдээрге — үүле-херек саа-даар. Караңгылап олур. Мен бо дүне хайыракан базыл каан аът сегин манап хонайн, адыг дүне албан келир боор. Ону ужурарын кызыдып көрейин, соруг манап өөрөнгөн кижги болгай мен.

Болат. Оваарымчалыг бол, Дондок. Чазыйлаан араатаннарыңда чаң-на бар деп бил. Удуй бердиң халак, азы мен кады барайн бе?

Цыденов. Ажырбас, мен чааскаан барайн. Сен база чоруптарыңга, Василий Семенович эскерип каар.

Азиймаа. Ынаар барба, Дондок. Шынап-ла тайга ээзинге семеп чыткаш...

Цыденов. Ажырбас, сарыым. Анай-кара чажымдан тура ачам-биле соруг манап өстүм. «Адыг черле сек кагбас, дора дээнде даартазында чингис-биле базырып, «үүже» кылып алыр» деп чугаалажыр чүве. Харын меңээ олча-омакты күзөп каап көрүнер.

Азиймаа. Чүгле оваарымчалыг бол.

Цыденов. Чаа-дайын баар дээн эвес, сагыш чо-вава, сарыым. Силер харын маңаа хөөрежип, хөглөп арттыңар. Ца, даартагы даң бажыңга чедир байырлыг. (*Цыденов чоруптар*).

Оксана (соондан). Аңчы олча-омактыг болзун!

Болат. Серемчилелде хор чок. (Кыстарже көргөш.) Ийи уругну чааскаан канчап чалгааратпайн барып боорул че? Майгынга бараалыңарам.

(Майгыннарже чоруптарлар. Павлов бир-ле кижиге билегзинин чедип кээр. Ол ыңай-бээр көрүгзүнгөш, төжөккө олуруп алып.)

Павлов. Чамбал! Чамбал, бээр келем (бир майгындан Чамбал муңгаргай үнүп кээр). Чамбал билдиришкениң номчудум. Чайгылчак, туруш чок кижиге ыңдыг билдиришкени бижип болур. (Ора соккаш, отче кааптар). Ол-дур көрдүң бе, чүгле хүг диди. Оон чүгле ыйба артты. Эр кижиге шиитпирлиг болур херек. Үр ажылдаваан-даа болзунза, харын мактадып келдин. Келир чылын сени техникумнун геология салбырынче өөредир деп-даа сүмелештивис. Ындыг ийикпе?

Чамбал. Ийе.

Павлов (каттырып). Ам чүл ыңчаш? Ажылдан үнейин деп билдиришкени бижип де. Ону чүгле кортук, халымак кижиге чүнү мурнай бодаптып болур. Сен мени эки дыңнап көр. Сеңээ өөредилге чүден ажыктыг. Ам-даа аныяк-тыр сен. Шупту чүвө сээң мурнунда. Мен он чеди харлыг тургаш, ТАР-ның чазааның дилээн ёзуугаар, 1932 чылда Барыын Сибирьниң геология трезиниң экспедициязы-биле Ак-Довуракка келдим. Ак-Довурактың бир-ле дугаар геологтуг шинчилели ол болган болгаш мээң Тыва-биле танышканым-даа ол. Бистиң ыңчангы удуртукчувус Павел Михайлович Татаринов ам Ленинградтың даг институтунда профессор, эртем доктору, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының кежигүнү. Геология талазы-биле баштайгы тыва эртемденнерниң удуртукчузу ол. Сени техникумга ооң өөреникчилери эртемденнер башкылаар.

Чамбал (боданып олура). Мен... бир аътты...

Павлов. Аалдарның мал-маганын, аң-меңни тудуп чип чоруур чазыйлаан адыглар бистиң бир ады-выс базып кагган-дыр. Оон чүл ыңчаш?

Чамбал. Аът кадарчызы мен-дир мен. Меңээ эпчок-тур.

Павлов. Ол бөрү эвес, а чазыйлаан адыглар-

дыр! Кадарчы мен дээш, ооң аксынче боо-моңгу чок кижиге боду кире бээр бе? Аът дээш сени кым-даа кончуваан, кочулаваан ышкажыл. Бажың иштинде бак бодалдарны уштуп октапкаш, аъттарыңга бар. Болаттың карабинин ап ал. Адыгны малчыннар-биле даарта демниг аглаар бис. *(Эктинче часкааш)*. Хей черге муңгарава, Чамбал. Бүгү-ле чүве эки болур. *(Чамбал чөпшээрэжип, бажын согаш кылып каар. Павлов чоруй баар. Азиймаа фартуктуг аяк-сава аайлап келир)*.

А з и й м а а. Чылгычы чоп шала муңгагыл?

Ч а м б а л. Азий?

А з и й м а а. Дыңнап тур мен.

Ч а м б а л. Сенээ — чүгле сенээ ынак-тыр мен, өгленип-баштанып алыылы деп, чугаалап-даа келдим. Каттырып-кыжырып каарыңдан өске кандыг-даа хары бербейн келдиң. Ам бо шакта ажы-биле, мени хилинчектевейн арыг сеткилиң ажыдып көр, Азий. Сээң кандыг-даа негелден, күзелиң дээш ынакшылымга төлептиг болуп, дискекке олуруп, мөгеейн. Азий — айым, хүнүм.

А з и й м а а *(харлыгып)*. Хөрээмче көс урупканы-биле дөмей апарды. Эзирик, элээриң-даа эскербейн тур мен, Чамбал. Чүү деп, чүнү-даа чугаалаар аайын тыппас-тыр мен.

Ч а м б а л. Чүгле шынын сөгле, сарыым!

А з и й м а а. Чаңгыс хемниң унун чурттап өскөн-даа болзувусса, сарыым дивейн көр. Сени билип, сеткилимден кээргеп кээр-дир мен. Ынчалзажок ынакшыл дугайында чугааны соксадылы. Чүлдү-чүрээмни чүмү-биле берипкен, дашта баскан таңма ышкаш даңгырактыг, таныштыг кижиге ышкажыл мен. Мынчага чедир канчап эскербес кижиге боор сен.

Ч а м б а л. Ынчаарга-ла акызын озалдаан деп мындыг ышкажыл.

А з и й м а а. Ындыг. Ынчалдыр билип ал, анаа эшөөр, алышкылар ышкаш найыралдыг болуулу. Оон аңгыда арай «дидимнелипкен» хире-дир сен. Ындыг кижиге ынакшыл дугайты...

Ч а м б а л. Онза-дыр оо! Акызын адаан-мөөрейге алзып, кожуун, сумуга хоп-кочуга кирзин деп бе? Оон орнунга... *(Азиймааның холундан сегирип алып)*.

А з и й м а а. Орталаныңар! Баштайгы амыдыралдын черлик кижизн сен бе?

Ч а м б а л. Черлик кижн мындыг болур чүве. (Азиймааны чыыра тыртып, кужактап чорда, Болат маңнап кээр).

Б о л а т. Сокса, ол кыс кижн-дир. Канчап бардын.

Ч а м б а л. Сен ыңай тур. Сээн херээн эвес-тир.

А з и й м а а. Сал! Кижиден халбактанып турар мээң чүм сен!

Б о л а т. Эх!.. (Чамбалче шурай бээр. Сегиржит алышыкын. Болат Чамбалды сйтур шанчыптар. Азиймаа ыглапкаш, майгыңче ыңай боор.) Хол көдүрүпкеним дээш буруудатпайн көр, херээжен кижини бир кижн дорамчылай бергенде, анаа турар улусту — кижилер эвес деп санаар кижн мен. Ынчангаш херээжен кижиге болчуп, сенче хол көдүрер ужурга таварыштым. Холуң эккел. Буруулуг болдум. Херээжен кижилерни хомудадып болбас, эш. Эп-найыралдыг болуулу. (Чамбал хөөн чок холун сунар.) Ам аъттарыңче чорувут, Чамбал. Василий Семенович боо ап ал дижик бе?

Ч а м б а л. Ийе. Оон кайыл?

Б о л а т. Майгында. Октары база ында. Ап ал.

Ч а м б а л (бүдүү). Кара-салдыг хамык чүвени төөредип турар-дыр эвеспе. Адыр, мана, база бирээни бодаптар мен... (Чоруй баар.) Болат гитараны алгаш, ойнай бээр.

Б о л а т (ырлаар).

Кашпалдарны харап,
Кадыр сыннар кырлап,
Шапкын хемпер кежин,
Чацчыккан мен, сарыым.

Дамырак суг ыры —
Таныжымның үнү.
Чырык шолбан менээ —
Шырайың дег эргим.

Арга-эзим, даглар,
Ажык одаг кыдыы,
Аяс дээрниц адаа —
Аалым-чуртум болган.

Делгем тайгам боду —
Делегейниц кезин.
Даңгырактыг эжим —
Даянгыжым чүве.

(гитаразын салгаш) Даглар, даглар, дамырак-ханым чамдыы болган таныжым дег эргим силер.

Оксана таваар кылаштап чедип кээр.

О к с а н а. Онза-ла ыр-дыр. Сеткил-сагыштын хайнышыкынның минутадын үзе кириптим ышкаш. Буруудатпайн көр.

Болат. Кай, дыннап турганың ол чүве бе?

Оксана. Чүгле мен эвес, дыттар, даглар шупту дыннадывыс. Дыка онза ыр-дыр.

Болат. Че, кайышам. Гитара үнүнге таарыштыр бодумнуң бораптап алган ырым-дыр ийин.

Оксана. Бодуннуу — улам онза-дыр. Ол даянгыштын кым дээрзин билген болза.

Болат. Ону билип алыры берге. Чүрээм безин орта билбес. Чүгле ындыг даянгыш бар дээрзинге идегеп, аңа даянып чоруур бис.

Оксана. Бис деп кымнарыл ол?

Болат. Чүрээм-биле иелээн.

Оксана (каттырар). Солун деп чүвеңни. Сен бодун база чүрээң — катый-хаара силер ышкажыл ам Солун-дур оо. Сээн чугааң дыннааш, Толиктин сактыл келдим.

Болат. Толик! Ол чүү ындыг Толигил?

Оксана. Толик Мокушенко дээр оол.

Болат. Ол Толиктин адазының ады кымыл?

Оксана. Адазының ады... Билбес мен.

Болат. Билбес, а ол хирезинде чассыдып турар. Чүгле ыяап-ла Толик чүвел? Анатолий дизе.

Оксана. Бис ону даады-ла Толик дижир турган бис. Бистин чангыс классчывыс-тыр ийин. База сен дег ийи кижин мен дээр оол. Ийи демдек апкаш, мен ийи албаан мен, багай демдекти мээң чалгаа бажым алган дээр кижин болгай.

Болат. Мен ышкаш кайда ындыг ийи Толик чурттап чоруур чүве ирги?

Оксана. Мээн суурумда. Тодаргайлаарга, Украинаның Киев облазының Рожановка суурунда.

Болат. Рожановка... Дыннааным суур-дур. Дыка чоок ат-дыр.

Оксана. Бистин суурувусту дайын үезинде силернин эки турачыларыңар хосташкан.

Болат. Ийе, ийе. Черле дыннааным ат болду.

Оксана. Тыва кижинин арнын мен бир-ле дугаарында бистин школага азып каан турган дайынчылар дугайында монтажтан көргөн мен. (Боданып.) Дайын эвес болза, бистин суурувус та кайы хире өзе берген турар.

Болат. Ону сагынгаш чоор сен. Дайын деп чүвени көрбээн-даа болзувусса, ооң дагын болбазы дээш чурттаар ужурлуг бис. Моон соңгаар сээң сууруңга кажап-даа боо даажы этпес.

Боо даажы дынналыр. Бир кижиниң үнү үнер.

Болат. Дондок-тур! Эр хей!

Оксана. Кижиге алгырган ышкаш болду.

Болат. Ышкаш эвес, ылап-ла алгырды. Олча-лык болган боор.

Оксана. Элдептин аа, аңчы кижиге аң боолааш, алгырган херээ чүү боор?

Павлов биле Чамзы маннажып кээрлер.

Павлов. Чүү болду, чүнү дыннадынар?

Болат. Боо дагжаан соонда, кижиге алгырды.

Азиймаа чүгүрүп кээр.

Чамзы. Дондок кайыл?

Азиймаа. Аът сегинге адыг келир бе дээш чорутту.

Чамзы. Чааскаан чазыйлаан адыглар аңнап бе?

Павлов. Қым аңаа ынаар баарын чөпшээрээнил! Чүге менээ ол дораан чугаалавадыңар?.. Вано...

Болат. Чамбал мээң боомну ап алгаш чорутту. Силерни чөпшээрээн чүве дээр болду.

Азиймаа (*девиден*). Чамбал Дондокту чок-чок... Таанда-ла...

Чамзы. Ча, ча, орталан, сээдең кижиге эвес!

Болат. Аъттыг кижиге келди.

Аът даваны дагжаар. Чамбал боолуг девидээн маннап кээр.

Павлов. Чүү болду? Кайың келдиң?

Чамбал (*эгиштен*). Элдеп чүве болган-на боор.

Чамзы. Чүү болган, чүнү билдиң?

Чамбал. Аъттарым бөлүп кааш, аът сегинде адыг келген бе дээш, боомну чүгле чаза тударыңга белеккенип алгаш оожум чортуп олурдум. Аъдым чыдырыгап, хояр мындыг. Ол үеде сек ыңдында дүк шетте чүве кизир-казыр диген соонда, боо оду кызаш дээн, сураг барды. Алгы база үндү. Оон дүрген-не бээр шапканым бо.

Болат. Дүрген олче бараалынар. *(Чамбалга.)*
Орук айтып халдып ор.

Чамбал. Чок, чүрээм чагдатпайн-дыр.

Азиймаа. Кончуг кортук чүве. Чүнү үүлгедип алгаш ынчап тур сен?

Чамбал. Чок, чок... мен...

Азиймаа. Бооң эккел! *(Чамбалдың боозун ушта соп алгаш, ыңай бооп чыдар.)*

Чамзы. Азий! Боонну Болатка бер. *(Болат боону ап алыр.)* Адыр, оглум мен база дүүргем ап алыйн,

Павлов. Шупту эрлер мээң соом-биле! *(Эр улус чорунтар.)*

Азиймаа. Оксана, күжүр эжим! Чүрээм эндевейн-дир... Таанда канчап... Чүгле дириг ирги бе? *(Ыглай бээр.)*

Оксана. Оожурга, канчап бардын. Чүнү-даа билбейн чыткаш хөлзээзин үндүрүп чүнүл? Сокса!

Караңгылаашкын.

III

Ийги көргүзүгнүн шимелдези хевээр. Ол-ла дүне. Одаг кыдында Цыденов биле Азиймаа шала муңгак олурулар.

Цыденов. Хайым иттирип, хайыракан манаар деп чүнү тып алганым ол. Барып-барып ачаңның чангыс аъдын адып алыр деп... Бодааштың-даа аайын тыппас-тыр мен. Оода сен менээ өршээлден көргүзүп көр, Азий.

Азиймаа. Аът-биле адыг ылгаштыра албас канчап барган кижин сен, ынчаш? Ол-даа канчаар, сээң-не дириг артканың чаяан болду, аътты чоор сен. Кол чүве ол эвес.

Цыденов. Азий, бодап көр даан. Эндег болганы ол-дур. Эзим иштинин караңгызы — шой паш-биле дуй халыптап каан чүве-биле дөмей. Адыг чыт хаптар кылдыр бодааш, аът сегинге барбайн, өзен аксындан кедеп келдим. Сек чоогунда дүк шетте дааш үндү, ол дораан оя халааш, хажызындан дээр актап көөрүмге, кара чүве шимчеп турду. Халыдыптар болдум бе деп бодааш, кончуг дүрген чоокшулааш, боолапкан, ол-ладыр. Хөөкүй адыгуузун барып ушкаш, туруп чадааш, арта-ла киштей каапты... Ок таптыг-ла тас колдуктан өткен...

А з и й м а а. Ачамның өске кижиге безин мундур-бас, эжи-биле дөмей эргелиг аьды-ла болгай.

Цы д е н о в. Ындыг дээрзин дораан билдим. Күжүр ирей аьдынын чанынга турза-ла турду. Чаңгыс сөс-даа сөглөвейн аалче базыпкан ол-ла. Та чүнү бодап, та кайы хире хорадап турар чүве... Хомуданчыг болбастың арга-зы чок. Эки аьт — эр кижиниң эжи-ле болгай...

Узуктелишкин.

А з и й м а а (*боданып*). Суурга чедип кээримге, ачам мени үргүлчү-ле ол аьдынга мундуруп алыр турду. Челер-Калдар ам чок. Ол чокта бо чоок-кавының чылгы-зы ээнзирей берген ышкаш сагындырар боор. Ам кан-чаар...

Цы д е н о в (*шыжыгып*). Эх, чүге-ле мен... Ооң ор-нунга кандыг бир өске чүве... сыын, мыйгак, инек-даа боолап каан боорумгай.

А з и й м а а (*улуг тынгаш*). Оода-ла сен эвес, өске бир кижиге бистин Челер-Калдарывысты боолапкан тур-ган болза, менээ чиик болур ийик... Ачам ам даарта суурже хуралдап кирер... Чүнү мунарыл? Хой кадарып мунар аьттар — чорук аьттары эвес болгай.

Цы д е н о в. Болдунар турган чүве болза, Селенга-да чарлыг кулун — Доругдайны эккеп берген болзум-за!.. Галзан даайымның чүгүрүк аьды-дыр ийин.

А з и й м а а (*улам муңгаран*). Аьт-даа ажырбас, төлөп бериптер бис, а оон нарын чүве — мээң салым-чолум. Авам Авам мээң чуртталгамга дыка шаптык-таксаар. Мээң силерниң аьттарга турарымга аан. Оон хирези-ле ындыг кижиге-дир ийин. Чаңгыс деткикчим ачам-на болгай. Ачам ам...

Цы д е н о в. Күжүрүм, сарыым, сен мени черле кагбайн көр. Кандыг-даа бергелер турза... чүгле иелээн... Сен чогуңда — чалгыны чок куш, чакпазы чок байлан мен!

А з и й м а а. Сени каар дивейн-дир мен. Ынчалза-жок ада-ие дээрге ада-ие-ле болгай. Эң ылаңгыя ачам сени хүндүлээр. А бо дүне болган эндегниң соонда чүү болурундан сестир-дир мен. Ооң кадында ээртинип турар кижиге база бар. Ол бо болуушкунну... Ижин-кара чок сеткилим-дир.

Цыденов (улуг тынгаи). Ийе, ындыг кижиге барын эскерген мен... Азиймаа, күжүр сарыым! Чүгле кады болуулу. Аваң-ачаңның сеткилин черле хомудатпас бис, мен ам баргаш, дискекке олуруп-даа тургаш чу-гаалаайн.

Азиймаа. Бо дүне ону хөлзеткен ажыгы чок боор. Василий Семенович өөвүсте барган хире болду, ооң келирин манаар-дыр. Чүү-кандыг-даа болза, олар өң-нүктөр болгай, улгады берген кижилер чүвениң ужу-рун эле-хере дугуржуптарын канчап билир.

Болат чедип кээр.

Болат. Че, чүпү сүмележиб олур силер?

Цыденов. Болган херекти боданырга-даа чүү боор. Дүвүрөөн бот, дүңгүрленген баш. Азып-тензэн кижиге дег аймап олур-ла бис.

Болат. Эмин эрттир эддерзэн херек чок. Эр кижиниң амыдыралыга чүү турбас деп. Эндег болган-дыр, ам ону чеже-даа бодаарга херек өскерилбес. Кол чү-ве — Азиймааның адазының аьдын хомудал турбас кылдыр төлөп бээри.

Цыденов. Төлөп бээр... Канчалдыр төлээрил? Машина азы мотоцикл болза, доктааттыңган өртектиг болгай, аа аьт?

Болат. Чакпыыл мал эвес, ол аьт база эезиниң үнелелин ёзугаар камгалалдыг, өртектиг турар ужур-луг.

Цыденов. Кодан чылгыга безин эки аьттар саныг турар, ону солуур кулуннар он-чээрби чыл болгаш төрүттүнзе-ле төрүттүнер деп чүвени билир мен.

Болат. Ындыг. Ынчангаш харын сүмележиксеп, сени дээш сагыш човап тур бис.

Цыденов. Мен дээш сагыш човап, дүвүревенер. Эндегни мен кылган-дыр мен. Ынчанганда бодум-на эрээленип көрейн.

Азиймаа. Ол шын эвес бодал-дыр. Мен хуумда өскелерниң муңчулуун бодумга чоок болгаш аар хүлээп алыр кижиге мен.

Болат. Кым-даа ындыг болгай.

Цыденов. Эш-өөр, Азий, мени дээш оода силер хөлзевейн көрүнер. Канчап-чооп бодум.

Болат. Чаңгыссыргай база өскүссүргей хөөннер дээрге...

Цыденов. Кандыг-бир кижиниң дугайында хөлүн эрттир хараадап, кээргээри—ол кижини кээргенчиг, чөгөнчиг байдалче база кириптип болур.

Азиймаа. Кээргел биле берге үеде деткимче ийи анги кылдыныг-дыр.

Болат. Чүү-даа чүвеге сүме черле артык эвес.

Цыденов. Сүмелээр дээш-даа чүнү кылып болур силер? Бо дээрге сайгылгаан өрттени бээрге, ооң орнунче чаа лампа киир ээрип каары эвес ышкажыл. Ээзиниң эргелиг аьды. Меңээ кайы-хире хамаарылгалыг кижил? Кандыг аьдыл? деп чүвени билип көрзүңерзе? Аьтты аьт-биле төлезе ам харын бир чүве чогул болур-дур. Акша дээрге — аьт эвес-тир.

Оксана өөрүшкүлүг мацнап кээр. Ооң соондан Чамбал кылаштап олулар.

Оксана. Өннүктер! Чаа медээ! Меңээ-даа эвес, а «тывынгыр бодал. (Чамбалды кускактааш.) Эр хей! Езулуг-ла ак сеткилдиг эш-тир сен, Чамбал. Өннүктер — берге үеде билчир дээрзинге ам-на бүзүредим.

Болат. Чүү болду? Чүү кончуг өөрүп турарыңар ол? Бистер мында малчын кижиниң эки аьдын кандыг арга-биле, канчаар дуюун тургузуп бээрин бодап олур бис, а силер...

Азиймаа (Чамбалче). Чамдык кижилерге өөрүнчүг болбайн аан.

Оксана. А бис чүнүң дугайын бодап турар улус бис? Азияна, сен чүнү-даа билбейн, өске кижилерге хамаарыштыр доскут угаашкыңнар кылырын соксат. Кандыг үндезин-биле сен Чамбалче...

Болат. Адыр-адыр, оожурганар! Бистер дыцнап тур бис, ам чугааланап че.

Оксана. Чугаалап бер, Чамбал.

Чамбал. Мен бодаарымга, малчынның аьдын аьт-биле төлезе чогулчалыг болгу дег-дир.

Цыденов. Кандыг аьт-биле? Бистиң ажилдап мунуп турарывыс, эт-сеп чүдүрер он-даа аьт болза, Азиймааның адазының чүгүрүк аьдынга канчап чедерил.

Чамбал. Малчынга тааржып болгу дег аът бар.

Болат. Кайда?

Чамбал. Бо-ла коданда. Бир-тээ эндег болган чүве болганда, ам канчаар, мен бодумнуң хуу адымдан дүжүп бээр бодай-дыр мен.

Оксана. Ол-дур. Мен ону дыннадыксадым, а силер...

Цыденов (*кайган*). Кай, шынап-ла бе? Сээң аьдын онза кулун. Болур сүме-дир, күжүрүм.

Азиймаа. Чок, чок! Чамбалдың аьдын алырының орнунга, ачам чадаг-даа чораай аан. Хей сүме-дир.

Болат. Адыр, мана. (*Хорадап.*) Азиймаа, чүү мындыг чаш уругларзыг сөстөр октап олулар кижиге сен? Чамбал дээрге — кады ажылдап турар эживис ышкажыл. Чамбалдың аьдын алырының орнунга деп чүү ындыг бодал чүвөл? Черле ынчаш...

Оксана. Элдеп чүве.

Азиймаа. Боттарынар-ла болгаап көрүңер, мен хуумда.

Болат. Шын болгай, аът-хөл дээрге; ужуру болза — эр улустуң херээ-дир ийин.

Цыденов (*Чамбалга*). Шының ол болза — ёзулуг-ла эш-тир сен, күжүрүм. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн турдум. Ам харын сээң саналың ужурлуг хире-дир. Жамбал, сени хомудатпас мен, эргимим. Каш дээр болдур сен, ынча акшаны бо чайлагдан чорбайн тургаш-ла санап бээр мен.

Чамбал. Меңээ акшаның херээ чок.

Цыденов. Че, кайынам. Ынчалдыр экииргээрге арай эпчок ышкажыл. Эр кижилерниң арын-нүүрүн ёзугаар, хомудал чок кылдыр дугуржуп алыылы.

Чамбал. Ылчыннавайн, ылап-ла шын хөңнүмден чугаалап тур мен. Дугуржулганың херээ чүү боор, аьдымны малчынга аппарып бээр мен ол-ла.

Азиймаа (*серт кыннып*). Чүге сен аппарып бээр ужурлуг сен?

Оксана. Шынап-ла.

Болат. Аът — Дондокка херек ышкажыл.

Цыденов. Мен сээң-биле садыглажып тур мен.

Малчынның аьдын мен адып каан-дыр мен, ынчанганда мен-не санашкай мен.

Чамбал, (*харлығып*). Мындыг чүве-дир ийин... (*Будан.*) Шынап-ла... аа... Мындыг аан... Мээң буруум-биле адыг аьт базып каан болгай. Ол дээш Дондок эн-дег кылып аьт боолап алган-дыр. Ындыг аа?

Азиймаа. Алызын алыр болза, ындыг анаар.

Цыденов. Чо-ок. чок, күжүрүм. Мында адыг баскан аьт дугайында чугаа чорбайн-дыр.

Болат. Чамбал, сени кым-даа буруудатпайн-дыр ышкажыл. Чугааның уун өскертпе даан.

Цыденов. Адыр, эштер. Силерниң киржилгенер чокка мен бодум дылдажып көрейи. (*Чамбалче айыткаш.*) Бис ийини арттырып каап көрүңер.

Азиймаа. Ийе, ийе. (*Будан.*) Даарта таптыг чугаалажыр силер. Дондок, бичин кылаштажыылы. Се-ңээ бир-ле солун чүве чугаалап берейи. Дээрниң аяны арай өске-даа ышкаш... Амдызында авам-ачамның өенде уруу-дур мен, ындыг болганда аьт — мээң аьдым-дыр. «Аьттыг төрүп келген эвес, чадаг төрүп келди-ле ыйнаан...» деп ыр бар болбазыкпе.

Цыденов (*Азиймааның догааштырыын эскерип*). Мени чартыктырып, оожургадырын бодава даан, сыл-дызым. Чоруур бис, харын.

Чамбал (*серт кыннып, кылыктанып*). Уланчылыг ыр болдур ийин, дуңмазы. Ырны чедир ырлаваaska — назыны кыска болур дээр боор ийин. Сактырымга оон улай — «Эштиг төрүп келген эвес, чааскаан төрүп келди-ле ыйнаан»-даа дээр ышкажык чоң... Геологтар ыш-каш чадаг кылаштап чаңчыгар-ла болган-дыр сен, дом.

Азиймаа. Улус кыжырба! Сээң аьдың биске хе-рек чок.

Чамбал. Херек апарза, ушкарып болур мен.

Цыденов. Кандыг че! (*Бурунгаарлавышаан.*) Катаптап көрем!

Оксана. Оолдар, оожурганар!

Павлов көстүп кээр.

Павлов (*шыңгыы*). Ам мында чүү болу берди. Чүге изигленип тур силер.

Шупту ыт чок турарлар.

Болат. Чүү-даа болбаан ийин, Василий Семенович. *(Чамбалга оожуум.)* Дондокту бодаан болзуңза.

Чамбал. Айт-даа өлүрбээн мен, аьдым-даа сатпас мен.

Болат. Ол-дур, девин-не ынча дизинзе.

Чамбал чоруптар.

Павлов *(долгандыр көрбүшаан, шыңгы)*. Чүү-даа болбаан мындыг ышкажыл. Бистер кымнар бис?! Чүнү үүлгедип алганывысты медегер, угаап көрүңерем. Бо дээрге бүдүн бөлүктүң адынга бужар чоруктур. Бужар үүлгедиг!

Цыденов. Ол дээш мен буруулуг мен, Василий Семенович. Мен бодум...

Павлов. Сен чогуу чүү кижжи сен? Бо тайгага аннаар дээш келген сен бе, азы... Чок, эштер! Черле ынчаш мени кончуг берге байдалга кириңер. Ийе, силерни сула салыпкан турган-дыр мен. Азиймааның адазының арнын канчап көөр бис! Чүү дээр бис! Чүнүң-биле ол аьтты төлээр бис.

Болат. Харын... Аргазын тывар дээш, Чамбалдың аьдын...

Павлов. Хы. Амыр-ла чүве аа! Бис аьт адып алдывыс, а сен аьдыңны дүжүп бер деп бе? Амыр-ла хөөн аа!

Оксана. Ол боду саналдады. Эки тура-биле аан.

Азиймаа. Василий Семенович, ачам-биле чугаалаштыңар бе?

Павлов. Чок, кызым. Ачаң чүнү-даа чугаалавады.

Цыденов. Мен бодум чугаалажып көрейин. *(Дап бээр)*.

Павлов. Сокса! Ам кым кайнаар-даа барбазын. Даарта сээң-биле шыңгы чугаалажыр апаар бис, Дондок. Оксана, хамык улусту сес шакта мээңниңге чыыптар сен.

Оксана. Ындыг-дыр, Василий Семенович.

Павлов *(оожурган)*. Че, ам бот-боттарыңарже көржүп турбайн, тараңар. *(Эргий көргөш.)* Хып дээн назын үезинде, идегелзиг аныяктар-дыр силер ийин. Ажыл-херээвис-даа бүдүп, дыка эки турдуvus, а бо ке-

жээ... Бо бүгү назынымда ийн дугаар ындыг таварылгага ужуражып тур мен.

Болат. Биргизи кандыг таварылга ирги?

Павлов. Аа, ол-даа эрткен-барган чүве-дир ийин.

Оксана. Бир-тээ сактып келген болганыңарда чугаалазыңарза.

Азиймаа. Ийе, өөредиглиг-даа болурун канчап билир.

Павлов (*сактып*). Оон бээр он-он чыл эрткен чүве-дир ийин. Ынчан Даг-Алтайга ажылдап турган бис. Коллективизация үези чүве. Бистиң турлаавыс база бир чайлаг-биле кады турган. Үш өг. Та чүү деп аарыг чүве, ол аалдың малы өлүп эгелээн. Ол душта аалдар аразынга улчуп чоруп турган бир хам аңаа келгеш, «ыдыктыг суг бажында хая-даш коптарып чоруур орустар хонуп алган, тайга ээзи аңаа килеңнээн-дир!» деп, хүрүмнээн дээр. Ол хоозун чугааны дыңнааш, бир бүдүүлүк эр бистиң ийи майгынывысты өрттедипкен болгай.

Оксана. Қончуг дайзынны аа! Оон силер канчалдыңар?

Павлов. Қанчап-канчаар боор, майгыннардан каражадаан ол-ла-дыр бис. (*Азиймаага.*) Ачаң сугнуң аалынга хамаарыштыр чугаалады деп бодай бербе, кызым. Анаа-ла намдарымдан үзүндү-дүр. Че, ам барып удугулаңар, эртен эрте турар бис.

Аныяктар тарай бээр. Павлов одаг кыдынга оожум олуруп алыр.

Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

IV

Чамзы малчынның майгыны. Бирги көргүзүгүнүң шимелдеси өскерилбээн... Хандываа костюм аштап олурар. Ол костюм Чамзыны дээрзи илден. Оон хөрээнде Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени болгаш «Хүндүлелдин демдээ» орденнер база медальдар чайыннанып турар. Чамбал кирип кээр. Чаъска кедер плащ тоннуг.

Чамбал (*кактанып*). Дээр-даа дешти берип-тир оо. Бо хире дескилежи бергенде, ак чаъстааш туруп бээр боор.

Хандываа. Чоп кончуг коргунчуг чүвөл харын, оглум. Радиога девин чаа хем эринде аалдар оваарымчалыг: турзун, үөр бооп болур деп чарлады.

Чамбал (каттырып). Радиога чүү-даа деп чарлаар улус ыйнаан бо. Малчын дөгөрнүп тур бе, че? Аътты эзертээш, баглап-ла кагдым.

Хандываа. Хурал-суглаадан чыда калбас боду — мулдурлап хөлчөк ийин харын. «Аът-хөл чок кижикай баар мен. Агаар-бойдус база баксырап келгендир, наадымнаар-даа шаам чок» деп бо-ла-дыр. «Чангыс аъдыңны чанында кижилериңге аайлаттырып алдың ышкажыл. Агаар-бойдус кандыг-дыр, кудай багы арлы-ла бээр ыйнаан» — дээримге мүн-не чөпшээрешти.

Чамбал. Мээң сүмемни чугааладыңар бе?

Хандываа. Чок, оглум. Аксымга кээп-кээп соксады. Кыраан тудум дедири дам барган ирей-дир ийин. Бодуң харын сүмеле. Сээң аъдыңны мен баш минни бээримге арай...

Чамзының үнү. Борта чыткан эзер кайыл?!

Чамбал (девидеп). Ойт! Мында! Мында!

Хандываа (сымыранып). Таптыг чугаалаш. Чамзы кирип кээр.

Чамбал (эпчоксунуп). Аа... мында даадым. Силерниң эзеринерни даштын аътта эзертеп кагдым.

Чамзы. Мен эзер чок аът чедип келдим чоп.

Чамбал. Мээн Чыраа-Доруумда аан.

Хандываа. Сени мунуп алзын дээш, бо оол салыпкан аъдын тудуп эккелгени ол ышкажыл.

Чамзы. Чаъс-чарда хей-ле шүүдеп турар кижидир сен ийин, оол. Бодум багай аъдым мунуп алгай мен аан. Ийин холу дозуңгуй дуюгзурай берген дээрден башка, кашпагай чүве...

Хандываа. Ашак кижик эртип анчыын моон. Ажы-төл аът эккээрге, мөгаттынып чүзүл. Ындыг кижидүүн-не чүге аъдың тудуп албаан сен. Ам чадаг артканың ол ышкажыл. Та, төлөп бээр, та төлевес чүвелер. Баргаш, шагдаа черинге демдегледип каг.

Чамзы. Ча, ча анчыыңны. Аът-хөл дээрге ол сээң херээң эвес-тир. Сен чогуңда-ла билир чүве-дир. Бо кижик чокта улус-биле аас-дыл кыла бердиң. Бодум келгеш чугаалажыр мен!

Чамбал. Ха-ха. Силерниң ажынчып олулары-
нарны бир дугаар дыңнап олур мен. (Чамзыга.) Мээң
аъдымны мунуп алыңар харын. Ынчангаш силерниң
эзеринер-биле эзертеп кагдым. Байыр-наадым баар ки-
жи багай аъттыг чоруурга эпчок-даа болгай. Дөмей-ле
анаа турар аът ышкажыл.

Хандываа. Суурга чедир талыгыр оран ышка-
жыл. Шынап-ла бо чаъста багай аът-биле чалдырадыр
чүве болза, кара эрээ-дир он. Көстүүмүнү аштап каг-
дым. Чаа чаъста-кедерин кедип ал.

Чамзы (шиштирлиг). Че, шынап-ла, эрте дээр
чер ап олулар-дыр. (Чамбалга.) Ам канчаар аъдынны
мунуп алыр болган-дыр мен ийин. (Дөггерни бээр).

Хандываа. Акша-төгериинни арыг идик-хевиң-
биле кады ол уруксаакта суп кагдым. Инектерни саап
ап турбааже — аяспас дээр эвеспе бо. Азий деп кижиниң
канчап барганы ол, чааш инектерни сагжы каап-
тар чүве болза. (Үне бээр).

Чамбал. Чыраа аъттар чарыштырар апарза,
хондур сооткаш, аъдывысты салып көргөй-ле силер,
малчын.

Чамзы. Көргөй аан. (Ол-бо көрзүнгөш.) Уткан-
кагган чүвем чок боор аа? Че, мен-даа чоруптайн.
Иешкилерниң хоюн карактажып турар сен, көрөм.

Чамбал. Ынчанмайн канчаар!

Чамзы үнүп чоруптар. Чамбал база үнүп бар чорда, анаа уткүй
Хандываа кирип кээр.

Хандываа. Аа бокта, арай деп-ле аъткардывыс.

Чамбал. Чыраа-Доруг — ам силерниң. Өске-баш-
ка улус эвес бис, бажы-биле...

Хандываа (өөрүн.) Ах, күжүр төлүмнү аарай.
Эр кижиниң экииргээ эки дижир болбазыкпе.

Чамбал. Экииргээш харын, эрткен дүне аъдымны
бериптер частым. Аамай чүвелер алыр ужурлуг чүве-
ни албас кылып алдылар ышкажыл. Шорулары ый-
наан.

Хандываа. Қымнарга?

Чамбал. Азиймааның өөрү-ле болгай. Силерниң
аъдынарны төлээр улус бис, сат деп бо-ла болгайлар.
Қымга бээр, бербезин бодум билир-дир мен ийин. Арай
деп алдыртпайн үндүм харын.

Хандываа. Амыр-дыр олар! Қажарларын көрем. Ана азалар-ла аа! (*Майғын эжиин бакылааш.*) Ой, оглум, Азий эжи-биле чоруп ор. Сен хоювус соонче барып көрем. Бо ашактың аъдын мунуп ал.

Чамбал далаштыг үнүптер. Удавайн Азиймаа биле Оксана геолог хөрөктээштерлиг кирип келир.

Оксана. Эки!

Хандываа (*оптуг*). Экии, кыстарым. Эрттиңер-эрттиңер.

Азиймаа. Чамбал чүге бистиң аъдывысты мунуп алган бар чорууру ол?

Хандываа. Мунмайн канчаар, уруум. Хой соонче чадаг кылаштаар эвес.

Азиймаа. А бодунуң аъды?

Хандываа. Ачаңда мундурупту.

Азиймаа (*серт кыннып*). Ачамда! Ачам чүге ону мунар чүвөл?

Хандываа. Чүге мунар чүвөл деп чүңүл? Кижинунмас — ыдыктап каан аът эвес, мунуп ал дээрге — мунуп алган ол-ла-дыр.

Азиймаа. Баштай Чамбал санал киирди бе?

Хандываа. Бо уругнуң чиктиин! Кижинунбайысаап чүзүл? Аът-хөл дугайын мен канчап билер кижинунмен. Оксаан, бо эжиниң канчап турары ол?

Оксана. Азияна канчап бардың, эш. Ачаң аът мунуптарга, чоп хорадаар сен. (*Баштактанып.*) Ага, амна билдим. Кымның аъдын харамнанып турарыңны...

Азиймаа (*улам кылыктанып*). Оксана! Оода сен ойлукутуг бооп көр! Чүнү-даа билбес кижинунчүге артык чүвө чулчуруур чүвөл?

Оксана (*кайган*). Па! Чүнүң-даа ужурун билбейн тур мен. Чүү болу берди?

Хандываа. Чүү бооп чүү боорул, кады-ла кирип келдинер ышкажыл.

Оксана. Ийе. Мен анаа ойнадым ышкажыл. Буруулуг болдум эш.

Азиймаа (*чован*). Хамык ужур ында эвес чүвөдир ийин, Оксана. Бо улус...

Хандываа (*үзе кирип*). Че, че! Соора-ла баар сен ийин! Эр улус херээнге киришкен херээ чүл. Ийин адагаш кырынга сырая берген турбайн бээр эрт. Окса-

на боже олур, кызым. Ынчап турбайн, бо эжиң-биле сүмележип олур, халаттан быжып, даарап ал харын. (*Аптарадан торгу уштуп эккээр*).

Кыстар торгуну сонуургай бээр.

А з и й м а а. Авай, мындыг торгуну кайын тып алганың ол?

Х а н д ы в а а. Черге чыдар эвес, кайын тып алыр боор, садып-ла алчык мен.

А з и й м а а. Мынчага чедир чугаалавас-даа-дыр сен ала.

Х а н д ы в а а. Угаан багай болгаш уттуп алыр кижы ышкажыл мен, уруум.

О к с а н а. Хээзиниң чаражыш. (*Бодунга уннай туткаш.*) Ой, ийи кезек чүве бе, кай? (*Бир кезээ кээп дүжер*).

Х а н д ы в а а. Ындыг болганы ол-дур аа.

А з и й м а а. Садып алган кижы канчап билбес чүвөл, авай. Үш-үш метр, ийи кезек торгу ышкажыл.

Х а н д ы в а а. Автолавка улузун билбес эвес сен, бөле-хаара туткаш, октаптарлар болбазыкпе. Ап алгаш часпаан-даа мен. Бир чартынын тон додарлап алыр сен харын.

А з и й м а а (*боданып*). Авай, бир чартынын Оксанага белекке берейн дээш, соңгааргаа мындыг торгу тыптыр эвес. Халаттан даарап-ла алгай.

О к с а н а. Ол чүнүл, эжим. Сен бодунга харын...

Х а н д ы в а а (*аймап*). Ыы... Ийе, ийе... Ыпчал харын. Бодун бил даан.

А з и й м а а (*Оксанаже торгузун сунгаш*). Ма, эжим. Авам биле мээң белээм болзун. Сээң арныңга өңү дыка тааржыр-дыр, көрбес сен бе.

О к с а н а (*өөрүп*). Ой, Азиянажык! Чүнү-даа канчаар аайын тыппас-тыр мен. (*Азиймаа биле Хандывааны ошкагылааш.*) Иелдириңерге четтирдим. Мен база силерге бир-ле чүүлден белекке бээр мен.

Х а н д ы в а а. Ооча, кызым ышкаш чүвени аарай. Белекти чоор сен ону.

О к с а н а. Мен мону ам бо дораан Б. баштыг кижиге көргүзүпкеш, келийн. (*Торгузун алгаш үне халыыр.*)

Майгын эжинге Чамбал ужуражып кээр. Оксана эцаа торгузуу көөргөдип, ооц мойнунга ораагылааш, мацнап чоруптар.

Чамбал. Көк дээр-ле бо! Хөктүг-ле кижилер чоруп чүве аа! Азы акызының торгузу — аныяк кыстарның чүрөөн доюлдурупканы ол бе? Бо-даа торгу деп чүве көрбөөн амытан ышкаш-тыр.

Хандываа далаштыг үнүп кээр.

Хандываа (*оожум, ынчалзасок шыңгы*). Чүү деп алгырып турарың ол, кончуг мелегей! Хамык чүүлдү хайтадып чүнүл! Билбээчеңнеп ыңай чору! Дүрген!

Чамбал. Силер харын чүнү кылып турарыңар ол? Бир кижиниң белээн өске кижиге канчап бээр чүвел!

Хандываа. Ыра дидир мен! Азий мында! (*Шуут сымыранып.*) Сээң белээңни өөрүп хүлээп алды, шаптык катпайн чоруп көр.

Чамбал. Кым Оксана бе?

Хандываа. Ийе. Ийе даадым... Чок. (*Аймап.*) Бокандыг кончуг мугулай төл боор. Бар дидир мен, бар!

Чамбал. Кымга?

Хандываа. Оо, бурган-на бо! (*Шыдашпайн алгырып.*) Бээр-ле сыннып турар кандаай кижиге сен. Чабыста чаглак дилээн хой сен бе?

Хандываа майгынче кирип кээр, а Азиймаа олче сандорт көрүпкөн турар. Чамбал ажытталы бээр.

Үзүктөлишикин.

Азиймаа. Че, чүл, авай? Ам-на бүзүредиге бе?

Хандываа (*билбээчеңнеп*). Кымга? Чүге бүзүрээр кижиге мен?

Азиймаа (*бодалдыг, дорт*). Чамбалдың амаайыңга. Сээң кажар, оптуг аажыңга бырашпайн барды ышкажыл. Мээң-биле чүге ынчаар ойнаар сен, чүнү-даа билбес чаш уруг эвес ышкажыл мен. Шак бо оюн сээң назы-харыңга болгаш ие сеткилинге көнгүс таарышпас чүве-дир, авай.

Хандываа (*будалдырып, черде торгуну көрбүшаан*). Канчап турар кижиге сен, уруум. Торгуну чүге октаптын?

А з и й м а а. Ол бис ийи нешкиниң кайывыстың-даа эвес ышкажыл. Өске кижиниң торгузу-дур. Сээн хайың-биле ээлиг этти эжимге белек кылдыр берипкеним олдур. Оода ооң кайы хире ыянчыын бодап көр даан, авай.

Х а н д ы в а а. Мээң-биле ынчаар чугаалашпа, Азий! Мен база сээн дугайыңны билип тур мен. Сургуул-суюлунга сылдап, сула чаңнаар мен деп бодава! Ам-даа мээң чагыргамдан үймээн болдур сен ийин. Кымнар-биле холбажып турар-дыр сен? Бодан! Аал коданы чаза базың, азыраан малымны безин адып-боолап турганнарын көрбес сен бе!

А з и й м а а. Төлээр бис, авай. Чүгле эриг баарлыг болуп көр. Кижини төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар ышкажыгай. Олар мында анаа-ла келбээн, күрүне хэрээ -- онза-чугула ажыл кылып турар улустур.

Х а н д ы в а а. Анчыг кылыңма! Улчумал кижилер камгалап чыткаш, бодуң уштуң. Ынчап тургаш, одуң чайлап, оран-чурт чок арттың. Аал-оран тудар, айтырып каан кижин бар деп...

А з и й м а а. Авай! Кандыг кончуг кадыг сеткилдиг, доң баарлыг кижин боор сен. Күжүр авай, сенден чүнү чажыраар мен, мени дыңнап көр. Сөзүм берген таныштыг кижин-дир мен. Ооң...

Х а н д ы в а а. Уруум! *(Чаагыңче дажыптар.)* Ор-талан!

Азиймаа ыглапкаш, үнө халыыр.

Оо, кандыг каргыш диргелгени ол! Чажында безин часкаваан кызымны ам кээп... Уруум! Азий! *(Эжикче дап бээр).*

К а р а ң ы л а а ш к ы н.

V

Дүн. Дөрткү көргүзүгнүн шимелдези. Дең чырындан майгып ишти бүлүртүң көстүп турар. Кым-даа чок. Кызаннаашкынын чидиг чырыктарының соон дарый кысыңчыг динмирээликин улашкылаар. Суггур чаъс. Тайга хеминиң калчаалыг даажы. Мал-маганның дүвүрөнчиг алгызының аразындан кижилер үнү дыңналгылаар.

— Хайт-хайт! Хаай!

— Бээр дозунар! Оожургазын!

— Ууй! Ууй! Ойт! Дайгыр-ла!

— Бажынче мацна!

Павловтун үнү. Хаай-хаа! Дыка сындыр сы-
вырбанар! Оожурганар, оожурганар!

Үннер чоорту оожумнаар.

— Хаай-хай! Күүш!

Сыгырган үннер-даа дыңналгылаар.

Хандываның үнү. Тас хойлар шыырныга
берип-тирлер. Бээр хай деңер, боже! Боже!

Павловтун үнү. Пөш дөзү эки боор. Чаглак-
тыг черже дозунар-ла! Хоой! У-ууй!

— Күш! Күүш Ойт!

Хепертен кызаш кынныр.

Хандываның үнү. Ууй! Канчап барган ку-
дай боор сен! Өрүгүзү өрү, Кудукузу куду тайлып көр!
Өршээ-авыра, улу чылдыг улус боор бис! Булут өттүр
кудуруун дыка чайбайн көр.

Чыжырт кыннып, чаңнык дүжер.

Павловтун үнү. Чүү кончуг чүвөл, чер безин
сирт диди!

Цыденовтун үнү. Көрүңер даан, көрүңер!
Баалык кырында ыяш чалбырааштай берди!

Болаттын үнү. Ол-дур! Чаңнык оду-дур!
Ылап-ла дүшкен-дир.

Оксананың үнү. Прометейнин одун көрүп
тур силер бе? Хайыраан пөштү!

Ыт улуур.

Азийманың үнү. Авай! Авай! Шупту бээр
келиңер! Үерлээн суг майгынывысты ат кылды!

Майгын ишти чырып кээр. Майгын шимчеп турар.

Эр кижилер эт-септи дажыглап, майгынны адырып эгелээр.

Ыт-шимээн.

Павлов (соонче). Херээжен улус бээр келбегер!
Бертиңерде кооргал бар. Бо кижини безин ужур шаап
турар суг-дур! Ооң орнунга хойну хайгаараңар! (Эт-
септи көдүрүп турарлар. Ол аразында Хандываа ужа-
тура чедип кээр).

Болат. Сен, бээр келбе, кадам. Шаптыктава.
Хандываа. Чемоданнарны, чемоданнарны дүргедедиңер, оолдарым.

Павлов. Чемоданнарны дажып кааптывыс. Моон дүрген ырааңар. Айыылдыын көрбөс силер бе?

Хандываа бичпи чемодан көдүрүп алгаш үнүптер.

Павлов. Оолдар! Бо кадайның соонче барыңар. Барып ушпазын.

Карангылаашкын. Фонарьлар чыры көзүлгүлээр. Азиймаа биле Оксана алгыржи бээрлер.

Азиймаа (*чидиг үн-биле*). Авай! Авай! Туттун!

Оксана. Дондок, куду маңна!

Павлов. Эрикти чырыдыңар!

Азиймаа. Ава-ай! Кайда сен?!

Чамбал. Бээр-бээр. Дондок! Бо кижиги ат болду!

Дүвүрөңчиг музыка. Фонарьлар чыры ында-мында чүгүртүлөңнээр. Сценанын мурнуу эри эрик чер ышкаш көстүр. Музыка оожургай бээр. Проектор солагай талакы авансценаны чырыдарга, аңаа Хандываа, Болат, база Азиймаа көстүп кээр. Олар Хандывааны оңгарып турарлар.

Азиймаа. Авай, авай! Канчап бардың?

Хандываа (*бергеден*). Донгак эр хей-дир... Уругларым, Донгак кайыл? Эжиңерни сугже бадырып алдыңар, Азий...

Азиймаа. Авай! (*Хем уунче.*) Дондо-ок!

Проектор оң талакы авансценаны чырыдыптар. Ооң чырыыңга Дондоктуң хөрөөн ковайтыр көдүрүп алган, Оксана биле Чамбал көстүп кээр.

Оксана. Дондок, оңгарыл! Туттун!

Цыденов. Азиймаа, аваң кайыл?

Оксана. Азияна авазының чанында, мыя мында.

Цыденов. Чамбал, четтирдим, эш. Сен эвес болза... Ам-даа... Бажымны... база.

Музыка.

Караңгылаашкын.

Музыка оожургай бээрге, рация медээзи дыңналыр:
Музыка.

— «Саян, Саян!» Мен «Челээш»-тир мен. «Челээш» чугаалап тур. Дыңнап тур силер бе?

— «Саян» дыннап тур. Дынналыры эки-дир. Чүнү дамчыдар силер? Дыннап тур бис.

— Үер үезинде озал-ондак болган. Практикант геолог Цыденов аар кемдээн. Байдалы берге. Ол ышкаш сугга дүшкен хсрээжен кижн база. Малчын кижн, кайызы-даа берге байдалда. Вертолеттан дүрген чоргузунар. Дыннадынар бе?

-- Билдинди, билдинди. Вертолет дораан ужуп үнүптер. Вертолет аспазы-биле одагдан салынар. Одагдан.

-- Силерни билдивис. Одагдан салынар. Байырлыг.

— Байырлыг, «Челээш». Байырлыг. Дуза челе бээр.

Музыка.

VI

Үшкү көргүзүгнүң шимелдези. Геологтарның одаа. Кежээликтей. Одаг кыдында Болат биле Оксана олулар.

Оксана. Бакка бак улажы бээр деп кандыг кончуг чоор.

Болат (бодалдыг). Эх, шак ол бак чаяанныг чудуктуң кайын салдап келгени ол ийик! Азиймааның авазын дозуп алгаш, мырыңай-ла эрикке чедиреривистиң кайызы чорда... (Дөңмээн часкангаш.) Дондок алгырыпкан ол-ла-дыр. Тавыландыр сынган чудук чалгыг күжү-биле арынга моңнаарга чүү боор...

Оксана. Бис фонарьлар-биле чырыдып турдувус, чудук-даа көзүлбээн ышкаш чүве болгай. Хенертен саарыгланыр черден будуктар көстүп келзе-ле — дазылдыг ыяш болду. Алгырып безин четтикпээнимде силерни хөме таварыпты.

Болат. Ооң чогуң унну аар болгаш суг иштинге чораан-дыр ийин. Хай боорда — карак чивеш аразында дижир болгай. Чамбал эр хей болду. Азиймааның авазы-биле сөөртүнчүп чадап чорумда, Чамбал эрескашпагай хөделбээн болза, Дондокту чалгыг та кайнаар аппаар.

Оксана. Эжин камгалап ап четтигипкен — ёзулуг эрес хей... Тайга хемин көрүп чораан эвес, дажый бергенде хорум-дажы козураан, коргунчуг чүве-дир он.

Авазы-биле Дондокту дээш, Азияна-ла сагышсырап ат болур-дур.

Азиймаа чедип кээр.

Оксана (*тура халааш*). Чүү болдунар эжим. Чугаалаштынар бе?

Азиймаа. Василий Семенович геология-шинчилел экспедициязының начальниги-биле чугаалашты... Кайызын-даа эмнелгеде чыттырыпкан, байдалы чүгээр, сагыш човаваңар деп дамчыткан-дыр.

Болат (*чартыктырып*). Ол-дур, кыстар! Бүгү чүве эки болгаш чаагай кылдыр төнер. Хей черге сагышсыраваңар! Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир. Ам өске чугааже шилчилинер.

Оксана. Чүнүң дугайында?

Болат. Чижээлээрге, сөөскеннер-даа бооп болгайла. Өзеннер кыдыглары ак чайт, чаражын көрбөс силер бе! Сагышка даады-ла чаш хар, ак сеткил сагындырар-дыр. (*Магадал-биле.*) Дыка-ла орайтадыр чечектелир үнүштер-дир бо. Серин тайганың үнүжү ынчан-майн аан.

Оксана. Ак чечектерден айдызап турза-даа, а сеткилди бир-ле бодал шивегейлеп турар. Амыдырал аңгы-аңгы талаларлыг дээри-ле шын-дыр ийин.

Азиймаа. Чалыы назын — сөөскеннерниң чечектелишкининиң үези дег. Авам биле Дондоктуң өрээлдеринге бир куспак ак чечектерлиг сөөскеннерден савага олуртуп кагза.

Болат (*база-ла чартыктырып*). Сөөскеннер дугайында ырлар, тоолдар база дыка хөй.

Чижээлээрге... (*Гитарага кожамык аялгазы-биле.*)

Кымчы сыптаар кызыл сөөскен   Кыстап мунар Кызыл-Доруум
Кыйыг санай туру-ла боор.   Кырган-ачам чылгызында —

деп, оолдар ырлажып чораан. Чүгле ак чечээ-биле эвес, а кызыл өңү, бодунуң быжыг бүдүжү-биле ылгалдыг, ырда кирген үнүш. Танды сынының кызыл сөөскени-биле сыптап каан кымчызын, бир карачал эр Бээжинге баргаш, чүс адан чүгү бараанга хуулдурупканын кырган-ачам кончуг таптыг чугаалаар чүве.

Оксана. Таанда! Ол-даа арай...

Болат. Херек кырында болган таварылга-дыр.

Сөөскенниң кызыл картын билбес кыдат садыгжы онзагай холуксаалыг дозу будук деп чазыйлааш, хамык бараанын берип алган дээр болгай. Сонуургазынза соонда чугаалап бээр мен.

Оксана. Кызыл сыптыг хирезинде, ак чечектиг болганы база уткалыг дег. Кызыл хан, ак сеткил, аваның ак сүдү ында сиңгензиг.

Болат. Мен мынчаар бодаар-дыр мен. Шаанда байлар сөөскен сыптыг кымчы-биле яды кижилерни эридеп чораан. Ынчангаш сөөскен хан дег кызыл картыг, арыг, ак сеткили дег чечектиг болганы ол-дур. Кажан олар чечектелип тура: «хан төкпөңөр, ак сагыштыг болунар!»— деп, сөглөп турганзыг-дыр.

Азиймаа (боданы, сагышсырап). Ынакшылга төлөп чок херээжен кижини дөрт мөчүзүнден эмдик аъттарга баглааш салыптарга, ооң ханы сөөскенниң кызыл карты бооп арткан деп тыва тоолдарда чугаалап турар. Ынчангаш ынакшылга эр кижилер эвес, чүнү мурнай херээжен улус төлөптиг болур кылдыр бодаар кижиге мен.

Оксана. Ынчаарга-ла сөөскеннер ынакшылдың болгаш шынчы чоруктуң үнүжү-дүр.

Болат. Ындыг. Ынчангаш Сөөскенниг — ынакшааннарның ораны.

Азиймаа. Ол удавас ынакшааннарның хоорайы апаар.

Оксана. Бир эвес моон кайда-даа чок чаа бүдүмел тывылза, ону ынакшыл деп адаар бис.

Болат. Онза-дыр оо! Ынакшыл азы любовит... таволгит.

Оксана. Чурттуң бир-ле булунундан комсомолчу путевкалыг аныяк оол азы уруг бээр далажып чоруп орат.

— Кай баарың ол, аныяк эш?— деп, оол кижилер айтырат.

— Ынакшылче. Ынакшыл эртинезин тыпчырым ол— деп харыылаарлар.

— Ол ынакшылың кайда чүвөл?— деп, улай айтырат.

— Ынакшыл — ынакшыл оранында — Сөөскеннигде дээр.

Чамзы ирей көстүп кээр.

А з и й м а а. Ачай!

Ч а м з ы. Чедил келдим, кызым. Экинч, уругларым!

Б о л а т биле О к с а н а (*чарыштырар*). Экээ-эки.

А з и й м а а. Ачай, дыннадың ыйнаан?..

Ч а м з ы. Дыннадым, кызым. Шуптузун дыннадым. Езулуг-ла эр хейлер-дир силер. Силер эвес болзунаррза хамык мал кырлып өлүр, аал-оран чок артар тургандыр мен. Төлөптиг салгай өзүп олуларынга өөрбейн, чүгө өөрүүр мен. Күжүр төлдеримни! (*Кужактагылап, чыттагылаар*).

Б о л а т. Ажырбас, прем. Ындыг таварылгада чүгле бистер эвес, а кижичи бүрүзү шак ынчаар кылыр апаар. Ол кижичи бүрүзүнүн хулээлгези-дир.

Ч а м з ы (*көдүрлүүшкүн-биле*). Совхозтун даргалары шуптузунга байыр чедирди, уругларым. Директор боду даарта маңаа келир. Хамык малды камгалап, багай көшкүннүн тынын алганы дег... Чүү деп сөглээр чүвел... Маадырлыг чорук-тур, уругларым. Эрес-тир силер. Езулуг кижилер!.. Василий Семенович кайдал? Мен анаа эртинелер черде эвес, а геологтарның чүрээнде-дир, ону оон диленер деп сөглээйн дээш. Кайдал ол?

А з и й м а а. Майгынында.

Ч а м з ы. Өннүүм сакты бердим... (*Далаштыг чорунтар*).

Үзүктелгишкин.

О к с а н а. Күжүр ирейниң өөрүүрүн.

А з и й м а а (*бодалдыг*). Өөрбес арга чок, эжим. Авам-биле иелээн арткан болзувусса... Коргунчуг-дур... Шынап-ла ындыг тургандыр. Өршээзин!

Б о л а т. Азиймаа, ол дугайын бодава. Майгынче бараалыңар, кыстар.

О к с а н а. Че, эжим. Ачанга бараалыңар.

А з и й м а а. Силер барыңар. Мен маңаа бичии олурайн. Аяк-сава аайлап кааш, чеде бээр мен.

О к с а н а. Үр болбас сен.

Болат биле Оксана чоруй баар. Азиймаа кезек олура, одагны көзеп кааш, гитаралавышаан, боданып орар. Чамбал көстүп келгеш,

Азиймааны эскерип кааш, эпчожсунганзыг ажытталы бээр.

Чоорту айдын дүн кылдыр чырып кээр.

А з и й м а а (ырлаар).

Карангыда дүшкөн сылдыс,
Хаяаланып чырып келем.
Кады чурттаар болган эжим,
Каттыраппап чаппап келем.

Чалым болган харанган ай,
Чайынналып көстүп келем.
Сагыш-чүрээм болган эжим,
Чангыландыр ырлап келем.

Алды-ла айның кыска дүнү,
Аяскан дег ада берем.
Амырагым болган үрөн,
Аалыңче чанып келем.

Гитара үнү чоорту ырай берген ышкаш дыңналыр.

К а р а ң ы л а а ш к ы н.

VII

Эмнелге коридору. Эмчи темазынга плакаттар азып каан. Ак шы-
выглыг стол. Үш сандай. Цыденовтуң солагай караан шарып каан
турар. Болат биле Оксана ак халаттар эштип алган болур. Оксана
шил савада чечектерин столга тургузуп каар.

О к с а н а. Чыдар өрээлиңге аппарып алыр сен.
Азиймааның чыгган чечектери-дир. Чаагай чыды са-
гыш-сеткилицни сергедип, айдызап тургай аан.

Ц ы д е н о в. Четтирдим, эш. Сөөскеннер чечекте-
ри ам-даа оңмаан-дыр аа?

Б о л а т. Оңуп эгелей берген, а бис чайлагның эң
чараш чечектерин эккелгенивис бо. Сөөскеннигиң өзөн-
нери кудазынче дөгөринген кыстар ышкаш ак чайт
апарган тургулаар болдур ийин.

О к с а н а. Каш хонгаш хадый бербейн, чылдың
бүгү үелеринде аккыр аржыылдарын ужулбайн турар
чүве болза көрөм.

Ц ы д е н о в (боданып шүлүктээр).

Кыйыгларда сөөскеннер
Аккыр чечээ хадый-ла бээр.
Кыпкан чалыы ынакшылым
Анаа дөмей артары ол бе?

Оксана. Кандаай кударанчыг шүлүк боор.

Цыденов. Анаа-ла аксымга келген одуруглардыр ийин. Анчыг чүве бодай бербе, Оксан. (*Оксанадан бир-ле чүве чажырғанзыг.*) Ынчалзажок хөрек-чүрээм өйүп чоруур бодалдарны тудуп чадааш...

Болат. Оксана, сен Азиймааны уткуп баргаш келем. (*Оксана чоруптар.*) Кижилер хөңнү — дээр ышкаш, булуттап, аязып-даа чоруур. Диргелип келген кара булуттар ыглай кааптарга, тии чок торгу ышкаш дээр көстүп кээр. Сагыжың өйүп чоруур бодалың бар болза, чажырба.

Цыденов. Чажырап хире чажыт бодалым-даа чок. (*Улуг тынып*). Бодумдан бодум чөгенип, «кижи төлүн хилинчектеп чорааш чоор мен», кылдыр боданы бээр-дир мен. Болат, «кудазынче дөгөринген думаалайлыг кыстар ышкаш» дээринге балыырганы бердим.

Болат. Хей чүве бодава. Аарыг кижиге оожургал херек. Азиймаа авазынга ужурашкаш, ам дораан чедип кээр.

Цыденов. Уруу чедип келгенде, ону бөгүн үндүр бижиптер чадавас. Каң-кадык болган, чаныксап чыдар кадай болгай.

Болат. Ужуражып турар-дыр силер бе?

Цыденов. Ынчанмайин канчаар. Суббота, улуг-хүнде даштын сесерликке, шупту агаарлап үнүп кээр болгай бис. Бертик-бежел, согур-мугур дээш, кандыг кижии чок дээр! (*Бодалдыг.*) Эх, чырык өртемчейге аарыг-човалаң деп үүле турбаан чүве болза!

Болат. Сагышсырава, Дондок. (*Портфелинден чагаа ужулгаш сунар*). Ма, Василий Семеновичиниң чагаазы-дыр.

Ол өйде Болаттың холундан фоточурук оскундура бээр. Болат дүргөн көдүргөш, кармактап чыдырда, Цыденов тудуп алып.

Цыденов (*чурукче көргөш*). Оксана Олесьевна. (*Болатка.*) Чажыртынары ам черле болду ыйнаан бо, эш. Чажыт ынакшыл күштүг-даа болза — частыр үези турар. (*Чурукту Болаттың хөрек карманынче суккаш.*) Силерге чүгле аас-кежиин күзээр кижии-дир мен.

Болат (*чартыктырар*). Бистин бөлүк республиканың геология экспедициязының шилчиир Кызыл тугун

алган. Дилеп турган бүдүмелдеривистен-даа үнелиг эр-
тине тыпкан хирелиг бис. Чагаанцы номчу даан.

Цыденов. Шөлээн номчуур мен. (*Чагаазын кар-
мактап алып*).

Болат (*элдепсинип*). Дондок, орта кижн сен бе?
Чогум чүү дээш чардыгып турар кижн сен? Азы Азий-
мааның авазыңга ооң уруу-биле харылзаанарнын ду-
гайын чугаалаарыңга ол чөпшээреведи бе?

Цыденов. Ол дугайын чугаалаар туржук, харын
чугааны оон ойзурун оралдажып келдим.

Болат. Чүгө? Харын-даа таарымчалыг байдал
ышкажыл.

Цыденов (*шыжыгып*). Чүгө деп чүн кижн боор
сен! «Сени мен айыыл-халаптан камгалап кагдым, а
сен менээ урууң бер»— деп, сөглээр мен бе? Чок, Бо-
лат, бо дээрге — кижизиг эвес бодал-дыр.

Болат. Бо чүү дээш шыжыгып турар кижн боор
сен? Мен сени дорту-биле чыккыладыр сөгле дивейн
тур ышкажыл мен. Чүведе черле аян-на бар болгай.

Цыденов. Хамык ужур ында эвес. (*Боданы
бээр*.) Оода-ла Азиймаа манаа келбээн турары кай!

Болат (*кайган*). Чүнү чугаалап турарың ол,
Дондок? Азы Азиймаага ынак эвес апарганың ол бе?

Цыденов. Ынак мен. Ынак боорда, эмин эрттир
ынак мен. Ынчаар артар-даа мен.

Болат. Ынчаарга ам чүл ынчаш?

Цыденов. Бээр олур. (*Болат чоокшуладыр олу-
рун алып*.) Азиймаа дораан чедип кээр чадавас, ын-
чанганда допчулаптайн. Канчаар-даа бодап келгеш,
чангыс түңнелге келдим. Ынчангаш кижн төлүн хилин-
чектеп чорааш чоор мен кылдыр бодай бердим. (*Ша-
рыгылыг караанче айыткаш*.) Чежемейнин-даа эмчилер
мени оожургадып турза, бо черле кеди чок боор деп
бодаар-дыр мен. Мынчага чедир чүнү-даа көрбедим.
Азиймааның авазы база сонуургап турду. Ынчалзajok
чугаалаарыңдан човадым. Кижилерден диригге чарлы-
рының бергезин билип ор мен. Ынчалзajok...

Болат. Дондок, уян болба! Мен бодаарымга...

Цыденов. Адыр, эш! Үзе кирбейн көр. Чугаам
доозуптайн. Бодап көр даан, мындыг кижн кочу чугаа-
га кирил, канчап кыстың чаныңга чоруур кижн мен.

Чонга безин чованчыг болгай. Чугаалавас-даа болза, ооң өөрү «Азиймааның ол кижизин көрүнер даан, бузуттуг караан көрүп алгап, буянныг караан базып алган, ындыг душтуктуң чүзүн сонуургаан ирги?— деп, чугаалашкай. Чок, чок! Чамбалдан «Азиймааның ааскежин үлежип көр!»— деп, ужур-чөвүн чугаалаайн бе деп-даа бодай бээр-дир мен. Чүглө...

Болат (*шыңгы*). Дондок! Сен мээң чоок эжим-даа болзунза, бистин кыстарывыс дуганын ынчаар бо-дава. Ынакшыл — чагырттынмас! Ынакшыл — өлүм-чидимни хай-халапты тилээр. Оон күжү ол-дур. Сен ынча лыка сагышсырап ундарава. Сээң бо човулаңың дээрге, агаар-бойдуштуң халавындан ышкажыл.

Дааш. Оолдар эргиллип кээр.

Азиймааның үнү. Кайда силер, оолдар? Аза бербээн мен бе? Оксана!

Цыденов чадаже далажыңтар.

Болат. Кай баарың ол? Доктаап тур.

Цыденов (*хая-даа көрүнмейн*). Адыр, Болат. дораан келир мен. (*Ажытталы бээр*).

Азиймаа көстүп кээр.

Болат. Чоп кончуг далаштын? Аваң кайыл?

Азиймаа. Чогул-дур. Бир кижин келген анаа ужуражып үндү дээр-ле улус-тур. Кайнаар чоруй баар кижин боор. Авамга ужуражып кым кээр деп?

Болат. Мында төрелдеринер чок ийикпе?

Азиймаа. Кым бар деп? Черле билбезим чүведир.

Болат (*хажыызынче көргөш*). Аа, аваң бо келди ышкажыл.

Хандываа көстүп кээр. Ол термос тудуп алган, эмнелге халады хептиг болур.

Азиймаа. Авай, каяа чордуң? Кылаштап турар кижин сен бе, кай?

Хандываа. Кылаштап турбайн канчаар кызым. Мени үндүр бижиир дээн, сени манап турдум.

Болат. Экин, малчын.

Хандываа. Эки, уругларым. Амыр-менди айтырарын безин уттуп алыр-дыр мен ала. А Донгак кайыл?

Болат. Өрээлинче чоруй барды. Ам дораан чедип келир.

Азиймаа. Термос-даа тудуп алган — кымга ужуражып чордуң, авай?

Хандываа. Кады чыткан эжим-дир ийин. Хоорай чурттуг кижиге, хөөкүй дүүн чаа үнгөш, бөгүн менээ ужуражып келгени ол ышкажыл. Сүттүг кофе хайындырып эккелдим дээр-ле кижиге-дир, күш кирир чүгө дээрге, бо Донгакка база берейн дээш чедип келдим. *(Азиймаага.)* Ужураштың бе?

Азиймаа. Чок, авай, манап тур мен.

Хандываа. Манап ал, кызым. Чугаалаш... Чамбал келбээни ол ышкажыл?

Азиймаа. *(айман)*. Чок. Ол чүгө кээр деп?

Хандываа. Чамбал дээнде, Донгак кады өскөн эжи-биле дөмей кижиге-дир. Чугаа кадында-ла ону сактыр.

Болат. Чамбал — эр хей. Кайызы-даа төлептиг эрлер ийин. *(Хажыбызынче ажытталы бээр)*.

Хандываа. Ылап-ла ындыг аа, кызым?

Азиймаа ыттавас.

Шынап-ла кайызы-даа төлептиг болганда, шилилге сенээ нарын болуру ужурулуг. Мындыг таварылгада чүглө чүрөөң билир апаар. Ындыг аа?

Азиймаа бажын согаш кылып каар.

Мени чүнү-даа билбес деп бодава, Азий. Маңаа чыткаш хөйүнү бодаан болдур мен ийин. Кандыг-даа ие бодунуң төлүнүң аас-кежиин, оон келир үезин бодаар-ла болгай. Мээң чедир бодавайн, чаңгыс талалап билип турган чамдык чүүлдерим дээш ажынмас сен. Артканын бодуң шиитпирле. Ол сээң эрген. Чүглө төлептиг чорукту сагы.

Азиймаа. Сээңи шын, авай. Сүмөң дээш четтирдим.

Хандываа. Кыска үениң иштинде кымның кандыг-эки талалары көстүп, идегеп, болурунун аргалары

барын бодуц көргөн сен. Доңгакты манап ал, кызым.
Мен сеңээ шаптыктаваайн. Чугаалажыңар.

Болаттын соонче чоруй баар. Цыденов көстүп кээр. Олар бог-богтарынче дап бергеш, көржүп алган турарлар. Музыка. Херелденчек чырык, ону өтүр Цыденов биле Азиймааның чоокшулажып келген, чугаалажып турары көстүр. Чоорту бир талазындан Болат биле Оксана, а өске талазындан Хандываа көстүп келгеш, оларже көрүп тура, байыр чедирер дээнзиг улур базыңтарлар.

К ө ж е г е.

Шүлүктөр

Степан Сарыг-оол

УЛУГ ШИМЧЭЭШКИН

Хар чок эртен. Эрте час-ла.
Харын Каа-Хем эрте оттуп,
Хамык шуглаан аартыксаанзыг
Калбаа-биле чууктап чыткан.

Апрельдин чээрби бири.
Ам-даа куу час хевээр чүве.
Ынчалза-даа бөгүн онза —
Ыр-шоор—шимээн чуртту долган.

Бүгү Тыва эрте турган
Бүргег эвес хөлчок кааң хүн.
Дагжап шимчээн шимээн-дааштан
Даглар, хемнер чаңгыланган.

Кызыл хоорай мырай хөктүг
Кымыскаяк доюлганзыг!
Чурттакчы чон субботникче
Шупту бир дем хайнып үнген.

Чүгле кижиг хөлзээн эвес,
Хүүрек, балды, ширбиил безин
Бүгүдези чаржып үнген.

Кыйгы, каткы, чугаа-сооду
Кым-даа оожум олуртунмас!
Кырган, чалыы, школачы
Кызыл улуг субботникте!

Хүннүң чаагай байырлалы,
Күштүң байлак хайыралы —

Акы-дуцмаа, Вьетнамга!
Ажы-төлге — ясли, сад!

Дыңзыг-дыңзыг туттунунар!
Тыпкан олчаң — чонга кежик!
Ленин башкы эгелеп каан
Ишчи кызыл субботник бо!

Шак бо кыйгы бүдүн хүнде
Чалгаан далай, чайык, чаңнык!
Үргүлчүлөп дыңналбышаан,
Үзүлбестеп туруп алган.

Кайгамчык бо чаңгыс хүннүң
Кандыг үүле бүдүргенин
Делегейде бүгү чурттар
Дешпий дыңнаан магадап тур.

МЭЭҢ ТОЖУМ

Тожузунда, Тере-Хөлде
Доозазында акы-дуцмам
Даргат, чоғду, карагаштар
Тарап, эстип чиде бербээн.

«Ыяш чурттуг черликтер» деп,
Ыя көрбейн, ынак чор мен.
Иви-куудай — кол-ла малы
Ишти-хөңнү — «киштиң кулаа».

Бедик сыннар, шапкын хемнер
Бергээ өскөн мерген аңчы
Чажыттары ону мактаар:
Сагыжы ак, хүндүлээчел...

Қааң, бораң кандыг-даа өйде
Қараа көскү, кулаа дыыжы
Оруун часпас, черни таныыр
Олут орбас, эрес-кежээ.

Элбек-байлак чуртувустуң
Эрте шагдан ээзи болур

Хамсараның, Өдүгеннин
Кадарчызы, ивижизи.

Топтуг, ханы карак базыын
Тожу кызы кайын эндээр
Өңүктөрнин хайыралын
Өдүген сын кайын дуглаар.

Арга-сынны берге дивес,
Аңчыларның хеймери боор
Биченмаа деп кызы-биле
Билзек солчуп ойнаар-даа мен.

«Акывыстың чиктиин!» дээштиң
Ай, хун чырып хүлүмзүрүүр.
Эмин эрттир синникпейн көр,
Эжишки боор оюн эвес...»

Бодамчалыг ындыг сөстөр
Бодандырбас арга-ла чок.
Топтуг чараш аңчы кыстың
Дорт ады чүрээнге дээр.

Тожузунда, Тере-Хөлде
Доозазында акы-дунмам.
Даргат, чоғду, карагаштар
Тарап, эстип чиде бербээн.

Леонид Чадамба

ШҮЛҮҮҢЕРГЕ ЫРЛААР СИЛЕР

Акы-дунма улузувус
Ажы-төлү — шүлүкчүлөр,
Аныяктар — оолдар, кыстар,
— Амыр-ла, ыңар. Экии, экии!
Ак-көк хемнер чурту Тыва
Ажы-төлү аалчыларын
Ак чем кудуп, дөрже чалап,
Ада-ие дег куспактады.
Россиявыс чечектери —

Оолдар, кыстар шүлүкчүлөр —
Орус, тыва, белорус дээш
Осетин-даа, татар, молдав,
Украин, эстон, грузин, туркмен,
Удмурт, якут, бурят болгаш
Алтай, казах, калмык, кыргыз
Аян тудуп шүлүктеди.
Арын-нүүрнү көрүшпүшаан,
Атты-чолду айтыржып-даа,
Ажыл-ишти хөөрешкештин,
Адрестер солуштувус.
Ыдык бедик найыралдын,
Ыры-шүлүк — чечен сөстүң
Акы-дунма байырлалын
Ак-көк хемге эрттирдивис.
Тыва черниң чараш байлаан,
Дыннаар туржук, көрдүңер-даа —
Чүректерден ынааңарны
Шүлүүңерге ырлаар силер.

ЫНАК ТЫВАМ

Танды — Саян аразында,
Гайлып баткан Улуг-Хемде
Таныш-көрүш ырлап алгаан
Даглыг, хемниг ынак Тывам.

Эзир куштар ужуп четпес
Эңмек бедик даглар чурту —
Эрте шагдан малчын уктуг
Енисейлиг эргим Тывам.

Ышкамзыраан хүннеп чыдар
Ыдык, бедик тайга, сынныг,
Ыраажылар алгап мактаан
Ынак төрээн Совет Тывам.

Мөңгүн бөрттүг, эртинелиг
Мөңге чоргаар даглар бүргээн —
Мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг
Мөге-начын Совет Тывам.

Куржаангылыг көк-көк даглар
Куспактап кээр, ынакшып кээр,
Кудагайлар ырлап ханмас
Кудукту дээр — ынак Тывам.

Кашпал, кадыр бедик даглар
Каржы дөнгүн көзүлзе-даа,
Эргээн көргөн аалчы кижээ
Эргеледир эргим Тывам.

Тайга, сыннар угулзалаан
Тараа, малдыг сураа алгаан
Тайбың болгаш найыралчы
Даглар чурту — ынак Тывам.

Александр Даржай

КЫРГАН ТАРААЖЫНЫҢ ДЭЭРГЕ СӨЗҮ

Дээр адам!

Он беш хондур чаъстап келдиң!
Оя чип кээр изиг хүнде ырмазырааш,
«Оода чааптар кудай болза!» дижир улус
Оозун бөгүн уттуп алган,
сени хөлчок

«Дежилген!» — деп,
бак сөглөп,
каргап турлар.

Дээр адам!

Орук-чирик мунгашталды,
Ол-даа канчаар,
кескен сизген чыдыр четти.

Чайны өттүр

чагбайн-чагбайн,
өжешкен дег,

Сараат-хөпээн салыр өйде кудуп келир,
Теңгер-ле бо,
тений берген кудай сен бе?

Дээр адам!

Сес чыл улай халыын көрдүм.
Делгем шынаам
дерим-биле суггарган мен:

Хөйпү кылган кижиге мен!»—деп,
Хөрөөн шанчып мактанмады.
Бистиге чоннун ажилгырын
Бирден бир чок хөөрөп орду...
Ону таалап дыннаарымга,
Оран-таңдым, хову-шөлүм
Опза чараш апарганзыг,
Арттың кыры бедигээштен
Ажык-делгем көстүп келчик...

Чамдык улуг даргаларны
Чаңгыс эвес дыннап чордум.
Аалга-даа, хову-шөлгө:
«Ажылыңар багай-ла!»— дээр.
Эки чүвө эскерзе-даа,
Эскет чоктап эрте-даа бээр.
Бажын иштеп дойлуп чоруур
Байгы бодал: план, сан-түң —
Чурагайлар кижилерден
Чугула кол черде турар.
Кончуур-хыйнаар, мойнун кагыыр
Холун ол-бо чаңгыгылаар...
«Угаанныг эр чораан чүвейн,
Угда-даа чок барып-тыр!»—деп,
Улуг улус чөгөл төдүп,
Адазының адын адап,
Артынга-ла чугаалажыр...

Мээң бо даргам нүүрүңгө
Менээргелдинг чамы дегбээң.
«Чон дег улуг күчүтөн чок,
Чон дег бөдүүн угаанныг чок,
Ооң-биле демниг чорза,
Оксан-даа — хензиг хөөлбек,
Таңды безин ыңай тей дег,
Дага чокка үнүп болур.
Чонум мени кижиге кылып,
Чолдуг дөңгө үндүрүп каан.
Чон дээрге — гений-дир— деп,
Чоргааралдыг сөглөп орда,
Коммунисттиң арыг чаагай
Холун дыңзыг тудуксаан мен.

Арт-сын ажыр узун орук
Аргамчы дег шөйлүп орду.
Баарымда саадаан дарга
Чылгычының ырын-ырлап,
Шынаа-шыгын сакты-сакты
Баштак чаңын чаннап олур.
Улуг албан-дужаалдыг бол,
Уруг чашта чаңын салбаан,
Улуургактын хевин кетпээн
Бөдүүн эрге сеткилимден
Мөгсйген мен. Эр хей чорду.

Салчак Молдурга

БҮЗҮРЕЛГЕ ХАРЫЫ

Эр бот шаанда энден-даа боор,
Эрик хая буступ-даа боор,
шыны херек:

Кажан-на бир кенен чордум,
Хамаан бе дээш,
Хая көрнү бербээниңге
четтирген мен!

Кара чудук андарылбас,
Кара баштыг кижиге төлү
ковайып кээр:

Талаар шакта холуң сунуп,
Тала тыртып,
Даянып кээп турарымга,
дузалаан сен!

Шаг шаа-биле хевээр турбас,
Чавылдак оът көгү-биле
олчаан турбас:

Эки мөзүм эскидин тып,
Эң-не баштай
Ээ көрнүп келгениң дээш,
хүндүлээр мен!

Дузалааның кырын орта,
Дузаң эреп, идегелиң
хойлаткан сен,

Кыстар: Ажыл-ишчи дериңерни
Аяк тудуп, чандырар бис.
Ажыр норма күүсеткенге
Артыкка-даа салып бээр бис.

Шуптуу: Холу дыңзыг, кошкаш дивес
Сигенчилер үүле-херээ,
Чиртилээн ыр, оюн-баштак —
Хову-шөлдүң үнү бо-дур.

«ДАМЫРАКТЫҢ» ЫРЫ

*«Дамырак» аттыг агитбрига-
далар коллективтеринге*

Дамырлар дег орук,
Төнмес-батпас чорук
«Дамыракты» кый деп,
Дөрт шаг дургу шөйлүр.

Бедиктерде, ырак
Меңги дөстүг булак —
Бригада «Дамырак»
Бир-даа ырын үспес.

Ырыңар чүл дизе:
Ынак чурт, чонувус,
Партиявыс сөзү,
Маадырлыг ажыл — ол.

Бригада, фермада,
Үүле-иш санында,
Үнүвүс дыңнаваан,
Билбес-даа кижичок.

Чону-биле кады
Бергелерни эртер,
Соок, изиг, хүн, дүн чок —
Белен бис, өнүктер!

Дамырлар дег орук,
Төнмес-батпас чорук
«Дамыракты» кый деп,
Дөрт шаг дургу шөйлүр.

ЭКИИ БЕ, ЧАЪС

Шаары — дээр, чер аразында
Саар кадак — булут, туман
Чайык дүргээн ээрип, шуудуп,
Салган дүк дег дыттып кел чор.

Дирижернун согуну дег,
Кызаннаашкын шөйлүп дээрге,
Кым-на дүнгүр соктапкан дег,
Диңмирээшкин көңгүрей-дир.

Чаашкын бажы — өлдү-шыкты
Чаңгыс дамды ужуктап кел,
Эрнимден кээп ошкай каапты,
Экии ыңар, баштайгы чаъс!

Үзүлбес кан өрүм дег чаъс
Кара черже ээрлип турда,
Үрде душпаан амыраамның
Карааның өл чажы-даа дег.

Часкы деп куш чалгыны дег,
Чаргаш майгын башта туткан,
Эрткен-дүшкен чонну көөрге,
Эжеш, хөй өң мөөгүлөр-ле!

Эрткен кыштын шылаг-могаан
Эгинден чуй шапкан ышкаш;
Магалыг дүш — чайгы чаашкын
Мага-ботче саарлып турзун!

Зоя Намзырай

КҮЗЕЛИМ ОЛ

Көккүр дээрнин хиндиинде
Хөлчөк ырак ужуп чор мен.
Дөвүн куду даглар, хемнер
Төрээн аалым көрүп эрттим,

Чүзүн-баазын өннөр-биле
Чүден чараш каастанган
Чырык хаяа черни база
Шырай кирип шуглап алган.

Булут өттүр көөрүмге,
Мун-муң кожаа сырыттынган:
Удазын дег чинге хемнер
Удур-дедир чайнап чыдар.

Черим каазы, уян ыры
Сеткилимге чангы болду.
Оон ырааш, хэрээм өөр
Ону ырлаар — күзелим ол.

ЭСКЕРИГ

Сени көөр мен — сеткилимге
Чечектиг час дүшкен дег боор.
Сыдым четпес чалыы назын
Сынны ажыр көзүлгөн дег.

Сайлыг элге сайзанактап,
Чажывыстан ойнап өскөн
Шак ол өйнү бодап кээрге,
Сагышка арай кударанчыын.

Эрте чазын динмирээшкин
Эге даажын дыңнап өскөн
Өөрүшкүлүг хүннеривис
Өл-ле хаак дег өпей ырлыг.

Дүрген-чаашкын кудуушкуну
«Дүгдээн өөвүс чулундурар».
Ойнап өскөн биче шаавыс
Ойнуң-чиктин чечээ-ле ийин.

Хая тиинде кажык, чинчи —
«Каш чүзүн малывыстың»
Кандыг янзы турарын ам
Кайывыс-даа көрүп чоруур.

Шагда тиккен сайзанаавыс
Чараш-дажы хевээр-ле-дир.
Чаңгыс бистин шырайывыс
Шала өске апарган-дыр.

ШҮЛҮКТЕР БООП ХУУЛА БЕРГЕН

Бүгү чүве сеткилимден
Бүрү ышкаш хадый бербээн.
Чайгы дүннүң айдынында
Чаңгыс сени бодап кээр мен.

Сээң-биле ужуражып,
Чеже шакты эрттирбээн мен.
Уяранчыг хектин үнү
Угаанымда сиңе берген.

Өөрсир дээш ырак черже
Өөрүң-биле чоруп турдун.
Чанып кээриң манап албайн
Чазыг кылдым... Салымым-дыр.

Сөглеттинмээн хомудалым
Сөөлүндө билип алдым.
Чүлдү-чүрээм сенээ ынаа
Шүлүктөр бооп хуула берген.

Артык Ховалыг

ЧЕРИМ-ИЕМ — ЧЕМГЕРИКЧИМ

Андарган чер
Айдыс чыттыг
Чаткан ширтек сыры ышкаш,
Сырый дыргак изи-даа дег,
Шыйыглары хээленир.
Шыдар ирей хаваан орта
Сыгыглары сагындырар —
Чажындан-на черин тарып,
Аңдазынның бизин углап,

Аът соондан базып келген
Адыштарда хавырыктар
Артык сөс чок херечи ол.
Угун салгаан күдер кара
Оглу Сандан тракторун
Оргу ховаа сала кааптар:
Сыдым чедер черге эвес,
Шынаа дургаар тараа чажар
Угулзалар артып калыр...
Чоолбурап бады келген
Чоорган дег ногаан хээлер
Көккүр дээрни хаажылай бээр —
Хөлбенчиннээн сыптар самнаар,
Черниц кежи карак өөртүр.
Дазыраарган шөлү көңгүс
Таныттынмас чоргааранчыг.
Пөкпек баштыг кызыл-тазы
Бөөлденип бырланнай бээр.
Бункерден баткан тараа
Саарлып турда, онза ырлыг,
Чаржалаштыр алдын херел
Мун-мун өңнер доюлдуар,
Черим — нем
Чемгерикчим.

Чкалов Мандыычы

МЭЭҢ ТЫВАМ ЭРГИЗИҢЗЕ

Улуг, делгем чуртувустун
Улузунуң шуптузун-даа
Аалымга чалап кирип,
Аргыштырар күзелдиг мен.

Төрээн, өскөн чериң ырак,
Дөрбет, алтай, казах-даа бол,
Менгизиниң суунга чунуп,
Мээң Тывам эргизиңзе.

Сарыг, кылын өремелиг,
Сарлык сүдүн аартазыңза,

Шаанак, артыш чыдын тынып,
Шашнал сынын харазыңза.

Иви мунгаш, кишти сүрүп,
Тожуну-даа эргээй-лс бис.
Изиг, соок-даа аржааннарын
Доозазын көргүскей мен.

Эрзин чедип, чээрен санап,
Эйлиг-Хемден балыктаай бис,
Кобальт, асбест берип турар
Комбинаттар көргүскей мен.

Далай ышкаш тараа чалгаан
Танды эдээн эргий каккаш,
Дагда хоюн доскан кыска
Таныштырып чедиргей мен.

Чазык, бөдүүн тыва чонум
Чанчылдарын сонуургаай сен.
Хөөмейжиниң, сыгытчының
Хөглүг ойнун магадаай сен.

Танывазым ырак өңнүк,
Далаш чокка оожум чоруп,
Төрээн Тывам эргизинзе,
Төлү мен дег ынакшыыр сен.

Сылдысчыгаш

Степан Сарыг-оол

ЧИКСЭЭМ ХАЙНЫР

Чуртувуста чимис катты
Шупту чуруп, санавас мен.
Адын, өнүн таныыр туржук,
Амдан, чыдын эндевес бис.

Чазыг чокка кажан чиирил?
Частан көрүп эгелээр бис.
Чайын кидин июль турда,
Шангыр-өле: чиксээң хайныр!

Чазыйлаан аң адыг ышкаш,
Чаза базып үрээрлер хөй.
Ажыг доң кат чулбарлава,
Ажы-төлүң хораннава!

Август ай, сентябрь ай:
Авай, ачай — оран тандым!
Сыптар угбайн эглип баткан!
Чыып, ажаап үүжелээли.

Адыр оожум! Сыптар сыкпа!
Амзап көрем, чаагайын!
Кончуг шевер камнап, төкпейн
Кочалыңче өөрүп саап тур.

Сүүзүн чулуун хандылап чиир,
Сүтсүг чаагай чүү-даа чемин.
Харам чок бээр төрөөн черниц
Хайыразын алгап ырла!

Кырган, чалыы бүгү чонга
Кым-даа кылбаан витаминер
Аптекада, садыгда эвес
Арга, сында — бойдузунда.

Салим Сүрүң-оол

БОРА-ХИРИЛЭЭЛЕР

Мен өггө төрүттүнгөн кижинен мен. Мени эң баштай дашкаар үндүрүүн эккээрге, куш аймаандан бир-ле дугаар көргөн кужум бора-хирилээлер тур боор, чүгө дээрге олар аал коданындан кажан-даа ыравастар, төп каан күзүрүмгө бөкперлежиң чыглың алган, чем тогланчызын чыып чиген, хөлчөк-ла мыжырашкан олурар ышкажыгай, а чамдыктары өглерже хана адаа-биле киргилеп-даа келир чүвө. Амгы бо шагда-даа хоорай, суурларда олардан хөй куш чок. Көскүлөңи база кончуг. Бажың бүрүзүндө уяларлыг. Барык базым бүрүзүндө, койгун ышкаш, бо-ла хокпаңгырлап чоруурлар.

Эрткен кыштын бир эртенинде кадайны кыйгырдым:

— Эйт, бээр келем!

— Чүл?

— Харын бээр келем.

— Кухняга турган чүвө, чедип-ле келди. Дашкаар айыттым. Демгим сонга ыяжынга баартактанып алгаш, чүвезин чидирипкен чүвө дег, ынай-бээр хараттыңгаш, чүнү-даа эскербеди ышкаш. Ооп менче эргилип келди.

— Чүл?

— Дөө теректерде кушкаштарны эки көрүп тур. Солун чүвө көөр сен — дидим.

Кадай дылын ужулгаш: «Оларны кижинен көрбөөн бе. Багай бора-хөкпештер-ле-дир» — деп чугаалаттынып, дедир басыпты. Харын кым-даа ынча дээр ийин, шынап-ла оларда кижинен сонуургапкы дег чүү деп, аал малы-биле дөмей, кымга-даа билдингир амытаннар ышкажыл. Мен база-ла ынчаар бодап чораан мен.

Чо-ок, кайын ындыг боор, ындыг эвес чүвө-дир. Оларның амыдыралында онзагай талалар база бар чорбадыве. Оларның чамдызын чаа эскерип чор мен. Бирээде, берге үеде бот-боттарын деткижери — азыран-

чыры кончуг-дур. Соок кыжын оранның чүү-даа аңы хырнынга кызагдады бээр болгай, а хар улуг дүшкенде чүден дора. Хоорай чурттуг бора-хирилээлерде үүже чүү боор, чүгле кижилер сарты манаар ышкажык. Хөөкүйлер боостааже ажырыптар чем дилеп, хүнү бадыр далбанайнып-ла хүнзээрлер. Чыккылама соок хүннерде тон берге, ол-бо ужуп тургаш, чамдыктары чаштап өлгүлөп-даа каар. Оон аңгыда хар чаап-канда база бергедей бээрлер. Мынчап барган таварылгада кижилернин дузасы херек.

Мурнунда куш чемгерери сагышка-даа кирбейн чораан. Ам кыш келир-ле, база бир кылыр ажылым ол апарган. Чем дээрге чүү боор, чиген чем арты — колдуу-ла хлеб тогланчызы, ол-ла. Барык эртеинин-не кадып калган кескинди хлебти оларның аксыпче сына бээр, боостаазынче ажа бээр кылдыр үүреди соктааш, сонга дужунда тарып каан ыяштар аразынга, чок болза калбак ыяш, чок болза тапталган хар кырынга чажып каар мен. Бора-хирилээлер хары угда сөктүп келбес, уурук-сууруктап келир чүве-дир. Баштай чангызы ужуп келгеш, чижээлээрге, көге-бугалар ышкаш дораан-на чемни үглей бербес, ыяап-ла чанында ыяшка хонгаш, өөрүн медээлээри-ле ол боор, «чик-чик!» деп эдип орар. Оон бирээзи ужуп кээр. Оон база бирээ... Келгени-ле баштайгызы-биле дөмей, база-ла чемниң чанынга хонуп аар. Оон салып каан чемче уурук-сууруктап ужуп баткаш, чемненип кириптер. А бирээзи халдап болгу дег дайзындан камгаланыры ол чүве ыйнаан, бедик черден харап орар. Чуңмалар ындыг боор, өскелери оыттап турда, бирээзи хая кырында турупкан таңныылдап турар, ол ышкаш. Оон аңгыда бора-хирилээлерде ажырымчы чүве чогуун база билдим. Төп каан чем чеже-даа хөй болза, тоткуже үнгүп олурбас-тыр, хлеб тогланчызын бичии думчуу-биле каш соктаан соонда, чанында ыяшче ужуп үне бээр. Оон орнунга таңныылдап олурганы кээп олуруптар. Ынчаар-ла элчип-солчуп чемненир чорбадыве. Оларның оозун чугаалап бээр дээш, кадайны кый деп чыткан болбазык мен бе. Бир эвес оларны чемгереринге меңээ дузалажып турган болза, харын ол менден-даа хөйүнү эскерип каары чадавас.

ЭШ КУШ ӨЛҮРБЕС

Аныяк Чыргакының Ак-Эл бажынга кезээде кады-кожа чоруур кезек өглер чайлаан бис. Хемни оруктай кеже берген кезек дыттар аразынга сайга кара чоғдурлары хадып чоруур, шевер мага-боттуг ийи дуруяа узун, суук кылдыр эткилеп каап, чалгыннарын далбаңнадып, оыттап чоруурлар чүве. Аалдың бир үе оолдары чаны-биле эртеривиске, бистиң хора чедирбезивисти билгензиг дээргилеп кылаштажып мөгөйгилеп каарлар.

Хөй өглер хойларын ээлчежип кадарар. Ээлчегниң төнчүзү — Өлзей-оол-биле бистиң. Үүргенелиг Узун-Чазыга хойларывыс аш-оьдун үндүр кадарып алгаш, молдургаларывыс чарыштырып тур бис. Мээң мунуп чоруур Тел-Шилги дээр чыраа молдургам эжимниң молдургазынга четтирер ужур чок. Кымчы безин кактырбас ылгын. Челип оргаш, хенертен даалыктай кагылаптар.

Хүн бедип, изий бергенде, хойларывыс боттары хем эринче шуужуп кирип, девээлиг кара дыттар доорзунда чыткылап алдылар. Сугну кежир ушкан ногаан бүрүлүг шивиниң будуктарын эжим аяар ажыдып бакылааш, алгыра берди.

— Балык дээрге «көк эът», улуг-алыын, та чеже чүве!

Эжимниң чанынга чеде бергеш, бакылаашче ээге бээримге, долбанналчак ногаан чакпаларлыг, кызыл кудуруктуг кадыргылар аксы агараңайнып, суг дүвүнде чыскаалыпкан салдап турлар.

— Дүрген халы, дузак сыптаар талдан сып эккел!— деп, Өлзей-оол мени айбылай-дыр.

Суук ак талдың адырын чара соп алгаш, эжимче тудустум. Шокар пөс хөйлеңиниң өөк лижизинге халаңнадып алган чоруур аът кудуруу дузаан чешкеш, дырышкаан чидир ыяшка тырткылай каапкаш, сыпка баглай шаап алды. Өлзей-оол дузаан ээремче суккаш, дораан хөлчок улуг кадыргыны ушта шелип эккелгеш, дөнмээниң кырынга чыпшыр ыйып чыткаш, танактан апты. Амыраанывыс-даа медээжок!

Эеремни адаандан, үстүндөн чушкуурумга, чүглө суг дүвү хайныр. Ынчап тургаш, алдыны шелип алды-выс.

— Балык дээрге эндерик, улуглап тур мен. Арай оожум чушку, шиве — деп, эжим чагый-дыр!

— Дузактап турда, паштан илбек-биле эът эзип турганзыг, ана амыр эр-дир моң — деп, эжимни мактадым.

— Дизигден белетке, аайлашсын — деп, эжим мындыг.

Өлзей-оол менден биче-даа болза, балыкчызы кончуг кижини. Үстүндө аалдың оглу Шырдамчык буга эзертенип мунуп алган, дүүрге чүктээн бо чортуп келди.

— Ужа, ужа! Күжүр эрлерни! Мында кижини билбес хөй балык турган чүл?! Силер ам болунар! — дидир.

Дужувуста сайда чораан дуруяаларже дүүргезин арны-ла берди.

— Хөөкүйлерни атпа, акый! Улуг ийи шокар чуургазын көргөн мен, дүгдө куу төжек баарында төрүп алган чораан — деп, Өлзей-оол Шырдамчыкче хүнге чылчырыктаан карааның бирээзин базып алган чанып чугаалай-дыр.

— Көгжугур куштарны кээргээш чоор сен, сээң азыраан малың эвес — дээш чудуруу-биле дап бергеш, шивини кырлап сугну кежинти.

Оолдарын каап чадап, ээртинип турган куштарны Шырдамчык олура дүшкөш, бөөлдей каапты. Боонун даажы дужувуста эзимде чаңгыланы берди. Дуруяаларның бирээзи ол-ла черинге салбайып кээп дүштү. Эжи ушкаш, ыравайн хонуп алды. Боолапкан дуруяанының чанынга чеде бээрге, бакка дегген, кижинче чалгыннарын херип алган шурап олур. Оолдарын хопталаан боор. Шырдамчык кезек дедир халып оргаш, тура дүшкөш, база боолапты. Дуруяа чалгыннары-биле кезек чер улдап чыткаш, шимчевейин барды.

— Ол боор көрөм, кижидиве халдап турар дайзын боор бо, огум төнүп калды, оон башка эжинге база коргулчундан шаңнаар чүвемни — деп, эрзип бисче алгырып, каттырып тур.

Ынчан бис Шырдамчыктан коргар бис. Ол бистен элээн улуг. Арта таакпылаар чүвө. Үлөшке алган ба-

лыктарымны ачамга берип, чүү болуп турганын чугаалап бердим.

— Шырдамчык улуг туралыг, чоон моюннуг оол-ла болгай. Артында дүвү чок хууңче суг кудуп турган чүве-биле дөмей-ле. Силер ындыг чорбаңар. Томаанныг, төлөптиг, дыңнаңгыр өзүңер. Эш куш кажан-даа өлүр-бес. Кушка эш тывылбас чоор. Көөр силер, ол куш кажанга-даа чедир эжиниң өлүрткен черинден ыравас, эдип-ле келир эвеспе — деп, ачам кушту кээргеп, чагыг сөзүн берип орду.

Ол чайлагга үш чыл улаштыр чайладывыс. Шынап-ла чангыс дуруяа эжин сактып этпишаан. Дыңнаарым-га, кээргенчин чүү дээр. Оран-чуртумнун чараш кужу ак-көк дээриниң адаанга тайбын чорзун! Дуруяалар өскүс калбазын! Олче черле боо алынмас мен.

Кечил-оол Экер-оол

ЯБЛОКО

Ийи кызыл яблокут
Ие орааш, оглунга кээп:
— Чапсарлаарда чиир сен — деп,
Чагып-сургап үдеп кагган.

Удавайи бирги классчы
Школаже базып ора,
Кончуг чаагай хүнезинин
Хоюннадыр суйбап чораан.

Салааларын дегзирге-ле,
Чаактын суу сайырап кээр.
Сагыш дөспээн, чиксей берген,
Чаңгыс борбаан уштуп алган.

Кичээлдер-даа уттундурган;
Кидиредир хемирип каап,
Оол дүш чок калгып орган...
Озалдааштың соктап кирген.

Бажын чайгаш, башкы ону
— Барып ор — деп чөпшээрепкен.

Тайылбыр-даа башка кирбээн,
Дайнаар чемин бүдүү апкан.

Кезек оргаш, чажыртынып,
Хемирип-ле эгелеп-тир.
Башкы ону эскерип каан,
Базып келгеш, хураап апкан.

— Артыр, төдү чивенер!— деп,
Алгырып-ла үнүп-түр оо.
Шак оон шупту чир-шон дүшкен,
Чалсардыва конга халкан.

ДИРЛИП КЕЛИР

Кылаштаарга, шыгаан көк хар
Кыйырт кынныр дааш чок апаар.
Чаржап кыштаан үнүш-бойдус
Часкы хүнге дирлип келир!

Канчалза-даа, кижилер дег,
Каас-шиник хевин кеткеш,
Сергек омак танцы теп,
Сеткилдерни өөртүп келир!

БАЙЫРЛЫГ, САДИК!

Садикке кирерде мен
Шала бичии турдум ыйнаан.
Чаа чылдар чеже эрткен —
Саанап, бижип турбаан мен.

Чазык хөглүг өөрүмнүн
Санын орта билбес-даа бол,
Аттарын-на билир мен,
Арыннарын таныыр мен.

Хакас, орус, бурят... дээш
Кандыг эштер менде чок дээр.
Олар-биле баштай маа
Ойнап тургаш таныштым.

Каш чыл эрткен, билбээн бис,
Қарак-ла бо, өскен-дир бис.
Үглөп чыгып келгештиң
Үдөп турлар ышкажыл.

Школа ам хүлээп алыр,
Улам кызып өөренир бис.
Башкы болгаш поварлар
База садик, байырлыг!

КЕЖЭЭКЕЙ

Амыр-оолду ажыл-ишке
Ада-ие чаңчыктырган...
Қазапчаның хажызында
Хадын, дыттар, терек тараан,
Чаш төл ышкаш ажаап турда,
Саглаяртыр узап өскен.

Салгын-хатка шиңейндир
Чалгаан ышкаш дагжап турар.
Оларынга чоргаарланыр,
Оол омак ырлыг-шоорлуг:
«Тарып алган ыяштарым
Таан-даа чараш, саглан-саглан».

Чүлдүм Чап

ОЙНААР-КЫЗЫМ

Ойнаар-кызым хөглүг,
Оюн эрээр чаңныг.
Чугаалажып көр даан,
Шуптузун ол билир.

Тоолдан, ырдан ыдып бер,
Доозазын дыңнаар.
Шагы кээрге, кажан-даа
Чажам дивес удуур.

Хевин анаа кедиргеш,
Чажын дырааш, өрүп бер.
Кедергей каас, чараш
Чаптанчыг кыс болу бээр.

ХҮННЭЭРЕККЕ

Өскөн төрөөн чайлаам черде
Өөмнүн кыдыы хүннээрекке
Эртен эрте дөгеленип,
Эргеленип оргулаар мен.

Чөленгеним кидис шывыг
Тааладыр ооргам чиннээр.
Дөженгеним эттевээн хөм
Тамчыктаныр олбуум болур.

Эртенги хүн эзенги теп,
Ээрлип баткан херелин төп,
Эштип хонган энчээм ышкаш,
Эргеледип мени чылдыр.

Кара-оол Натний-оол

АЛДЫНАЙ

Дүне када соңга караан бакылап,
Дүвүрел чок айым үнүп келгештин,
Хензиг чашты манап орган бистерге
Херелиңни дуза кылдыр чаштын бе?
Алдын ай, алдын ай,
Аваланган төрөөн черге эргим сен.

Чылар-чылбас манагзынып чорунда
Чырык черге чаштын үнү дыңналды.
Хүлээлгемни күүседиптим дигензиг
Хүнден дезип, делгеминче чаштындың.
Алдын ай, алдын ай,
Аалывыста дөмей-ле сен, арткан сен.

Өртемчейниң оожургал чок сылдызы,
Өөрүшкүзүн бистин-биле үлешкеш,
Часыгбайым сени чаптап, магадап,
Чараш адын арттыргаштын чаныпкан.
Алдынай, Алдынай,
Аван, ачан бистерге сен, алдын сен.

Александр Шоюң

МЕДЕНИҢ ЫРЫ

Салгын хатка өпейледип,
Чайын чалгып чыткылаар мен.
Ажаап алган кежээлерниң
Аптарада алдыны мен.

Малчыннарның өөрүшкүзү —
Малдын чаагай чеми-дир мен.
Чалгааларның халаажыраар
Чаңгыс кончуг ажылы мен.

Челдей кезип каавытпайн,
Четче бөлүп ажаар болза,
Чыккылама соок кыжын
Чылгы малдар чударавас-даа.

Шалып иштин түннелинде
Сараат болуп бедий-ле бээр
Салым-хуумнун экизин! деп,
Сарыг меде ырлагылаар.

Комбу Бижсек

ЧАЙЛААМ ӨҢҮ

«Дан бажы шара-хере,
Даштар бажы сарыг-шокар»—
Даглар ажыр алдын бөмбүк
Далаш чокка көдүрлүп кээр.

Туман чоорту арлып чидер,
Турлаг-хонаш дойлуп үнер.

«Итпек-хойтпак элбезин!» — деп,
Итпик дыйта ырлап олар.

Аккыр ааржы чадып каанзыг,
Аалдың хою шатты шывар.
Мөрөн бажы, Ортаа-Адыр
Мөңгүннелип чайынналыр.

Дал дүш турда, дүдүскекче
Даглар, шынаа шымнып кирер.
Чиргилчинде бүгү бойдус
Шимчеш дивейн турганзыг боор.

Чашкын чаггаш эрте бээрге,
Чайлаам тоолзуг, каас апаар:
Черде чечек дээрже үнүп,
Челээш болуп, хуулуп ойнаар.

Кежээликтей ашкан хүннүн
Чингир кызыл аржыылчыгы
Кедек даглар эктин шыва
Шимелде бооп салдына бээр.

Өөредилге эгелээрге,
Өөрүм шупту чыглып келгеш,
«Чайын чүнү кылдың?» — диге,
Чайлаам чуруун көргүзөр мен.

БОДУМ БЫЖЫП ДААРАДЫМ

Каан, аяс часкы хүн
Харны соя октавытты:
Кырган, чалыы шуптузу
Кышкы хевин солуду.

Черниц кыры — ногаан,
Чечек бүргеп, шимеди.
Куштар үнү аргада
Куттулуп тур, хөглүүн.

Ойнаар-кызым, часкы
Онза чараш платъе
Бодум сенээ даарадым.
Бо-дур, көрөм, кедивит!

Чеңин дургаар чеди өн —
Челээш хереп келгензиг.
Эрээн шокар чечектер
Эдээн бүргей сагланнаан.

Эрзин хемниң чалгыы дег,
Эглип-эглип баткылаан.
Баарында угулза
База сенээ тааржыр боор.

ЧАДАГ-ТЕРГЕМ КОҢГАЗЫ

Чадаг-тергем коңгазы бо, дың-дың-дын,
Чараш кылан кандан кылган, дың-дың-дын.
Оруумга-ла чүү-ле көстүр, дың-дың-дын,
Оюп эрткеш, база медээм, дың-дың-дын.

Оолдарга мендим база, дың-дың-дын
Ойнаарынче чалаашкыным база, дың-дың-дын.
«Чаржыптаал» — дээн медээм ол-ла, дың-дың-дын
Чаны-биле сүрүп эрткеш, дың-дың-дын.

Ойнап-ойнап чанарымда, дың-дың-дын,
Оолдар-даа байырлажыр, дың-дың-дын.
Чайны өттүр үзүктөлбөс, дың-дың-дын,
Чадаг-тергем чангызы ийин, дың-дың-дын.

Игорь Иргит

КУШКАШ УЯЗЫ

Оолдун чурттап турар бажыңының серизинге бора-хөкпөш уялап алган турган. Аман эртенниң-не тура халааш, кызыл-даван бажыңының азындан өрү алзы, сери кырынче үнө бээр. Ында эптиг черде бичии ыңай дүктүгүр кушкаш оолдары уязында мыжырткайнчып чы-

дар. Сарыг аастыг, карактары ажыттынмаан кушкаш оолдарын Аман кайгап-ла, кайгап-ла олурад. Чаптан-чыын, кээргенчиин чүү дээр! Аастарын хере ажыткаш, кылчыгыр, тас, кызыл моюннарын сунгаш, чыжыра-дыр эде-ле бээр. Чем негээрлери ол ышкажыл.

Оол кушкаш оолдарынга холу-биле черле дегбес турган. Чүге дээрге ол билир; кижини холу дегген кушкаш оглун авазы уядан үндүр октаптар. Кушкаштар-ның угааны кижини дег: бир эвес ооң оглундан өске чыт кээп турар болза — ол ооң оглу эвес-тир деп бодаар-дыр ийин. Ийе харын: чаптааш-даа, кээргээш-даа, сонуургааш-даа, өске черлик дириг амытаннарга черле хол дегбес херек. Оларның чуртталгазының хоойлузу кижилернинден көңгүс өске деп билинер. Шынап-ла харын, бодунарны-даа болза оларга дөмейлей бодап көрүнер даан. Бир эвес силерни кандыг-бир кушкаш бодунуу-биле кээргээш, сонуургааш, караанарны соктап, силерни аштаан-дыр дээш шыйлашкыннар, дооскаралар-биле чемгерип эгелээн болза, канчаар силер? Ол силерге эки бе?

Ооң-биле чергелештир черлик дириг амытаннардан кижини айыылдыг аарыг-аржыктан база аарын болур. Демги-ле кушкаш оглунга харын-даа ажыктыг микробтар силерге тергини айыылдыг болур чадавас.

Бир-ле сооксумаар, хадымарлап турар хүн оол херим иштинге база-ла кымыскаяктар хайгаараар дээш кылаштап турган. Кымыскаяктар ол хүн чүге-ле ийик үнмээннер. Хамык курттар шупту бир-ле черлерже чаштып киргилей берген: чалгааранчы-даа дегет. «Чүге ындыг чоор?»— деп, Аман хомудаксап боданган. Аңаа хары кылдыр бүргег дээрде кара булуттар диргелип, көвүдезе-көвүдезе кызаннап, динмирээшкин чыжырт-ла диген. Оон соон дарый суггур чаашкын тө каапкан дег чайыктадып-ла дүжүрген. Аманны авазы бажыңыче дектей-дүрген кыйгыра берген.

— Чаъстыг, боранчыг хүн даштыгаа черле үнме шүве, оглум — деп, авазы оглунга чагааш, чаъска кедер тонун кеткеш, ажылдаар черинче чорупкан.

Оол сонга чанынга саңдай салгаш, херим иштинче чаашкынга шаптаткан сонга шилин өттүр көрүп-ле олурган. Ында малгашталган, шык черде ооң чарылбас

өңүктөрү бойдуштуң хай-халавы-биле маадырлыг тулчуу турар болгай. Аман оларга шын-на сеткилинден сагыш човап, боданып олурган.

Чаъс бичии када намдай хона берген. Ол аразында бир-ле бора-хөкпеш ужуп келгеш, херим иштинге хона каапканын Аман эскерип каан. Хөкпеш бо-ла шошкунгурлап чоруй, бир-ле чемиш тыпкаш, ону соктай берген. Чаашкын мурнуу чартыында Аман кымыскаятар чизин дээш хлеб тогланчызын бир-ле үнгүр чанынга төккеш, кырын дуглай чөвүрээ-биле базырып каан чүве-дир. Хөкпеш амдыы чөвүрээни андара октапкаш, тогланчыларны чыып чип олурган. Аман ону көргөш хорадап, соңганы даашкыр кылдыр соктай берген. Хөкпеш олче сагыш-даа салыр боор бе, дүште чок чеменип олурбушаан. Оол аңаа авазының «чанагаш үнемес сен» дигенин уттупкаш, чаңгыс каът хөйленниг дүвү далаш үне халаан.

Соок хат ооң тыныжын тыртылдыр, хөрээн орта ажыңнадыр кээп үскен. Аман казапчадан дүже халааш, черден борбак даш алгаш, бора-хөкпешче шывадапкан. Хөкпеш хойбаан-даа. Ол кара бөскектиг кушкаш Аманны пат таныыр дээрзин оол кайын билир: «Туразының улуун аа, моон!»— деп, шыжыгып бодангаш, бизеңнелчек шиш даш алгаш, хөкпешче база катап шывадапкан. Даш кушкаштың хөрээн орта дегген. Балыгланган хөкпеш: «Канчаарың ол?»— дээнзиг, чыжырадыр эдипкеш, аары хөлчөк ужуп үнгөш, Аманның бажынының серизинче ужуп кире берген. Оол ооң соонче эдерти көрүп тура, эртенниң-не ооң барып көрүп турары кушкаш оолдарының авазы-дыр деп бодаваан-даа...

Соокка шыырныгып доңган Аман бажынынче дедир кире халаан.

Аман ынчан соокка алзыпкан чүве-дир. Эртенинде аанакайы дег кушкаш оолдарын барып көрүп шыдаваан. Ооң бажы аарып, эъди изий берген. Авазы оолду орунга чыттыргаш, эмнер ижирткеш, чылыг чоорган-биле шуглап каан.

Сери кырында бора-хөкпеш оолдары дүн-хүн чокка мыжырадыр эдип-ле, эдип-ле турган. Аман чылыг чымчак орунга чыда, оларны сагыш човап дыңнаан бол-

байн аан. Ынчалза-даа кушкаш оолдарынын алгызын ол бодунуу-биле билип:

— Авай! Аа, авай! Кушкаш оолдары мени сактып, кыйгырып чыдарлары ол-дур... Дыңнадан!.. Эдип-ле турлар ышкажыл... Мен баргаш келийн — деп, авазындан дүвүрөп ээрешкен.

Авазы оглу орундан турбазын дээш, ону оожуктуруп, хаваан эргеледип чыттап кааш, ооң изиг бажын тудуп ора, мынча дээн:

— Сегий бергеш, кушкаштарыңга баар сен, оглум. А ам турбайн чыдар болзунза эки. Сен мээн сөзүм дыңна шүве: кушкаш оолдары сени дөмей-ле манаарлар...

Аман авазы-биле чөпшээрешпес харык чок болган. Авазының садып эккеп берген яблук комподун чип чыда, хүлүмзүрүп: «Удавас кушкаш оолдарын ужуктуруп өөредир мен» — деп бодап чыткан.

Сегий бээрге, Аманны авазы дашкаар үндүрүпкен. Ам-даа суларгай, тендиңнээш оол хүнге изий берген казапча кырынга үнүп кээп, шагзыргай, кыртагар карактары хүнге чылчырыктап, ол-бо дескиндир харанып олурган. Долгандыр ыржым-шыпшын. Ак-көк дээрде чаңгыс дээлдиген астына берген, оожум дескинип турган. Черде маннажып турган кымыскаяктарны көрүп кааш, Аман өөрүшкүлүг хүлүмзүрөөн.

«Шимээн чок, чиктиин але?» — деп, Аман боданган. Дараазында сери кырында кушкаш оолдарын ол сактып келген. Олар ам мурнунда дег мыжырашпааннар.

Авазының эжиндирип кааны чүң аржыылды бодунуң арган шиш эгиннеринден ап октапкаш, билири азыг таварты сери кырынче Аман үнүп-ле каан. Оон чүрээ шапкыланып, шаа төнүп, бажы дескинип келген. Оол барып ужарындан кортпаан-даа. Ол кушкаш оолдарын дыка-ла көрүксээн. «Чүге ытташпас чоор?» Азы ужуп чоруй барганнары ол бе?» — деп, Аман бодалып чораан.

Сериже үнген дораан оол сирилээш холдары-биле уяның чырта хаап каан калбак ыяжын чайлады идипкен. Дараазында Аманның соолчак ногаан дамырларлыг чинге, сарыг холчугажы аайын тыппаан чүве дег, агаарга астына берген.

Уядан хөөн булганыр хаксыг чыт думчукка кээп

деген. Шак ол чүдөк чыттан шыдашпайн, Аман кузуптар часкан. Уяның иштинде өлгөн кушкаш оолдарының бүрүшкек кара сөөктери көзүлгөн. Оон ырак эвесте бора-хөкпеш өлгөн чыткан.

— Ол-дур!— деп, Аман каш-ла хонук бурунгаар даш-биле солканы кара бөскектиг хөкпешти танып каан.

Мынчага дээр оон танывазы коргунчуг аарышкы-ажыг оолдун чаш чүрээр оя чий берген. Оон сыпыгыр карактарындан от-көс дег изиг чаштар чаактарынге төктүп бадып келген. Ол бодунун кургай берген ак эриннерин чылгап, аксын ажыткаш, боостаазын карартыр базып келген аарышкыдан шыдашпайн, ыглай берген.

Хүн изиннелдир хүннеп-ле турган. Кымыскаяктар үнгүрлеринден ыт-дааш чокка дашчыгаштарны үндүр дажыглап-ла турган. Доос-кара бир-ле черже күдүнейнип, далажып бар чораан. Инек кажаазының чанында калчан шилги бызаа улуг карактары-биле Аманче аайын тыппаан чүве дег кайгап-ла турган.

Кожазында бажының серизинде өске кушкаш оолдары хөглүү кончуг мыжырадыр эдип-ле турган. А Аманның бажыңының серизинде ам ыржым, шыпшың. Аман баары ажып, бажын туттунупкаш, ыглап бадырыпкан.

ОНДАР ДАРЫМА ДҮРГЕН ЧУГААЛАР

* * *

Дүрген-дүрген
Дүрген чугаа,
Дүрүм хептиг.
Дүрген чугаа.
Шынап-шынап
Шынап чугаа,
Шынчы сөстүг
Шынап чугаа.

* * *

Сыгытчы,
Сыгырт.

Сыгыдынны
Сыыладыр
Сыгырт!
Хөөмейжи,
Хөөмей-ле,
Хөөмейин
Хөөн кирип
Хөөмейле-ле!
Каргыраачы,
Каргыраала,
Каргыраанчы
Кангырт кылдыр
Каргыраала-ла!
Борбаңчы,
Борбаңнат
Борбаңынны
Борбаңнадыр
Борбаңнат-ла!
Эзеңгичи,
Эзеңгилет,
Эзеңгиңни
Эткир-эткир
Эзеңгилет-ле!

* * *

Күртү —
Хүлүрезе
Хүлүрезин,
Хүлүревезе,
Хүлүревезин.
Сыгырга —
Сыгыргалаза,
Сыгыргалазын,
Сыгыргалаваза,
Сыгыргалавазын.
Аганак —
Аганактаза,
Аганактазын,
Аганактаваза,
Аганактавазын.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ УЛУГ АЛДАРЫ

А. А. Блоктуң 100 харлаанынга

1980 чылда, СЭКП-ниң XXVI съездизиниң бүдүүзүндө Александр Александрович Блоктуң 100 харлаан оюн совет улус демдеглеп эрттирген. Күчүлүг социалистиг күрүнениң ажыл-ишчилери X беш чылдың планын күүсеткеш, чаа беш чылдың улуг программазын боттандырып, сорук кириешкин-биле ажылдап эгелээн. Улустуң сагыш-сеткил талазы-биле улуг көдүрлүүшкүнүнүң бир херечизи — А. А. Блоктуң байырлыг хүнерин демдеглеп эрттиргени болур. «Он ийи» деп өлүм чок шүлүглелдин автору болза орус классика биле чаа, совет уран чүүлдү холбаштырган. Октябрьның социалистиг Улуг революциязын чайгылыш чок хүлээп алган орус интеллигентилерниң бирээзи болур. «Большевиктер-биле интеллигенция ажылдап болур бе?» деп айтырыгга болур деп харыылааны таварылга эвес.

А. А. Блок орус академия интеллигенциязынын ызыгуурлуг үстүкү кезектеринге хамааржыр өг-бүлөгө төрүттүнген болгаш өзүп доруккан. Эртем-билигни өг-бүлезинге, ооң соонда гимназияга болгаш университетке өөренип чорааш, чедип алган. Шүлүкчүнүң алдары мырыңай аныяанда-ла алгып, хөйгө билдингир апарган. «Чараш Дангына дугайында шүлүктөр» — ооң баштайгы чогаалдарының дээреси бооп, литература журналдарынга база тускай ном кылдыр парлаттынып эгелээн. «Танышпазым кыс», «Хоорай», «Қоргунчуг делегей», «Өжээн кажырышыкыны», «Қармен», «Айлаңкуштуң сесерли» болгаш А. Блоктуң өске-даа чогаалдары-биле орус шүлүк чогаалының бир төөгүлүг үези доозулган болгаш оон хөгжүлдезиниң чаа, совет үези эгелээн.

Чогаадыкчы ажылын символизмнің салдары-биле эгелезе-даа, А. А. Блок 1905 чылдың революциязының чалбыжынга, Февраль болгаш Октябрь революцияларының херелинге канналып, символисттернің аразындан чоорту үнүп, ундаргай салдынчак чогаалдар бижиирин шеглеп, чоннун амыдыралынче хандыр көрнүп эгелээн. Ылангыя «Фабрика» (1903 ч.) деп шүлүүнге ажылчын аңгының амыдыралының аңгы талазы-биле анализин дыка тодаргай берген. Ынчангаш ол шүлүктү парлаарын хаанның цензуразы хоругдап каан.

А. Блок бодунун улузунун сагыш-сеткилин улам хандыр билип эгелээн. Чайлаш чок диргелир болууш-куннарны болгаш өскерлишкиннерни шүлүкчү эндевейн чораан, ооң уламындан «Куликово шөлүнде» деп бөлүк шүлүктерин бижээн.

Октябрьның тиилелгези Блоктуң чогаалчы болгаш политиктиг медреселинге улуг салдарлыг болган. Ол хүннерде «революцияның хөгжүмүн» дыннаан мен деп шүлүкчү боду чугаалап чораан. Ол хөгжүм «Он ийи» деп шүлүглелдин өлүм чок одуругларындан мөнгө дынналып чоруур. Революсчу таңныылдарның дыңзыг базымнарын гениалдыг шүлүкчү алгап йөрээген, ол болза совет шүлүк чогаалының чаа угланышыкынын үр үеде тодараткан:

— Революсчу базымың кошкатпа!
Эзээргек дайзын чоогунда!
Ажылчы чон
Ам-даа бурунгаар, бурунгаар!

«Улустарның акы-дунмалышкы ёзузу болгаш тайбын — орус революцияның делгереп нептерээн демдээ ол-дур... Кулактыг кижини дыннаар ужурлуг хөгжүм ол-дур» деп, А. Блок чугаалап чораан. Революция соонда Александр Александрович Блок аныяк Совет республиканың Чырыдышыкын улус комиссариатының коллегия кежигүнү болбушаан, мурнунда турбаан, чаа культура албан черлерин тургузарынга идепкейлиг киришкен.

«Хөй националдыг совет литератураның хөгжүлдези бистиң чурттуң ажылчы чоннарының коммунизмнин тиилелгези дээш демиселинде тудуш. Совет кижилерни

соруктуг күш-ажылга болгаш дайынчы шылгаралга кезээде хей-аът кирип чоруур улуг идеалдарга бараан болуру бистин уран-чечен культуравыстың кол өзээ, ооң патриотчу болгаш интернационалчы утка-шынарынның үнер дөзү болур» деп, Л. И. Брежнев чугаалаан. Александр Александрович Блок бодунун амыдыралын болгаш чогаал ажылын шак ол өндүр чаагай сорулгага бараалгаткан.

А. А. Блок

АЙЛАҢ-КУШТУҢ СЕСЕРЛИИ

(1915)

I.

Чавырылган далай дүвүнден
Чалым бузуп, картап тур мен,
Элчигенге ону коштааш,
Элейтип каар мындыг бис.

Демир-орук өртээлинге
Тей дег кылдыр оваалап каар,
Далайдыва дүккүр даван
Дагын илгип, чана базар.

Кош чок чанган адыгуузун
Кончуг өөрүп алгыргылаар.
А оруувуста — сериин, шыргай
Айлаң-куштуң сесерлии бар.

Узун, бедик херим дургаар
Роза чечээ халаңнашкан,
Айлаң-куш оон ырлап келир,
Арык, бүрү сымыражыр.

Элчигеним сесерликтин
Эжинге кээп алгыра бээр,
А ээзи — каттыргаштын,
Арай ырааш, ырлагылаар.

Элдeп ыpны дыңнавышаан,
Элчигeнни сүрүп чораш,
Көжээлиг, кааң элге имир
Көгeргиже муңганыр мeн.

2

Кааң хүн ис чок өрттөннп каар,
Караңгы дүн чоорту союп кээр:
«Ээм, чүгe бодандын?»— дээнзиг
Элчигeн күжүр кайгаар.

Кааңдан угаан балараан бе,
Караңгыда боданганым ол бе?
Дүлгээзинниг амыдырал
Дүшке кирер — мээнии эвес...

Айлаң-куштуң сесерлинде
Чаңгыланган аялганы
Чавыс, дыкпыш казанакка
Аяар ырлаан ужурум чүл?

Херимнеп каан сесерликтин
Хээлеп сиилбээн эжини өттүр
Агараңнаан чалыы кыска
Амыдырал хинчээ четпес.

Хээлиг эжик чаны-биле
Кежээниң-не эртер-дир мeн,
Чинк адак бөөлденген кыс,
Чиктиг ыры мени кый дээр.

Ыры кый деп, дойлуп кээрге,
Ынакшылдан ындынналып,
Херим артап шыдавазым
Хейде сактып уяраар мeн.

3

Элчигеним турувуткан,
Элээн кезек дыштангай аан.
Эмирилген кускун-хаайым
Элезинче октапкан мeн.

Ээзи мен ынакшааштын,
Хаяларда бүлүрөннээн
Карангы дүн, каң халын
Эдергештин чоруп каан мен.

Харын бөгүн — куруг болгаш
Хая-даштыг, таныш орук
Серин, шыргай сесерликтин
Серизинге эккеп каап-тыр.

Узун хүннер эрткен тудум
Уярааным улам барган,
Шагар-оът бооп роза чечек
Шалың чүктээш ээгий турлар.

Чайлай дүжүп, былдазымза,
Шаннаар азы шаажылаар бе?
Айлаң-куштуң сесерлинге
Агайлап кирер мен бе?

А эрткен үем чиктиг ышкаш,
Ажылдаарга холум ээлбес:
Айлаң-куштуң сесерлинге
Аалчы боорун чүрээм билди...

4

Чүрээм шынны эндевээн-дир,
Чүге дизе, херим меңээ
Шаптык болбаан — ооң эжиин
Чараш уруг ажыдыпкан.

Чечек бүргээн орук дургаар
Арык суглар шулурашкан,
Айлаң куштуң сесерлинге
Сеткилимни доюлдурган.

Өске черниң таныш эвес
Өөрүшкүлүг аас-кежин
Чегей, дудуу күзелिमни
Чедип алгаш чоруп берген.

Алдынналчак арагага,
Алдын оттуң чалбыжынга
Эрткен берге оруумну-даа,
Эжимни-даа уттупкан мен.

5

Чечек бүргээн шак ол херим
Чектиг хинчек көрбээн-даа бол,
Далай чалгыын, айлан-куштун
Таалал ырын моондактавас!

Чалгаан далай чайтыңайнып
Сагыжымны дүвүретти...
Элдеп чүве: орук дургаар
Элчигеним илгип олур...

Айдыс чыттыг, кааң хүн дег
Аныяк кыс кужактапкаш,
Чолум-хувум айтыра бээр:
«Чончап бардын, күжүр ынаам?»

Ынчалза-даа, карангыда
Ынакшылга алзы каапкаш,
Далай чалгып диңмирээнин
Таалап дыңнап оргулаар мен.

6

Бүлүртүңнээн бир-ле эртен
Бүдүү оттуп, сергеп келдим.
Күжүр уруг мени дүжөп,
Хүлүмзүрөп удуп чыдар.

Эртенги имир чыраалакта
Эргим шырай таанда чараш!..
Диргелиишкин чалгып кээрин
Диңмидинден билип ор мен.

Көзенээми ажыдыптым,
Хөлчөк ырак чалгыг даажын

Үзе кирген кээргенчиг үн
Үр-ле мени кый деп турду.

Элчигенниң кышкызындан
Эдим-кежим сооланнады,
Солун дүжүм улай көөр дээш
Сонгам катап хаап алдым.

Чада-биле бадып ора,
Чечектерге дээптип-тир мен.
Шагар теннер опчок хол дег,
Ченимден кээп сегирдилер,

7

Мурнунда чоок, таныш орук
Муңганчыг аар, узак болду.
Элчигеним, бажыңым бар
Ээн элге пат бооп четтим,

Туманныгда аскан мен бе?
Дуурайладып алган мен бе?
Чок, далайда даш, чадаң чыраа
Шокараннап көстүп чытчык...

Бажыңым кай?— Кускун-хаайны
Базыпкаштың тендиридим,
Кара хая баарында
Каапкан эдим даттыг болду...

Дадарарган эдим-биле
(Даанда кайын дүжүм боорлаан?)
Каът-каът хаяларны
Карбаш кынгаш херлип кактым...

Кыймыш диген куу даштың
Кылаң тиинден чожаан краб
Эленейнип үнүп келгеш,
Элезинге олура дүштү.

Шимчээримге, краб өндөйип,
Шиш аспаан сирбейтипкеш,
Чоогунда бир эжи-биле
Чокшу каапкаш, чиде берди...

Эрги, чавыт казанаам чок,
Элде нзээн кокпажыымдан
Ажылчын эр өске элчиген
Ай деп, сүрүп бадып олур.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАДА ТӨӨГҮ БОЛГАШ АМГЫ ҮЕ

1980 чылдың март 20-де РСФСР-нің Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар черинге Россия Федерациязының улустарының литератураларының талызы-биле комиссияның «Тыва литературада төөгү болгаш амгы үе» деп темага хуралы бооп эрткен. Аңаа болган чугаалажышыкыннарны колдуунда Тываның ном үндүрер чериниң сөөлү чылдарда парлаан номнарынга үндөзүлп чоруткан. Хуралды РСФСР-нің Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чериниң секретары Н. К. Доризо дараалап эрттирген.

Хуралдың доңдуулан стенографиязын мооң адаанда паршдывис.

Хуралды РСФСР-нің Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. В. Михалков ажыткан.

С. В. МИХАЛКОВ

Тыва литература бистиң улуг Россия Федерациязының литератураларының бирээзи болганда мен маңаа каш сөс чугаалаксап тур мен, оон-биле чергелештир бо чылын бистиң съездивис болур болгай, ынчангаш тыва литератураның төлээлекчилери эеп чана бергеш, ол съездинге төлөптиг делегаттарны сонгуур херек дээрзин бодаар боор деп күзеп каайн. Чүге дизе съездинге тыва төлээлекчиниң сөстери дынналар болза, биске кончуг чугула. Ол дээрге делегейге дынналар индир-дир, дыка хөй капиталистиг чурттарга соң кандыг уткалыг чаңгыланары билдингир...

Тыва АССР-нің найысылалы — Кызылда Енисейниң эринде «Азияның төвү» деп бижикиг тураскаал бар. Ол дээрге, чугле географияга хамаарышкан демдек эвес, харын ол чер — бир диптиң ортузу-дур дээн онзагай тураскаал-дыр. Хугбайыраан, аңаа чорбаан кижидир мен, ынчангаш ынаар четкен болза деп бодаар кижидир мен. Ында ырак бурун шагдан тура артып калган чүсчүс чылдарның көжээлериниң чанында индустриалдыг улуг тудуглар калбарып эгелеп турар.

Тыва совет литература ССРЭ-нің улустарының акы-дуңма өгбүлезинге тыва улус кирген соонда тывылган. Ол алдарлыг орук 1944 чылда эгелээни. Ынчалза-даа ол литература ам боду тускай дуржулгалыг, уктап салгаар чаңчылдарлыг апарган. Ынчангаш совет болгаш даштыкы номчукчуларга хоочун салгалдың (чогаалчыларының) аттары билдингир. Салчак Токаны мен хууда таныыр чордум, оон «Араттың сөзү» деп трилогиязын номчукчу эки билир.

Сергей Пюрбюнүн лирикасын база утпаан. Олар кайызы-даа мөчүп калган. (Шүлүкчү), тоожучу, драматург С. Сарыг-оолдун чогаал ажылын совет номчукчу эки билир. Мында олуржуп турар шүлүкчү Ю. Кюнзегешти база-ла хоочун салгалдын чогаалчыларынын төлөө-лекчизинге хамаарыштырып болур. Харын хоочун салгалдын чогаалчылары ону кезээде бистиң аравыста эң аныяк шүлүкчү деп санап чораанын сагындырып каар херек.

1974 чылдың октябрьда Москвага Тыва республиканың Литературазының болгаш уран чүүлүнүн хүннери бооп эрткен чүве, ону ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле бактаап киргениниң 30 чыл оюнга тураскааткан. Ынчаарда Россиянын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретаркадының хуралынга Тываның литературазын калбаа-биле сайгарып чугаалашкан. Ол дээрге алды чыл мурнунда болган, анаа тыва литератураның үш он чыл дургузунда чедип алган чедишкиннерин түңнөп көргөн. Бөгүнгү чугаалажышкынның сорулгазы болза, алды чыл болганда, тыва литературада оон бээр тывылган уран-чечен чогаалдык талазы-биле тодаргай чедишкиннер бар бе дээрин илередири болгаш оларны үнелээри, амгы чугула айтырыгларны, нарын чүүлдерни чугаалажып көөрү, тыва литераторларның болгаш бистерниң шуптувустуң мурнувуста турар сорулгаларны чугаалажып көөрү болуру билдингир-ле болгай. Чүге дээрге, бистиң Россия Федерациязының бүгү-ле национал акы-дуңма литератураларының хөгжүлдезинге сонuurгалывыс ышкаш, бо литератураның хөгжүлдезинге база-ла шак ыңдыг сонuurгалдыг бис.

Кайда-даа ышкаш, тыва литературада база-ла чаартылганын дүрүм ёзугаар болуушкуну чоруп турар, тодаргайлаарга, чаа чогаалчылар депшип кел чыдар. Ол черле чайгаар ыңдыг болу бээр, ынчангаш аңаа байыр чедирер апаар ужурлуг чүүл-дүр. Кырганнарны, биргээр чугаалаарга аксакалдарны, солуй чаа кижилер келир ужурлуг, оларны бистер, бир эвес талантылыг болза, деткиир апаар бис. Ол кончуг чугула, чүге дээрге кичээнгей салыр хире чад чогаалчылар бисти долгандыр дыка хөй тыптып кээп турар. Оларны кончуг хынамчалыг көөр, чогу-на талантылыг кижилерни шилип адыр болгаш ол өзүмнерни, ол талантыларны деткиир херек.

Оон бээр элээн үе эрткен, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге ийи аныяк тыва чогаалчылар — В. Серен-оол биле А. Даржайның чогаалдарын чугаалажып көргөн. Ол сайгарылга ажыктыг болган болбайн аан. Ынчаарга адаанывыс аныяк литераторларның чогаал ажылы тыва литератураның амгы бөгүнгү эвес, а даартагы хүнү-дүр. Бөгүн дуржулгалыг болгаш

чогаал мергежилдинге стажтыг, литературада иденкейлиг ажилдай берген, профессионал литераторларның чогаалдарын чугаалажыл сайгарып турар. Мында тыва литератураның бөгүнгү байдалын тодарадып турар тыва чогаалчыларның салгалының төлээлекчизи, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Кызыл-Эник Кудажы олуржуп турар-дыр.

К. Кудажының болгаш литературада иденкейлиг ажилдап турар өске-даа чогаалчыларның номнарының дугайында бөгүн маңаа чугаалажыр. Ынчаарга мен мында бистиң бүзүрээр, хүндүлээр кижилеривис олуржуп турар, олар бистиң чогаалчы эш-өөрүвүстүн чогаалдарын кезээде иденкейлиг сайгаржып келген болганда, бо чугаалажышкын тодаргай, ак сеткилдиг, ажил-ишчи байдалга эртип, бөгүнгү сайгарылга киржикчилеринге-даа, аңаа олуржуп турарларга-даа ажыктыг болур боор деп идегедим.

Мында олуржуп турар критик Мария Андреевна Хадаханэ Тываның литературазының ханы, билдилиг шинчээчизи, эртинге байлаа эгээртинемес улустун аас чогаалын эки билир эртемден, бөгүнгү тыва литератураның ниити байдалын делгеми-биле билип алырынга биске дузалал, ында чыып мөөңнеттинген чаңчылдарның болгаш ол литератураның чогаалчы хөгжүлдесинде эң-не кол чүүлдерин дугайын чугаалап бээр боор.

Москваның билдингир критиктери, прозаиктери, шүлүкчүлөр П. Железнов, Н. Доризо, тыва литература-биле элээн таныш, Тывага ынак, бистиң национал литература талазы-биле секретарьларымыс бо хуралда олуржуп турар-дыр. Мынчангаш чугаалажышкын ханы уткалыг, биске, бистиң Секретариадымыска ажыктыг болур боор, харын, билир-ле болгай силер, Кремльге декабрь 9-та болур Россия Федерациязының Чогаалчыларының V съездинге белеткелге эки материалды бээри чугаажок.

Силерге чедишкынниң ажилдаарыңарны күзеп, бо хуралды эрттирери-биле бистиң Баштаар черниң секретары Н. Доризога дарга хүлээлгени дамчыдып бердим.

Н. К. ДОРИЗО

Эштер, ССРЭ-ге Тываның эки тура-биле бактаап киргениниң 30 чыл оюнуң байырлалынга холбаштырган 1974 чылда болган сайгарылгага деннээрге, бөгүн алызындан тура ажил-ишчи чугаалажышкын болурун база катап демдеглекседим. Ооң темазы -- Тываның ном үндүрер чериниң ажылының түннелин езугаар -- «Тыва литературада төөгү болгаш амгы үе» болур.

Тыва литература бөгүн кандыг байдалдыгыл? Кандыг темалардыгыл? Ону канчаар шиитпирлеп турарыл? Ооң чедишкиннери чүл база черле келир үеде болдунар аргалары кандыгыл?

Тываның чогаалчылар организациязы бөгүн 13 кежигүннүг-даа болза, даарта тыва литературадан чүнү манап болурувусту, чижээлээрге, мындыг анаа-ла бөдүүн ышкаш факт чугаалап турар. 1979 чылда Тывага аныяк драматургтарның семинары болган. Драматургия эң-не нарын, эпти-ле чугаалай бээревис дег, литератураның хожудап турар жанры болуру билдингир болгай. Ынчаарга, демги ол семинарга чээрби ажыг авторлар киришкен, семинарны удуртуп турган Москваның драматургтарының үнелээнин езугаар, амгы үеде олар драматургия жанрында янзы-бүрү хире-чергениң чедишкиннерлиг ажылдап турар болган. Ындыг болганда литература фронтузунуң өске кезектери: поэзия, прозада чедишкиннер чугаажок деп бодаар мен.

Дараазында Н. К. Доризо эге сөс чугаалаары-биле К. К. Кудажыга сөс берген¹. Ооң чугаазы доостурга, оон элээн айтырыглар салгылаан.

С. В. МИХАЛКОВ

Силерниң республикада литература талазы-биле шаңнал бар бе? Лауреаттар чежел?

К. К. КУДАЖЫ

Бар. Бистиң хоочун чогаалчыларывыс С. Пюрбю, С. Тока Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреаттары. Ам дээрзинде шанналдың ады чок. Лауреат артистер, чурукчулар база бар.

С. В. МИХАЛКОВ

Шаңналдарны чыл бүрүде тыпсып турар бе?

К. К. КУДАЖЫ

Ийи чыл болгаш.

---

¹ К. Кудажы, М. Хадаханэ оларның чугаалары мурнунда парлалгага үнгүлээн.

С. В. МИХАЛКОВ

Силерде уруглар чогаалчылары бар бе?

К. К. КУДАЖЫ

Бар. Олар улугларга-даа, уругларга-даа бижип турар...

Ийи чыл бурунгаар партия ТК-ның (Тыва АССР дугайында) доктаалы үнген. Ооң соонда биске Москвадан янзы-бүрү тускай эртемниг улуг ажылдакчылар удаа-дараа кээп турар апарган, олар чер-черде ажыл-херектиң байдалын өөренип көрүп, четпестерни илередип, дуза чедирип турар.

РСФСР-ниң ЧЭ баштаар черинден удуртукчу эштерниң кайы бирээзи биске чедип келгеш, бистиң организацияның ажылы-биле таныжып, чогуур дузаны чедирген болза деп бодаар улус бис ийин.

Мен тус-тус чогаалдарга тодаргай доктаавадым — ону бистиң илеткелчивис кылыр. Бис санал-шүгүмчүлелдерни кичээнгейлиг өөренип көөр бис. Силерниң санал-шүгүмчүлелдеринерни (чогаалчы) эш-өөрүвүске таныштырар бис.

С. В. МИХАЛКОВ

Тыва республиканы уттупкан деп бодаар болза хоржок дээрзин чугаалай тыртып каайн. Бүгү-эвилел семинары болур деп турар (аныяк чогаалчылар) чөвүлел хуралы — ол дээрге, чаңгыс секретарь моорлап келгенинден үнелиг-ле болгай... Бөгүнгү бистиң чугаалажышкынывыс-даа тыва литератураны сонуургап турары-выстың херечизи-дир... Силерниң бүгү санал-шүгүмчүлелдеринерни чугаалашкаш, өөренип көөр бис.

(Дараазында Н. К. Доризо критик М. А. Хадаханэге сөс берген).

Н. К. ДОРИЗО

Дараазында критик А. М. Турковка сөс бээр-дир.

А. М. ТУРКОВ

Кызыл-Эник Кудажының чогаадыкчы ажылы элээн янзы-бүрү — шүлүктөр болгаш шүлүглелдерден эгелээш амгы үе дугайында тоожуларга база «Уйгу чок Улуг-Хем» деп ийи томнуг төөгү-революстуг романга чедир.

Сөөлгү адааным роман чүгле хемчээли-биле эвес, харын чогаалдың бышканы болгаш болушкуннарның ала-чайгаар хөгжүп орарын дыка шын көргүскени-биле эң-не шынарлыг чогаал болган.

Амгы үе материалынга үндезилеттинген тоожуларда номчукчунуң кичээнгейин элдеп-чиктиг болгаш хоозун дүвүрээзинниг байдалдарны дөгээринин аргазы-биле хаара тудар дээн авторнуң оралдажышкыннары мырыңай илден. Чижээ, «Ыржым булун» (орузунда «Возвращение») деп тоожуда болуушкуннар Эрести Анай-кысты «каапканын» база дээрбечи чораан Мыйыс-Кулак ажы-төлү-биле эмеглежип алгаш оолду балдырлап турарын долганып турар, харын ол-даа хоомай-дыр дээнзиг: бир-ле катап Эрес адын билбес уругга душкан, оон дуза алган бооп турар, а уруг ис чок барган... келзе-келзе оозу чаңгыс колхозта ажылдап турары Долаана болган. Ол бүгү төөгүнүң дыка хөй черлеринге шынзыгар аргажок (чижээ, Мыйыс-Кулактың чажырып каан хол-боозун Эрестин душ боон тып алыры суг-суг дээш оон-даа өске).

Анай-кыстың өгленгениниң болгаш Эрести «каапканынын» төөгүзү база-ла шоолуг-ла бүзүренич эвес бижиттинген. Автор ол уругну, шында-ла, дүвү-далаш Лапчар-биле таныштыра тыртыл каан.

Маадырларның овуру, чамдык ында-хаая көстүп кээр персонаждардан аңгыда, дыка годараваан, мөлдүк-калдык чуруттунган.

Ол тоожуларга бодаарга, К. Кудажының романында амыдыралдың демдектерин шын бижээн черлер болгаш дыңзыгышкыны чоорту күштелип оар эгелер дыка хөй. Тоожулалда кирген үеде — вектиң эгези, революция үеги болгаш революция сөөлүндеги баштайгы чылдарда — тыва улустуң эрткен төөгүлүг оруктарын болгаш коопаларын колдуунда-ла кырган анчы Сүлдемниң оолдарынын салым-хуузун дамчыштыр көргүскен.

Сагынгыр-тывынгыр, кыжырымак чечен чаң бар-даа болза, чүве херексесес, чалгаазымаар Саванды — тоолдардан, тоожу чугаалардан үнүп келген ышкаш, солун маадыр. Хояр-оол — дерзии тенек тыва байларның чөлшүл, ыт чок хоруй берген чалчазы, а Соскар-оол — анаа көшкүрүүрге, бир чада өрү апарган, чүге дээрге чамдыкта өске, мөлчүкчү орус кулак-байга хөлүн эрттир бүзүрээр-даа болза, ол боду амыдыралдың болгаш ажыл-агыйның өске, элээн бедик культуразын шингээди алыры-биле чергелештир кожайнын экиргээнге болгаш буяннынга ооң согур бүзүрелин чоорту буурадып каар хөлечиктер Губанов, Жуланов олар-биле чоокшулажы бээр. Адак соонда, чогаалчының ынак маадыры — хеймер оол Буян — амыдыралдын эн-не хайнышкынныг берге оруун эртер..

Янзы-бүрү болуушкуннар болгаш өскерлишкыннер эжен-эндерик үениң хөй чылдарын хаара тудуп бижиир дээш, төрөөн дыл-чогаалы улуг прозаның культуразын чаа-ла шингээди кел чоруур

чогаалчы, ынчаардагы амыдыралдын эң чугула болушкуннарын көргүзери-биле бодунун кол маадырларының чуртталгазынын чурумалы бот-боттарының аразында дүүшкек турар уjurлуг дээн бодалын бүрүн боттандырбайн баргылаан черлер барын кижн кайгаар чүве чок. Амгы орус прозада безин төөгү болушкуннарының данызы чамдыкта тоожулалдың маадырларын илези-биле кызып кааптар таварылгаларны билнр-ле болгай бис!

Солун-даа болза, бүзүренич кылдыр бнжнвээн сюжеттиг шугумнар (үстүндө тоожуларда ышкаш) бо чогаалда база бар. Ай Му кыдат Мангыр-Чейзенге бараалгаар ынча мөнгүн ланны кайыын тып алганы мырыңай билдинмес. Шушенскоеге Лениннің шөлүлгеге турганы, ол дугайында Буянның чугаазы, барык-ла амгы үенин кижилериннің бодалы олчаан бнжиттинген.

К. Кудажның «Вершины» деп шүлүктөр, шүлүглелдер номуна база-ла авторнун эскеринчели, амыдыралдын демдектеринге, юморга ынакшылы чуруттунган одуруглар болгаш строфалар эн солун, чараш болду. Кырган-ачазының караанын шилин ушта соп олурап оолду шүлүктээни чалтанчыг. «Аьтка йөрээл» деп шүлүкте айыынчалап диргеп кээрге, ээзиннің аьды хенертен кижн ышкаш чугааланып үнүп кээр. Өгнүң ынааларын хүн херелинге деңнээн, чараш черлер бар.

К. Кудажның шүлүглелдер болгаш черле узун шүлүктөрүн бнжээни арай чегей. «Чаңгыс-ла шак» деп шүлүглел өгленир дээн эмчи уруг куда доюн ара каггаш, божуур неге дузалаар дээш чорупканын делгереди бнжээн аажок шөйлүчөк очеркке дөмейлежи берген. Шүлүглелде анаа-ла аян эдерткен одуруглар хөй-дүр.

Мооң чылдагаанын Ю. Разумовскийнің очулгазынче чууй кагвыксанчыы аажок, ынчалзажок очулдурукчу чазыгларлыг-даа болза, ол черле шын эвес болгу дег. Ындыг частырыглар өске очулдурукчуларда база барын чугаалап кагза, чөптүг боор. «Ышкн йөрээлде» (очул. Ю. Щербак): «Мужество стреножующий(?) страх» деп одуруглар билдинмес, чевен. Ындыг янзылыг одуруглар азы кедергей прозаизмнер М. Сергеевтин, Е. Старининанын очулгаларында бар.

Шоолуг улуг эвес номда четпес-дудууларның хөйүн бодап келгеш, проза чогаалдарының очулдурукчуларының чазыгларын бирден бирээге чедир санаар хөңнүм чогул. Ынчалза-даа мында база-ла стилистика билбезиннің хомуданчыг таварылгалары бар, ынчаардагы Тываның чурттакчылары («Не теряешься!», «Действуй», «Нужно учитывать», «Меры принять» дээн ышкаш) чоокта чаа тыптын келген «өңнер-биле» чугаалажып турар апарган.

(Уланчызы дараазында үнер)

САЛЧАК КӨК-КАРАКОВИЧ САМБА-ЛЮНДУП

Совет Тыванын литературазы улуг чидиригге таварышкан — 1981 чылдын февраль 6-да айыылдыг озалондакка таварышкаш, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, Тыва АССР-нин культуразының алдарлыг ажилдакчызы Салчак Көк-Каракович Самба-Люндуп мөчөөн.

С. К. Самба-Люндуп 1916 чылда декабрь 31-де Бай-Тайга районунга Көп-Сөөкке төрүттүнген. Москвага Чөөн чүктүн ажилчы чоннарының коммунистиг университетин дооскан, Горький аттыг Литература институтунга өөренип чораан. «Аревэ шыны» солуннун редакторунга, ТАР Биче Хурал Президиумунун секретарына,

Тыванын Каттышкан парлалга черинин эргелекчизинге, Тыванын ном үндүрер черинин директорунга ажилдап чораан. Сөөлгү чылдарда «Шын» солуннун редакциязынга ажилдап тургаш, пенсияже унген.

С. К. Самба-Люндуптун ады тыва литератураның болгаш парлалганың хөгжүлдези-биле сырый холбаалыг. 1937 чылда бодунун чогаадыкчы ажилын эгелээн. Тыва школаларга баштайгы өөрөдилге номнарын чогаадырынга болгаш редакторлаарынга идепкейлиг киришкен. VII класстың «Төрээн чогаал» номунун автору. Элээн хей шүлүктөрүн, очерктерин болгаш «Өскүс-оол» деп шүлүглелди бижээн. А. С. Пушкиннин «Капитан уруу», Н. В. Гогольдун «Ревизор» болгаш өске-даа чечен чогаал номнарын тыва дылга очулдурган.

С. К. Самба-Люндуптун чогаадыкчы ажил-чорудулгазын Төрээн чурт бедии-биле үнелээш, анаа Тыва АССР-нин культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

Салым-чаянныг журналист болгаш чогаалчы, могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, биге сеткилдиг, сагыш-човангыр эштин — Салчак Көк-Каракевич Самба-Люддуптун чырыткылыг омур-хевирин бистин чүрөктөривиске мөнгө арттар.

С. А. Сарыг-оол, К. К. Кудажи, Л. Б. Чадамба, О. О. Сувакпит, С. С. Сюрюн-оол, А. К. Калзаң, М. Б. Кенин-Лопсаң, Ю. Ш. Кюнзегеш, С. В. Козлова, А. Ф. Емельянов, М. А. Хадаханэ, А. А. Даржай.

Д О П Ч У З У

БУГУ-ЭВИЛЕЛДИН АНЫЯК ШҮЛҮКЧҮЛЕРИНИНГ XI ФЕСТИВАЛЫ.

<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Шүлүк байырлалы	3
<i>Олег Шестинский.</i> Аңчы кижини эзим ишти, шөлгө чорда. Очул.	
<i>М. Кенин-Лопсан</i>	8
«Аргаларны чылдып каанзыг, шивини чугу айдызап тур».	
Очул. <i>М. Кенин-Лопсан</i>	9
«Амыдыралым өөрүм чокка бодай кааптым». Очул.	
<i>А. Даржай</i>	—
Авамның тураскаалынга. Очул. <i>А. Даржай</i>	10
<i>Николай Дамдинов.</i> Найырал. Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	—
<i>Станислав Куняев.</i> «Чыда дүшкеш». Очул. <i>А. Даржай</i>	11
Чиндигир көк дээрни дүүн көржүк мен бе? Очул.	
<i>М. Кенин-Лопсан</i>	12
<i>Евгений Антошкин.</i> Маринанын дуруяалары. Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	—
<i>Вадим Кузнецов.</i> Сагыш катап аймай берди. Очул. <i>М. Кенин-Лопсан</i>	13
<i>Азим Суюн.</i> Меңээ дынмас. Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	14
<i>Нурмухамед Ниязи.</i> Айлаң-куш-даа. Очул. <i>О. Сувакпит</i>	15
<i>Отеген Оралбаев.</i> Тыва черге мөгейдим. Очул. <i>С. Молдурга</i>	—
<i>Онайгул Туржанова.</i> Сөглөп берейн. Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	16
<i>Маркабай Ааматов.</i> Идегел. Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	17
Хүреш. Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	—
<i>Вальдемарас Кукулас.</i> Соңгам көргөш. Очул. <i>И. Иргит</i>	18
<i>Василий Чонгонов.</i> «Дунукталып динмирээшкин чоорту читти».	
Очул. <i>Э. Кечил-оол</i>	—
Ам-на көстүр. Очул. <i>И. Иргит</i>	19
<i>Доржи Юбухаев.</i> Тайгага. Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	—
<i>Елена Стефанович.</i> «Ашкан хүн-даа кажавыста чөленишти».	
Очул. <i>И. Иргит</i>	—
<i>Валерий Ельгинифоров.</i> Чанныктыгда. Очул. <i>О. Сувакпит</i>	20
<i>Ходжаберди Чарыев.</i> Чүгө? Очул. <i>М. Өлчей-оол</i>	—
<i>Галина Корженевская.</i> Кара аржыыл. Очул. <i>А. Даржай</i>	21
<i>Олег Сувакпит.</i> Кижини чугаалажып таныжар	—

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШИИЛЕР

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Ырлыг булак. Тоожудан эгелер	39
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Күске чылдыг кижини	77

<i>Алексей Аранчор.</i> Чуртталганын уланчызы	80
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Соок-Ирей апарганым	87
<i>Василий Монгуш.</i> Ийн чагаа	90
Кадайында ужур-ла бар	—
Шүгүмчүлөл	92
Чагыт	—
Халак! Халак!	93
<i>Владимир Серен-оол.</i> Сөөскеннер чечектелип турда. Лирик-тиг драма	95

ШҮЛҮКТЕР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Улуг шимчээшкни	140
Мээн Тожум	141
<i>Леонид Чадамба.</i> Шүлүүнерге ырлаар силер	142
Ынак Тывам	143
<i>Александр Даржай.</i> Кырган тараажынын Дээрге сөзү	144
Узун орук	146
<i>Салчак Молдурга.</i> Бүзүрелге хары	148
Сигенчилер дуэди	149
«Дамырактын» ыры	150
Экии бе, чагс	151
<i>Зоя Намзырай.</i> Күзелим ол	—
Эскериг	152
Шүлүктөр бооп хуула берген	153
<i>Артык Ховалыг.</i> Черим-Ием — чемгерикчим	—
<i>Чкалов Мандыычы.</i> Мээн Тывам эргизинзе	154

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Чиксээм хайныр	156
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Бора-хирилээлер	157
<i>Куулар Эжер-оол.</i> Эш куш өлүрбес	159
<i>Кечил-оол Эжер-оол.</i> Яблоко	161
Дирлип келир	162
Байырлыг, садик	—
Кежээкей	163
<i>Чулдун Чап.</i> Ойнаар-кызым	—
Хүннээрекке	164
<i>Кара-оол Натпий-оол.</i> Алдынай	—
<i>Александр Шоюң.</i> Медениң ыры	165
<i>Комбу Бижек.</i> Чайлаам өңү	—
Бодум быжып даарадым	166
Чадаг-тергем коңгазы	167
<i>Игорь Иргит.</i> Кушкаш уязы	—
<i>Ондар Дарыма.</i> Дүрген-чугаалар	171

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

Шүлүкчүнүн улуг алдары	173
<i>А. А. Блок.</i> Айлан-куштуң сесерли. Очул. Ю. Кюнзегеш	175
Тыва литературада төөгү болгаш амгы үе	181

*На 2-й и 3-й странице обложки
линогравюры Л. Р. Спрыгина*

УЛУГ-ХЕМ № 45

На тувинском языке

Редактор издания *Даржай А. А.* Художественный редактор *Кузнецов И. Я.* Технический редактор *Чернова А. А.* Корректор *Г. Н. Биче-оол.*

ИБ № 374. Сдано в набор 30.12.80. Подписано к печати 2.03.81
ТС 00624. Формат 84×108¹/₃₂ Бумага № 1. Печать высокая. Гар-
нитура литературная. Физ. печ. л. 6. Усл. печ. л. 10. Уч.-изд. л. 9,8.
Усл. кр.-отт. 10,21. Цена 70 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 3451.
ТП 1981 г. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам изда-
тельств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувин-
ской АССР, г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 1.

70 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРЕР
ЧЕРИ